

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
Донишкадаи фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода
Ба ҳуқуқи дастнавис

УДК 491-550-25

ББК:81.2(2Тоҷик)+81.2англ.

Р. 27

РАҲМОНОВА ДИЛРАБО ИСКАНДАРОВА

**Ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда дар забони
адабии ҳозираи тоҷик дар муқоиса бо забони англисӣ
(дар асоси осори насрии С. Айнӣ)**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.20-Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва
муқоисавӣ

Роҳбари илмӣ:

д.и.ф., профессор

Раҳмонова Наргис Шарифовна

Душанбе - 2024

М У Н Д А Р И Ч А

Муқаддима	4 - 22
Боби I. Заминаҳои назариявӣ ва омӯзишии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	23
1.1. Асосҳои назариявии омӯзишии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони тоҷикӣ	23-28
1.2. Асосҳои назариявии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони англисӣ	28-40
1.3.Таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда аз нигоҳи сохт.....	40-41
1.3.1 Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой (аслӣ)	41-44
1.3.2 Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи монандӣ-ташбеҳӣ	44-46
1.3.3. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ-ахборӣ	46-51
1.4. Мавқеи ҷумлаи пайрави муайянкунандаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	52-74
1.5. Хулоса ба боби 1-ум.....	75
Боби II. Вижагиҳои фарқкунандаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забони тоҷикӣ ва англисӣ.....	76-82
2.1.Вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забонҳои қиёсшаванда	82-89
2.2. Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои матраҳшаванда	89-99
2.3.Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандае, ки аъзоҳои гуногуни сарҷумларо тавзеҳ медиҳад.....	99-114
2.4. Хулоса ба боби 2-юм.....	114

Боби III. Таҳлили сохтори маъноии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	116
3.1. Муносибати маъноиву грамматикӣ сарҷумлаву ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	116-128
3.2. Воситаҳои алоқии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бо сарҷумла дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	127-144
3.3. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ ва муодили онҳо дар забони англисӣ.....	145-152
3.4. Ҷойи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаҳои сартаркиби забони тоҷикӣ ва муодили онҳо дар забони англисӣ.....	152-160
3.5. Хулоса ба боби 3-юм.....	161
Хулоса	161-165
Адабиёти истифодашуда.....	166-180

МУҚАДДИМА

Наҳв яке аз қисмҳои асосии грамматика буда, ба ду фасл – наҳви ҷумлаҳои сода ва мураккаб ҷудо мешавад. Низоми ҷумлаҳои сода барои ташаккули ҷумлаҳои мураккаб замина ва воситаи муҳим ба ҳисоб меравад. Дар маҷмӯъ, наҳв дар бораи ибора, ҷумла ва тартибу қоидаҳои сохта шудани онҳо баҳс мекунад. Омӯхтани хелҳои ҷумла, қонуну қоидаҳои созмон додани ибора аз ҷумлаи муҳимтарин вазифаҳои наҳви ба шумор меравад. Фикр дар нутқ, одатан, тавассути ҷумлаҳо ифода мегардад. Ҷумлаҳо бошанд, дар натиҷаи алоқаи грамматикӣ пайдо кардани калимаҳо ташкил меёбанд. Ҷумла воҳиди комили аз ҷиҳати грамматикӣ ташаккулёфтаи нутқ аст. Аз ин ҷост, ки нутқи мо, пеш аз ҳама, ба ҷумлаҳо тақсим мешавад. Ҷумлаҳо дар талаффуз аз ҳамдигар ба воситаи таваққуф ҷудо карда мешавад.

Хусусияти асосии ҷумла аз он иборат аст, ки дар вай амал ё аломати предмет тасдиқ ва ё инкор карда мешаванд.

Ҷумла на танҳо ба воситаи калимаҳои бо ҳам алоқаманд, балки ба воситаи калимаҳои алоҳида низ ташкил ёфта, фикри пурраро ифода карда метавонад. Бо як калима ифода ёфтани фикр бештар ба муколамаҳо хос аст. Ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт ва ташкилбӣ худ гуногун мешаванд. Онҳо аз рӯи сохт сода ва мураккаб буда, таркиби ҷумлаи мураккаб аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои сода сохта шуда, алоқаи байни ҷумлаҳои содаи дохили онҳо одатан ба воситаи пайвандакҳо ва ё интонатсия ба амал меояд. Пайвандакҳо ҷумлаи содаи таркиби ҷумлаи мураккабро ба якдигар пайваст намуда, характер ва муносибати байни ин ҷумлаҳоро низ нишон медиҳанд.

Наҳв як ҷузъи муҳими забоншиносии умумиро ташкил медиҳад ва наҳви ин бахш барои равшан намудани бисёр масъалаҳои то ҳол муфассал таҳқиқнагардида нақши муҳим дорад. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба қатори ҳамин гуна масъалаҳои то

ҳол муфассал таҳқиқнагардида дар қиёс бо дигар забонҳои ҷаҳонӣ дохил мешавад. Дар забоншиносии тоҷик китобе, ки моҳияту вазифа, хусусият, аломату нишонаҳои шаклию маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда, навъ ва воситаҳои алоқаи грамматикӣ онро ҳамчониба таҳлилу таҳқиқ бо забонҳои дигари ҷаҳон дар самти қиёсӣ карда бошад, то ҳол сурат нагирифтааст. Ҳамин заруратро ба назар гирифта, мо дар назди худ мақсад гузоштем, ки хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҳаммаъноии онро бо ибораҳои озоди наҳвӣ ва инчунин фарқияти ин навъи ҷумлаи пайравро аз баъзе ҷумлаҳои пайраве, ки зоҳиран ба он шабоҳат доранд, мавриди пажӯҳиш ва баррасӣ қарор диҳем.

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Забони тоҷикӣ ба қатори забонҳои бойтарини дунё дохил шуда, ҳамчун забони як миллати дорои таърихи қӯҳан ва осори хаттии бемисл дар зинаи имрӯзаи инкишофу тараққии худ бо шарофати соҳибистиқлолии кишварамон дар ҳамаи соҳаи ҳаёти ҷомеа фаъолияти густурда дорад. Таърихи инкишофи шакли хаттии он дар забони адабӣ, ба таърихи халқи тоҷик, ба ҳаёти ҷамъиятиву маданияи вай, ба характери муносибатҳои ҷамъиятӣ дар гузашта ва ҳозира алоқамандии зич дорад.

Иртиботи забон бо ҷараёни тафаккур ва олами рӯҳиву маънавиёти инсон маҳз дар бахши наҳв барҷаста эҳсос мегардад. Ин аст, ки наҳв тамоми паҳлуҳои фаъолияти ҷомеаро дар бар гирифта, ба сифати як бахши мустақили грамматика ҳамеша дар рушду инкишоф аст.

Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик бо таълифи китобҳои дарсӣ баробар шурӯъ гардида, то солҳои 60-уми асри XX, асосан, аз рӯйи меъёри анъанавӣ – ҷумлаҳои пайрав қиёсан ба аъзоҳои ҷумлаи сода, омӯхта мешуд. Масалан, дар нахустин китоби дарсии нисбатан мукаммали забони тоҷикӣ, ки аз тарафи М. Беленитский ва Б. Ҳочизода [1936] тартиб дода шуда буд.

Грамматикаи забон масъалаҳои мухталифро дар бар мегирад. Яке аз ин масъалаҳо дар таҳқиқи грамматика, ҷумлаҳои мураккаби тобеи пайрав мебошад, ки то имрӯз мавриди пажӯҳиши муқоисавии амиқ қарор нагирифтааст. Замони муосир давраи инкишофи босуръат ва такомули зуҳуроти бахшҳои алоҳидаи илм ва соҳаҳои мухталифи техника аст. Аз ин сабаб дар назди забоншиносони тоҷик вазифаҳои хеле муҳим, аз ҷумла таҳким ва такмил бахшидан ба сохту низоми грамматикаи забони тоҷикӣ меистад. Масъалаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар сохтори наҳви забони адабии тоҷик яке аз хелҳои серистеъмолтарини ҷумлаҳои мураккаб буда, ҳам дар нуқти хаттӣ ва ҳам шифоҳӣ ба таври фаровон мавриди истеъмол қарор дорад.

Ҳар як соҳаи илм вазифаҳои муайян дорад, ки махсус ба назарияву амалия, моҳияту мундариҷаи ҳамон соҳа нигаронида шудаанд ва бе иҷрои онҳо оид ба қонуниятҳои инкишоф ва вазъи умумии наҳви он соҳа тасаввуроти амиқу назари тоза пайдо намудан имконнопазир аст.

Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда яке аз масъалаҳои муҳими наҳв дар самти забоншиносии забонҳои қиёсшаванда мебошад. Наҳви ҳар як забон, қатъи назар аз мансубияти худ ба ин ё он бахши амалиёти инсон, аксаран, таърихи қадима дошта дар ниҳод бисёр далелҳои нигоҳмедоранд, ки баррасӣ ва натиҷагирии онҳо барои ҳаллу фасли минбаъдаи мавзӯҳои ҳалталаби бахши наҳв, грамматика ва умуман забоншиносӣ ва монанди инҳо дорои аҳамияти калони илмӣ ва амалӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб чун як қабати махсуси грамматика, на танҳо дорои аҳамияти назарӣ, балки дорои аҳамияти амалӣ низ мебошад. Ҷиҳати назариявӣ амалии онро ҳам ҷанбаи фарҳангиву маърифатӣ ва ҳам ҷанбаи иҷтимоӣ ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи муқоисавии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави

муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бисёр муҳим ва саривақтӣ мебошад. Маводи фаровони мавҷудбуда, собит месозад, ки дар наҳви забони адабии ҳозираи тоҷик наҳви ҷумлаҳои пайраве низ дида мешавад, ки ё тамоман омӯхта нашудаанд ва ё оид ба онҳо ғайр аз маълумоти мухтасаре дар китобҳои дарсӣ ва мақолаҳои қайдҳои ҷудогона таҳқиқи алоҳидаи илмӣ анҷом дода нашудааст.

Таҳқиқи пурраи роҳи омилҳо, тобишу воситаҳои ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҷумлаҳои мураккаб дар системаи грамматикӣ забонҳои асосиро ишғол менамояд, чунки онҳо воҳиди забониеро фаро мегиранд, ки барои баёни маълумот, таъмини муошират ва муносибати одамон хизмат мекунад. Гурӯҳбандии маъноӣ ва муқоисавии онҳо бо забонҳои гуногунсاختор аз нигоҳи тартиб, сермаъноӣ (полисемия) ва муносибати забонӣ шароит фароҳам меорад, ки ҳамин гуна як низом дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби забонҳои муосири тоҷикӣ ва англисӣ ҷорӣ гардад ва бозбинӣ аз мавзӯи мазкур аз ҳамин хотир зарур доништа шудааст.

Ба ҳамин тариқ, **муҳимияти таҳқиқи муқоисавии ҷумлаи пайрави муайянкунандаро** ба таври зерин метавон бозгӯ намуд:

1. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаҳои сертаркиби забони тоҷикӣ ва муодилҳои онҳо дар забони англисӣ аз нигоҳи забоншиносӣ то ҳол мавриди таҳқиқи ҳамаҷонибаи бунёдӣ қарор нагирифтааст. Аз ин нуқтаи назар, таҳқиқи мавзӯи мазкур имкон фароҳам меорад, ки бисёр масъалаҳои муҳими марбут ба грамматикаи забон, хоса бахши наҳв, роҳи ҳалли дурусти худро ёбад.

2. Имрӯзҳо дар забони адабии тоҷик раванди босуръати ташаккули таҳаввули замон дар асоси захираҳои дохилии худ забони тоҷикӣ давом дорад. Чун хусусиятҳои ишоратии артикл, ки ҳамчун муродифи калимаҳои ишоратӣ зоҳир мешавад, танҳо дар заминаи ҷумлаҳои

пайрави муайянкунанда метавонад дуруст таъйин гардад, ки ин ҳодиса баромади сирф тоҷикӣ дорад ва таҳқиқи ин мавзӯ дар бобати пурра сохтани ҷойҳои холии он аз ҳисоби муодилҳои тоҷикӣ аҳамияти калон пайдо мекунад.

3. Алоқамандии наҳв ва сарф ҳамчун дар мутобиқати шаклҳои феълии хабари ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда, дар ифодаи калимаи асосии ибора ва аъзои ҷумла мушоҳида мешавад, аз ин лиҳоз омӯзиши онҳо то як дараҷа кори ба низом даровардани грамматикаи забони тоҷикӣ ва ҳамгунаҳои онҳо дар забони англисиро дар маҷмӯъ осон месозад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар иртибот ба муҳтавои мавзӯъ асарҳои бунёдии олимони машҳури **ватанӣ** чун Д. Тоҷиев (1971), Ш. Рустамов (1970; 1973), Ф. Зикриёев (1987, 2006), С. Атобуллоев (1975), Л. Бузургзода (1942), Д. Хоҷаев (1991) ва **хориҷӣ**, Ю.А. Ливитский (2014), Л.С. Бархурдаров (1966, 2008), Л.С. Бархурдаров ва Д.А. Штелинг (1973), Л.П. Винокурова (1954), Г.Н. Воронсова (1960), М.А. Галинина ва Н.М. Василевская (1955), Б. А. Илиш (1948), Л.Л. Иофик, Л.П. Чахоян (1967), А.М. Беленитский (1967), Н.Ф. Иртенева (1965), Н.А. Кобрин, Е.А. Корнеева (1965, 1974), Д.А. Штеллинг (1996), А.Ж. Смирнитский (1958), В.Д. Ившин (1992) рӯйи қарор омадаанд, ки то ҳадди зарурӣ истифода шудааст.

Дар замони шӯравӣ забони тоҷикӣ ҳамчун фанни мустақил таълим дода шуда, китобҳои дарсӣ таълиф меёбанд. Дар баробари ин омӯзиши масъалаҳои назариявии забони тоҷикӣ ва грамматикаи он ҳам мавриди таҳқиқи илмӣ қарор мегиранд.

Бо ҳам алоқамандии илми забоншиносии тоҷик низ дар як муддати кутоҳи таърихӣ бо суръати баланд пеш рафта, дар ҳамаи соҳаҳои он муваффақиятҳои муҳим ба даст оварда мешавад.

Махсусан, аз нимаи дуюми асри XX сар карда, дар омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаб, бахусус ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, пешравӣ ва

комёбиҳои назаррас мушоҳида мешавад. Ин муваффақиятҳо, аз як тараф, натиҷаи саъйи кӯшиши муҳаққиқони забони тоҷикӣ бошад, аз тарафи дигар, самараи баҳраманда гардидани забоншиносии тоҷик аз комёбию муваффақиятҳои нав ба нави илми забоншиносии рус ва Аврупо мебошад.

Пас аз он ки дар забоншиносии рус оид ба таҳқиқи таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нуқтаи назари тоза ба вучуд омад ва тарафдорӣ чараёни нав ба меъёри сохторӣ-семантикӣ, ки Ҳанӯз В.А. Богородитский [50, с. 208] асос гузошта буд, таъям намуда, ягонагии ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеъро пеш гузоштанд, дар забоншиносии тоҷик низ ба таснифоту таҳлили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз диди нав назар андохта шуд. Инчунин солҳои охир дар омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ як навъ равиши дигаре ба вучуд омад, ки он аз бисёр ҷиҳат бар хилофи меъёри анъанавӣ ва бартариҳои зиёде мебошад.

Нахустин назарияҳои наҳвшиносӣ дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри ХХ пайдо шуданд. Омӯзишу таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик тавассути асару мақолаҳои профессор Д.Т. Тоҷиев мустаҳкам гардида, мавқеи хоса пайдо кард. Ҷолиби диққат аст, ки як зумра наҳвшиносони тоҷик бартариҳои ин меъёри таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҳис карда, дар асоси омӯзишу таҳқиқи наҳви алоҳидаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба он таъям намудаанд. Ҳанӯз дар рисолаи илмӣ-таҳқиқии М.Н. Қосимова[113,41]-“Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик”, ки бо роҳбарии профессор Д. Т. Тоҷиев таълиф шудааст, ба аломатҳои муҳимми шакли маъноии ин наҳви ҷумлаи пайрав диққат дода шуда, ғайр аз пайвандҳои дигар воситаҳои алоҳидаи тобеи ҷумлаи пайрав бо сарҷумла, аз қабилӣ мутобиқати шаклҳои феълӣ, савтиёт (интонатсия), тартиби ҷузъҳо, калимаҳои тобеъкунандаи ҷонишинӣ нишон дода мешавад.

Дар ҳамаи мақолаю асарҳои илмии забоншинос Д. Т. Тоҷиев омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар заминаи меъёри боэътимоди илмии меъёрҳои сохторӣ-маъноӣ сурат гирифтааст. Муҳаққиқ ҳар як навъи ҷумлаи пайравро дар муносибати зичи грамматикӣ маъноии ҷузъҳо доништа, воситаҳои алоқои наҳвии байни онҳо, вазифаи наҳвӣ, мавқеи ҷумлаи пайравро дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ба таври яқлухт аз назари таҳқиқ мегузаронад [140, 19].

Ш. Рустамов ҳангоми таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави сабаб, асосан, меъёрҳои сохторӣ-маъноии омӯзиши ҷумлаҳои мураккабро ба асос гирифта, ин хели ҷумлаи пайравро аз ҳамин нуқтаи назар таҳлил намудааст [72, с. 9].

С. Атобуллоев ақида ва нуқтаи назари забоншиносони русро, ки аз сарчашмаҳои муҳимми назариявии забоншиносии тоҷик ба шумор меравад, баён намуда, дар асоси таъя намудан ба муваффақиятҳои забоншиносии ҳозира ҳангоми таҳлилу таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар ҳам хусусиятҳои шаклию маъноӣ ва ҳам интонатсионии онҳоро ба эътибор гирифтааст [30, с. 21].

Дар монографияи илмӣ-таҳқиқотии Ф.Қ. Зикриёев ва Н.Ш. Раҳмонова “Сложноподчиненные предложения в разносистемных языках (Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонҳои гуногунсохт)” оид ба меъёри сохторӣ-маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ эътибори ҷиддӣ додаанд [88, с. 19].

Чунон ки аз иқтибосҳои оварда ба назар мерасад, муаллифон вазифаю маъноӣ ҷумлаи пайрави муайянкунандаро, асосан, дуруст таъйин кардаанд, вале маълумоти додаи онҳо ниҳоят мухтасар буда, дар он танҳо ба вазифаи наҳвии ҷумлаи пайрав мазкур диққат додаанд.

Ҳамаи ин водор сохт, ки омӯзиши грамматика, бахусус наҳви забони тоҷикӣ чун як бахши махсуси илми забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор гирад. Воқеан, чи тавре дар боло зикр гардид, дар солҳои

60-уми асри XX зимни таълими асосҳои илми ҳозиразамон аз тарафи олимони тоҷик ба ин масъала тавачҷуҳ зоҳир карда шуд. Осори С.Айнӣ чун хазинаи марворидҳои пурарзиш, дорои боигариҳои беохирӣ лексикӣ, фразеологӣ, грамматикӣ ва бадеии ҳазорсола ва бонуфузи тоҷикӣ бо тамоми зебӣ, лутф, равонӣ ва қудрати ҷаҳонӣ он мебошанд. Хизмати шоистаи Садрӣдин Айнӣ дар ғанӣ сохтани таркиби грамматикӣ забони адабии тоҷик бемисл ва бузург аст, ки бо ин ӯ дар таҳияи ҷумласозӣ саҳми муайян гузоштааст. С.Айнӣ дар раванди эҷоди асарҳо ҳама гуна имконоти ҷумласозиро истифода бурдааст. Дар матнҳои ӯ баъзан ду, ҳатто се ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб дар як вақт истифода мешаванд.

Ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ фикрҳои мушаххас ва мухтасарро ифода мекунад. Садрӣдин Айнӣ дар эҷодиёти худ аз ин гуна ҷумлаҳо моҳирона истифода кардааст. Дар осори нависанда миқдори зиёди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳастанд, ки худи устод Айнӣ ташаккул додаанд, ки аз саҳми нависанда дар рушди наҳви забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳанд.

Бояд гуфт, ки наҳвшиносӣ ба таври куллӣ дар забоншиносии ҷаҳонӣ шоҳаи нисбатан ҷавон аст ва дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ дар охири солҳои XX асри гузашта, пеш аз ҳама, дар забони русӣ пайдо ва ташаккул ёфт, зеро бахши наҳви ин забон ҳамроҳи таҳаввулоти иҷтимоиву сиёсӣ ва илмиву фарҳангии кишварҳои пешрафтаи аврупоӣ ва дастовардҳои илми забоншиносии нав инкишоф ёфта, ягона забоне буд дар байни дигар забонҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, ки метавонист тамоми хусусиятҳои муҳимми замони навро баён кунад. Аз ҷониби дигар, дар ҳамин марҳилаи инкишоф буд, ки наҳвшиносии он мавриди муҳолиаи бошӯрунаи забоншиносон қарор гирифт.

Инсоният аз рӯзи мавҷудияташ моҳияти забонро инъикос мекунад. Назарияи илми забон мисли дигар соҳаҳои илм ҳазорсолаҳо

боқӣ мондааст, аммо аҳамият ва муҳиммии он ҳанӯз ҳам ҳифз шудаанд. Омӯзиши падидаҳо дар наҳв натиҷаи рушди илми забон мебошад. Нахустин назарияҳои наҳвшиносӣ дар илми забоншиносӣ ибтидои асри ХХ пайдо шуданд. Дар илми наҳви муосир масъалаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муйянкунанда яке аз масъалаҳои баҳснок боқӣ мемонад.

Мутолиа ва таҳлили гуфтаҳои боло нишон медиҳад, ки мутахассисони наҳвшинос дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ то ҳол ба натиҷаи илмие нарасиданд, ки олимони тоҷик ва англис маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро дуруст тавзеҳ диҳанд, вале маълумоти додаи онҳо ниҳоят мухтасар буда, дар он танҳо ба вазифаи наҳвии ҷумлаи пайрави мазкур диққат дода шудааст. Вале дар айни замон бисёр ҷумлаҳои мураккаб, аз ҷумла, ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар омӯзиши забони адабӣ имрӯз ҳам кори душвор аст.

Забони тоҷикӣ забони зинда ва ҷорӣ аст. Таҳқиқи паҳлуҳои алоҳидаи масоили марбут ба наҳви забони тоҷикӣ то ҳол давом карда истодааст. Аммо таҳқиқи ҷиддии масъалаи мавриди назар аз ибтидои нимаи дуюми асри ХХ оғоз ёфт. Аз тарафи олимони М. Беленитский ва Б. Ҳочизода [39, с. 17] нахустин китоби дарсии нисбатан мукаммали забони тоҷикӣ тартиб дода шуда буд. Ақидае, ки ҳамаи ҷумлаҳои пайрав дар нишон додани вазифаи наҳвӣ ба аъзои ҷумлаи сода монанд мебошанд, зикр шуда буданд. Баъдан ҳамин меъёр дар рисолаи Х. Ҳусейнов [145, 17], ки яке аз аввалин асарҳои таҳқиқотӣ доир ба наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ ба шумор меравад, низ инъикос ёфтааст.

Дар бобати таҳқиқи масъалаҳои гуногуни марбут ба бахшҳои алоҳидаи наҳвшиносӣ дар забони тоҷикӣ, хусусан хизмати профессорон Х. Ҳусейнов, Ш. Рустамов, Д.Т. Тоҷиев, М.Н. Қосимова, Ф. Қ. Зикриёев, Б. Камолитдинов ва Д. Ҳоҷаев хеле назаррас мебошад. Онҳо зимни

чустучӯ ва ковишҳои пайгиروнаи хеш як силсила асарҳои таълиф намудаанд, ки онҳо хусусияти бунёди дошта, дар сатҳи баланди илмӣ таҳия гардидаанд. Таълифоти ин олимони шинохта, аз қабиле «Наҳви забони тоҷикӣ» [Белинитский, 1936], «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [Ҳоҷизода Б, 1936, 1960], «Ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик» [Қосимова М.Н, 1961], «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [Ҳоҷаев, 2021] ва ғ. воқеан, дорои ҳамин гуна хусусият мебошанд. Ин асарҳо, дар ҳақиқат, ҷанбаи пурқуввати илмиву амалӣ дошта, дар онҳо аз назарияи наҳвшиносӣ, хусусияту аломатҳои фарқкунандаи наҳв дар муқоиса бо наҳви муқаррарии забон, мавқеи он чун як қабати махсус дар низоми грамматикаи забон ва амсоли инҳо сухан ба миён оварда шудааст, ки ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ аз рӯйи сохту маъно, вазифаи наҳвӣ ва воситаҳои алоқаи грамматикаш бо сарҷумла тобеъ шуда, онро тавзеҳ медиҳад [145, с. 126]. Ин ақида комилан дуруст аст ва дар пайравӣ бо забоншиносии рус олимони тоҷик ҳам ба омӯзиши масъалаҳои наҳвшиносӣ, чунон ки қайд гардид, аз асри ХХ шуруъ намуданд ва онро минбаъд тавсеа бахшидаанд.

Аз тафсилоти боло бармеояд, ки дар соҳаи наҳвшиносӣ дар забони тоҷикӣ як қатор корҳои хурду бузург анҷом дода шудаанд, аммо бо вучуди ин омӯзиши адабиёти илмӣ собит месозад, ки ҳоло паҳлуҳои зиёди ин масъала аз мавқеи забоншиносӣ мавриди бозбинӣ қарор нагирифтааст, ки яке аз он бахшҳо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда мебошад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Натиҷаҳои аз таҳқиқот бадастомада дар такмили барномаҳои таълимии муқарраршуда мусоидат менамоянд. Мавзуи мазкур як қисмати нақшаи

илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАДҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Ҳадафи таҳқиқ муайян намудани хусусиятҳои грамматикӣ, семантикӣ ва маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва англисӣ, гурӯҳбандии маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда, ҳамчунин, нишон додани таҳлили муқоисавии сохти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшавандаи мазкур чун низоми яклухт мебошад. Вобаста ба ин вазифаҳои таҳқиқро ба таври зерин метавон бозгӯ намуд:

1. Баррасии вижагиҳои сохтории ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонҳои қиёсшаванда.

2. Гурӯҳбандии маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда.

3. Таъйин намудани ҷой ва мақоми ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда.

4. Ба риштаи таҳқиқ кашидани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва аниқ намудани муносибати забонии онҳо дар забонҳои қиёсшаванда.

5. Нишон додани воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби забонҳои қиёсшаванда.

Сарчашма ва маводи таҳқиқ. Маводи гирдовардаи мо бештар аз **6000** адад баргаҳо (карточка)-ро дар бар мегирад, ки сарчашмаҳои онро ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ намудем:

а) Осори насрии адабию бадеии С. Айнӣ;

б) Корҳои илмӣ-таҳқиқотии олимони тоҷик, ба монанди: А.М. Беленитский, Д. Тоҷиев, Ш. Рустамов, Ф. Зикриёев, С. Атобуллоев, Л.

Бузургзода, Д. Хоҷаев ва дигарон ба сифати манбаъ истифода бурда шуданд.

Маводи асосии таҳқиқ аз осори насрии адабию бадеии С. Айнӣ гирдоварӣ шудааст. Манбаи асосии маводи гирдовардаи мо роҷеъ ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда осори таълифнамудаи Садридин Айнӣ, чун: “Ёддоштҳо”, “Куллиёт” бо забони асл ва тарҷумаи онҳо бо забони англисӣ иборат мебошад. Тарҷумаи англисии асари “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ қисми 1-ум ва 2-юми онро дар бар гирифта, соли 1997 аз тарафи Ҷон Перри ва Рашил Лер тарҷума шудааст.

Мавзуи таҳқиқот. Мавзуи рисолаи илмии мо “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар муқоиса бо забони англисӣ (дар асоси осори насрии С. Айнӣ)” мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Бо таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик олимони русу тоҷик, ба монанди М.Беленитский, Б. Ҳочизода (Наҳви забони тоҷикӣ, 1936), Х. Ҳусейнов (Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандаки замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик, 1960), А.Ю. Рубинчик (Современный персидский язык, 1960), М. Н. Қосимова (Ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик, 1961), Д. Тоҷиев (Ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, 1964; Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба, 1966; Воситаи алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик, 1971), Ш. Рустамов (Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандаки сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик, 1968), Ф.Зикриёев (Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик, 1977), ҳамчунин аз олимони хориҷӣ, А.И. Смирнитский (Синтаксис английского языка, 1957), А.М. Беленитский (Навҳи забони тоҷикӣ. к.2, 1966), Б.А. Илиш (Строй современного английского языка, 2005), В.В. Виноградов (Основные вопросы синтаксиса предложения 1955), Е.А. Корнеева (О

коммуникативной организации сложноподчиненного предложения (на материале английского языка, 1984), 1974), И.А. Василенко (Сложное предложение с неоднородным сложноподчиненные, 1953), Л.С. Бархурдаров (Проблема предложения в трактовке различных грамматических направлений, 1976), Л.С. Бархурдаров ва Д.А. Штелинг (Грамматика английского языка, 1973), Н.Ф. Иртенева (Исследование по синтаксису английского языка, 1961), Ю.А. Ливитский (Основы теории синтаксиса, 2005) барои таҳқиқотҳои минбаъда замина гузоштаанд.

Ю.А. Рубинчик муаллифи беш аз 150 асари илмӣ, аз ҷумла яке аз муҳаққиқони бунёди оид ба грамматика ва лексикографияи забони форсӣ мебошад.

Соли 1953 дар мавзӯи "Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони муосири форсӣ" рисолаи номзадӣ дифоъ кард, ки соли 1959 ҳамчун як монографияи алоҳида ба таърифи расид [123, с. 67].

Омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ дар солҳои охир равиши нави таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик тавассути корҳои илмии забоншинос Д.Т.Тоҷиев куллан тағйир ёфт.

Асосҳои методологии (усулҳои) таҳқиқ. Тасниф ва таҳлили таҳқиқи мавод аз тариқи методҳои зерини таҳқиқоти лингвистӣ: таърихӣ, таърихӣ-муқоисавӣ, факторӣ, синхронӣ, мушоҳида сурат гирифт, ки онро омилҳои зерин тақозо намуданд:

- муайян намудани тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар осори хаттии С. Айнӣ;

- гурӯҳбандии таркиби ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи забони тоҷикӣ ва ҳамгунҳои онҳо дар забони англисӣ;

- таҳлили навъ ва вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда;

- муайян намудани ҷойи ҷумлаҳои пайрав дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ;

- вижагиҳои сохтори ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои тобеъ дар забонҳои қиёсшаванда.

Навгонии таҳқиқот. Навгонии таҳқиқот дар он аст, ки кори диссертатсионӣ аввалин таҳқиқоти мушаххас ва фарогири шаклҳои гуногуни воҳидҳои забонӣ ҳамчун наҳви забоиносии қиёсӣ буда, баррасӣ ва натиҷагирии онҳо барои ҳаллу фасли минбаъдаи мавзӯҳои ҳалталаби грамматикаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар рисолаи илмӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда, аз ҷониби муаллиф ба таври васеъ таҳқиқ қарор гирифта, ба хонандагон ва забоншиносон дорои аҳамияти калон ва вижагиҳои он бо далелҳои илмӣ асоснок шудаанд.

Дар рисола муҳаққиқ таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи осори насрии Садриддин Айниро бо назардошти муқоисаи тарҷумаи онҳо дар забони англисӣ меҳвари асосии таҳқиқ қарор додааст. Дар ин замина муайян намудани тобишҳои маъноӣ, гуруҳбандии таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда забони тоҷикӣ ва ҳамгунаҳои онҳо дар забони англисӣ муфассал таҳқиқ шудааст.

Нуктаҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

- баррасии ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи забони ҳозираи адабии тоҷик дар муқоиса бо забони англисӣ аз ҷиҳати лингвистӣ ҷолиб буда, бори нахуст дар чунин шакл дар забоншиносии тоҷик таҳқиқ гардидааст;

- таҳлили грамматикӣ ва муқоисавии сохтори ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда;

- ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар сохтори наҳви забони адабии тоҷикӣ яке аз навъҳои серистеъмолтарини

ҷумлаҳои мураккаб буда, ҳам дар нутқи хаттӣ ва ҳам шифоҳӣ ба таври фаровон ба кор бурда шудааст;

- ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ аз рӯйи сохту маъно, вазифаи наҳвӣ ва воситаҳои алоқаи грамматикаш бо сарҷумла гуногун шуда метавонад;

-дар заминаи таҳлили маҷмуи мавод таҳқиқи ҷумлаи тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ошкор гардид, ки ба ҳисоб гирифтани маънои умумӣ, характери вобастагии маънои ҷузъҳо, тарзу тариқи ҷойгиршавии ҷузъҳо, хусусияти хоси композитсионӣ, дараҷаи мураккаби сохташон, хусусиятҳои хоси фарқкунанда, саҳму мавқеи пайвандакҳою калимаҳои ҳамнисбат, инчунин воситаҳои дигари алоқаи тобеи ҷузъҳо ва ниҳоят, дараҷаи ифодаи тобишҳои маъноҳои иловагии ҷумлаҳои мураккаби тобеи дигар дар онҳо аҳаммияти бисёр муҳим дорад.

Аҳамияти назариявии таҳқиқ. Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забоншиносии тоҷик ҳам аҳаммияти назарӣ ва ҳам аҳаммияти амалӣ дорад. Аҳамияти назариявии онро ба таври зерин метавон муайян кард:

1. Таҳқиқи мавзуи мазкур метавонад, дар роҳи омӯзиши муқоисавӣ ва ҷамъбасти илмии масоили наҳвшиносӣ дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати илмӣ хизмат кунад.

2. Омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, ки ин ҷумлаҳо таърихи қадима доранд, дар бобати муайян намудани як қатор масъалаҳои марбут ба таърихи забони адабии тоҷик, бахусус давраҳои алоҳидаи тараққиёти он, ҷанбаҳои он, ки калимаҳои ҳамнисбат, фақат мавқеи наҳвиро ишғол мекунад ва бе ҷумлаи пайрави эзоҳдиҳанда ифода намешаванд, қолабҳои ҷумласозӣ ва қабатҳои сохтори он аҳаммияти калон пайдо мекунад.

3. Натиҷагирӣ аз мавзуи таҳқиқшаванда дар омӯзиши масъалаҳои таърихии забони тоҷикӣ, хусусан, аниқ намудани меъёрҳои сохторӣ-маъноии омӯзиши роҳҳои иқтибоси онҳо аз дигар забонҳо.

4. Таҳлили наҳвӣ дар системаи сохти забонҳои омӯхташаванда аз омилҳои ифодаи фикр баҳс мекунад, аз ҷиҳати сохту таркиб, алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳояшон воситаи ифодаи муносибати онҳо ва мавқеи онҳоро ифода мекунад.

5. Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда имкон медиҳад, ки аз қонунияти таърихии пайдоиш ва ташаккулу таҳаввули наҳв дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, омилҳои ба низом даромадани ҷумлаҳои мураккаби тобӣ муайянкунанда ва асосҳои илмӣ он зимни таҳлили гурӯҳҳои мавзӯӣ дар маҷмӯъи дуруст натиҷагирӣ карда шавад.

6. Муайян намудани муносибатҳои маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда имкон фароҳам меорад, ки он бисёр хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик ва забони англисӣ ошкор шавад.

7. Баррасии тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.

8. Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда вобаста ба навъҳои ҳуди ҷумлаи мураккаб хеле гуногунанд. Бинобар он, гурӯҳбандии онҳо аз нигоҳи грамматикӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ айни мудао хоҳад буд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот. Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар инҳо зоҳир мегардад:

1. Натиҷаҳои таҳқиқ, ки мо дар рафти пажӯҳиши мавзуи мазкур ба даст овардем, метавонанд, дар омӯзиши илмӣ масъалаҳои гуногуни

наҳвшносии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, дар маҷмуъ, истифода шаванд.

2. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда роҳи омилҳои махсуси пайдоиши афзоиши худро доранд. Аз ин сабаб маводи андӯхтаи мо, ки дар диссертатсия хеле фаровон аст, барои муайян намудани ин омилҳо аз нигоҳи илмӣ кумак мерасонад.

3. Маводи таҳқиқшуда дар мавриди таълими курси махсус аз бахши наҳв дар макотиби олии таълими фанни забонҳои муосири баррасишаванда, грамматикаи муосир ба мутахассисон ёрӣ мерасонад.

4. Мавқеи ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаи мураккаб, ки дар диссертатсия муайян карда шудааст, дар таркиби ҷумлаҳои сертаркиби забони тоҷикӣ ва муодилҳои онҳо дар забони англисӣ аҳаммияти калон пайдо мекунад.

5. Маводи диссертатсия дар китобҳои дарсӣ барои факултаҳои филологияи мактабҳои олии ва забонҳои қиёсшаванда метавонад истифода шавад.

6. Диссертатсияи мазкур ба устодони риштаи филология, ки дар мактабҳои оливу таҳсилоти ҳамагонӣ кор мекунанд, низ аз нигоҳи амалӣ муфид аст.

7. Забоншиносони забонҳои қиёсшаванда имкон доранд, ки аз маводи диссертатсия дар хондани лексияҳо ва гузаронидани курсҳои махсус истифода баранд.

Мутобиқати рисола бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Рисола бо шиносномаи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Дар рисола бори нахуст ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забоншиносии тоҷик дар мисоли осори С.Айнӣ аз нуқтаи назари қиёсӣ, таҳлили сохторӣ, маъноиву грамматикӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Саҳми шахсии муҳаққиқ ҳамчун дар чамъоварии маводи

тахқиқӣ ва коркарду баррасии он, тасвиби натиҷаҳо, омода намудани маърузаҳо ва интишори мақолаҳои илмӣ доир ба мавзуи таҳқиқи зоҳир мегардад. Таҳқиқоти илмии мазкур заҳмати чандсолаи муаллиф ба ҳисоб рафта, дар шакли рисолаи илмӣ мукамал ба анҷом расидааст.

Тавсиби амалии натиҷаи таҳқиқ. Мавзуи рисола актуалӣ буда, дар шурои олимони кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (протоколи № 2 аз 25 сентябри 2021) тасдиқ карда шудааст. Нуқтаҳои муҳим ва натиҷаҳои таҳқиқ дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва кафедраи филологияи тоҷик ва забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамчунин аз натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияҳои илмию назариявӣ ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ (солҳои 2013-2023) маърузаи илмӣ пешниҳод гардидааст.

Рисола дар ҷаласаи кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (суратҷаласаи № 1 аз 2.09.2023) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи таҳқиқот. Доир ба мавзуи рисола 10 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаи илмии тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия ба таъб расидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат аст.

Дар муқаддима оид ба гузориши масъала, зарурати интиҳоби мавзӯ, дараҷаи омӯзиши мавзӯ, аҳаммияти илмӣ ва амалии таҳқиқ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ, сарчашмаҳои таҳқиқ, методҳои таҳқиқ, маводи асосии таҳқиқ ва сохтори диссертатсия маълумот дода шудааст.

Боби якум – “Заминаҳои назариявӣ ва омӯзиши ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ” унвон

дошта, он аз се фасл иборат аст. Мундариҷаи фаслҳои боби мазкурро асосҳои назариявӣ, навъ ва вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон дода шуда, дараҷаи корбурди онҳо дар осори мансур ва манзуми устод С. Айнӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Боби дуюм –“Вижагиҳои қиёсии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда” номгузори шуда, аз чор фасл таркиб ёфтааст. Дар фаслҳои боб ҷойи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда, вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ва таҳлили муқоисавии сохти ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда мавриди таҳлил қарор мегиранд.

Боби сеюм бо унвони **“Таҳлили сохтори маъноии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда”** номгузори шудааст ва аз чор фасл таркиб ёфта, гуруҳбандии маъноии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда, дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ ва ҳамгунаҳои онҳо дар забони англисӣ таҳлил мегардад.

Дар **хулоса** натиҷаҳои илмии бадастомада дар 8 банд ҷамъбаст шудааст. Феҳристи адабиёт тибқи талабот ва анъанаҳои мавҷуда таҳия шуда, 165 адад адабиёти хусусияти илмӣ, назариявӣ ва бунёдидоштаро дар бар мегирад.

БОБИ I. ЗАМИНАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ОМУӢЗИШИИ ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

1.1. Асосҳои назариявии омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони тоҷикӣ

Ҷумлаҳои сода ва мураккаб ду воҳиди муҳимтарини иртиботии (коммуникативӣ) забонанд, ки ҳам ҷиҳатҳои умумӣ ва ҳам хусусиятҳои доранд, ки онҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунонд. Ҷиҳати муҳимтарини умумӣ ин аст, ки дар ҷумлаҳои мураккаб низ ҷузъҳо бо ҳамдигар алоқаманд шуда омада, ягонагии маъно, муносибати наҳвӣ ва оҳангӣ ба вуҷуд меоранд. Тарзи алоқии грамматикӣ ҷузъҳо ҳам мисли ҷумлаҳои сода дорои наҳви пайваст ва тобеъ мебошад. Воситаҳои грамматикӣ алоқии пайваст дар ҳар ду воҳид муштараканд, аммо алоқии тобеъ ва воситаи грамматикӣ ифодаи он дар ҷумлаҳои сода ва мураккаби тобеъ ба кулӣ фарқ мекунонд. Агар дар ҷумлаҳои сода алоқии тобеи аъзоҳои ҷумла (изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ ва мувофиқат) ба воситаи бандики изофӣ, пешоянду пасоянд, тартиби калима, бандакҳои феълию хабарӣ ифода ёбад, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрав бо сарҷумла бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълии хабари ҷумлаи пайрав бо хабари сарҷумла, овозии (интонатсия) тобеъ ва тартиби ҷой гирифтани ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ ифода меёбад. Дар ифодаи муносибатҳои маъноӣ байни аъзоҳои ҷумлаи сода ва наҳви ҷумлаҳои пайрав, инчунин дар воҳидҳои гуногуни наҳвӣ муносибати муштаракӣ маъноиро ифода кардани пешоянду пайвандакҳои таркибӣ (дар заб. тоҷ.: *вақте*- when, *дар вақти* – *вақте ки*- when,, *аз сабаби* – because of, *аз сабаби он ки*- because of that, *бо мақсади* – *with the purpose of*, *бо мақсади он ки*- *with the purpose of that*, *ба шарт* – *on the condition that*- *ба шарт он ки*; *on the condition that*;

ва ғайра) аз наздикии маъноии қолабҳои гуногуни наҳвӣ шаҳодат медиҳад. Ҳамин гуна муносибатҳои муштарак дар қолабҳои гуногуни наҳвӣ (ҷумлаҳои сода ва мураккаб) ифода ёфта, барои муродифоти наҳвӣ замина фароҳам меоваранд.

Бача ором ва осуда мехобид, аммо дили Соро осоиш ва ором надишт.
[152, с. 35].

The boy quite slept, but Sarah's heart was not at peace and quite [162, с. 71].

Ҷумлае, ки аз ду ва зиёда ҷумлаҳои сода иборат мебошад, ҷумлаи мураккаб аст. Ин таъриф чунин маъноро дар бар мегирад, ки таркиби ҷумлаи мураккаб аз ду ҷумлаи сода кам намешвад, вале зиёд шуданашон мумкин аст. Дар ҷумлаи мураккаб амалу ҳодиса ва фикри шахси гӯяндаю нависанда батафсил ва барҷастатар зикр мегардад:

боғчае, ки дирӯз бо шукуфа ва сабзаҳои навхези худ шодӣ бар шодиш кас меафзуд, ин рӯз монанди хонаи мотамзадагон андӯҳовар ва гамангез гардида буд [157, с.52].

The garden which yesterday had gladdened the heart with its fresh shoots and blossoms was today sad and listless, like that of a house in mourning [162, с.53].

Рӯз сафед шуд, босмачиён гирди қалъа ҳам шитобкорона ба тарафи пушти қароргоҳи худ медавиданд [157, с.67].

It was morning, the Basmachies around the castle were running hurriedly to the their residence [Aini, 91].

Ҷумлаи мураккаб аз ҷумлаи сода ба кулӣ фарқ мекунад. Ҷумлаи сода аз як калима ва гурӯҳи калимаҳои бо ҳам алоқаманд, ки дорои як мубтадо ва як ё якчанд хабар мебошад, ташкил меёбад. Ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб бо ду роҳ: пайваст ва тобеъ алоқаманд аст. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҷумлаҳои сода нисбатан озод ва мустақил мебошанд: Мисол: *Охурчаҳои пеши дари даромад кафишкан буд ва дар охурчаҳои дигар бачагон меншистанд* [157, с. 54].

The stalls immediately in front of the door served as a shoerack; and the children squatted in the other stalls [164, c. 54].

Дари дигараи даричае буд, ки сечорияк оришин қад ва ним оришин бар дошт [157, с. 94].

The other door was a little door that had about two feet high by one foot wide [164, c.54].

Чумлаҳои мазкур чумлаҳои мураккаб буда, чумлаи аввал чумлаи мураккаби пайваст мебошад, онро аз рӯи пайвандаки **ва**, ки чумлаҳои содаи ин чумлаи мураккабро пайваст мекунад, нишон додан мумкин аст.

Чумлаи дуюм чумлаи мураккаби тобеъ буда, дар он чумлаҳои сода бо пайвандаки **ки** пайваст шудаанд.

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ як чумлаи сода ба зарурати такмили маъно аз мазмуни чумлаи содаи дигар зикр мегардад: *Мисол: Ман бояд шашсола шуда бошам, ки маро падарам ба мактаби пеши масҷиди қишлоқ бурда монд [157, с. 54]. I must have been six years old when my father took me to the school next to the village mosque [164, c. 5].*

Чумлаи якуми чумлаи мураккаби тобеъ “Ман бояд шашсола шуда бошам”- *I must have been six years old* чумлаи дуюм пайрав буда, зарурати пуррашавии маъно аз мазмуни чумлаи якумро зикр мекунад ки “*Маро падарам ба мактаби пеши масҷиди қишлоқ бурда монд*”. – *when my father took me to the school next to the village mosque*.

Аз ин мисол чумлаҳои содари аз ҳам ҷудо хонем, ё нависем ҳам, аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати гуфтору оҳанг онҳо ноқису норавшан меноманд. Дар забоншиносии тоҷик чумлаҳои мураккабро аз ҷиҳати сохту таркиб ва ифодаи маънову мазмун ва воситаҳои алоқа ба се гурӯҳ чумлаҳои мураккаби пайваст, чумлаҳои мураккаби тобеъ ва чумлаҳои мураккаби омехта ҷудо мекунам.

Чумлаҳои мураккаби пайваст аз ду ва зиёда чумлаҳои содаи мустақил иборат мебошад. Мустақилияти чумлаҳои сода агар, аз як

тараф, ба худи маъно ва мазмуни онҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба воситаҳои алоқаи грамматикӣ вобастаанд:

Боз хомӯшӣ сар шуд, пас аз чанд дақиқа ба манзил наздик расиданд [157, с.70].

-The silence began again, after a few minutes they approached the house [164, с. 40].

Ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб тавассути се навъи воситаи алоқа пайваст мегарданд: пайвандакҳои пайвасткунанда, овозӣ (интонастия) ва мутобиқати шаклҳои феълӣ (хабари ҷумла). Ҷумлаҳои мураккаби пайвастро аз ҷиҳати муносибати маъноии байни ҷумлаҳои сода ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ҷумлаҳои содаи онҳо воқеа ва ҳодисаҳои бо ҳам алоқамандро инъикос кунанд ҳам, новобаста ба тақозои мазмуни аъзоҳои якдигар васл мешаванд ва агар яке истисно шавад, дигаре мазмунан зараре намебинад:

1. *Мурод бо шунидани ин воқеа дар хаёл фуру рафт ва бой барои баровардани Мурод бо ҳар гуна хаёлот боз давом намуд [157, с. 37].*
When Murod heard this, he thought and the lord continued to bring out Murad with all his imagination [164, с. 45].

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар онҳо як ҷумлаи сода бо тақозои маъно ва мазмуни ягон аъзои ҷумлаи содаи дигаре васл мегардад:

Се тараф ва болои сари моро дарахтони садаи чандинасраанд ва беги сершохи зумуррадинбарг фаро гирифта буданд аз як тарафамон дарёи Муғён бо ғурриши шермонанди худ мешорид [157, с.353].

Three sides above of our heads are centuries-old trees and the willow covered with the yellow leaves, on the one side, the Mughan's River was flowing [164, с. 51].

Ҷумлаҳои мураккаби пайвастро аз ҷиҳати дарбаргирии миқдори ҷумлаҳои сода низ ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки фақат аз ду чумлаи сода таркиб меёбанд: *Маҷлис тамои шуд, ҳама таҳоратхоро тоза карда барои адои намози худ тайёр шуданд* [157, с. 89].

The meeting was over, everything was cleaned up and ready to their prayers [164, с. 32].

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки таркибан аз якчанд чумлаи сода иборатанд. *Шаб торик, барф меборад, лою барфи яхкардаи кӯчаҳои Душанбе то миёни аспу одам мебаромад* [157, с. 45].

The night was dark, it was snowing, the mud and snow of the streets of Dushanbe were covered with horscleanses and people [164, с. 92].

3. Хусусияти дигари чумлаҳои мураккаби пайваст ин аст, ки дар баъзеи онҳо як чумлаи сода нопурра буда, дар чумлаи содаи минбаъда таркибан пурра тасаввур карда мешавад ё баръакс:

Ӯ аз ман як шеър талаб кард ва ман аз ӯ [157, с. 38].

He asked me a poem and I asked him [164, с. 21].

Чумлаҳои мураккаби пайвастро мувофиқи дараҷаи истифодашавии воситаҳои алоқа, банду баст ва тарзи ташаккулёбиашон ба хелҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст: чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор, чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, чумлаҳои мураккаби пайвасти феъли ҳоли ва чумлаҳои эзоҳӣ.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ аз чумлаҳои мураккаби пайваст ба кулӣ фарқ мекунанд. Дар чумлаҳои мураккаби пайваст чумлаҳои сода баробархуқуқ буда, дар чумлаҳои мураккаби тобеъ як чумлаи сода ба чумлаи содаи дигар тобеъ аст. Чумлаи тобеъкунанда сарчумла буда, чумлаи тобеъшаванда, чумлаи пайрав мебошад, ки сарчумларо аз ягон ҷиҳат: тарзи иҷрои амал, замону макон, сабабу мақсад ва ғайра шарҳу эзоҳ медиҳад. Дар наҳви чумлаҳои сода, чунон ки аз назар гузаронидем, сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав мавҷуданд. Дар наҳви чумлаҳои мураккаб вобаста ба он сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав чумлаҳои пайрав дида мешаванд. Агар аъзоҳои пайрав ба воситаи калима, таркиб ё ибораҳои

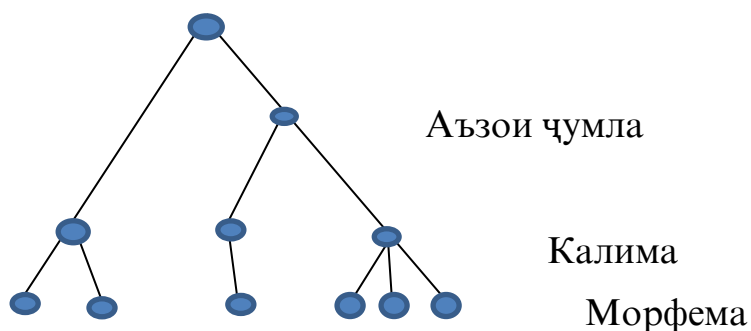
гуногун ифода ёбанд, ҷумлаҳои пайрав бо ҷумлаҳои сода ифода ёфта, ба сарҷумлаҳои худ тобеъ мегарданд. Ин ду ҳиссаи наҳвӣ ҳам фарқ доранд ҳам умумият. Умумияташон ин аст, ки ба як савол ҷавоб мешаванд, фарқашон ин аст, ки яке дар таркиби ҷумлаҳои сода ва дигаре дар таркиби ҷумлаи мураккаб меояд. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ панҷ навъи воситаи алоқа мушоҳида мегардад, ки ҷумлаҳои пайрав тавассути онҳо ба сарҷумлаҳо тобеъ мегарданд: Пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ (хабари сарҷумлаҳо ва ҷумлаи пайрав), калима ва таркибҳои ҳамнисбат, оҳанг ва ҷойи сарҷумлаҳову ҷумлаҳои пайрав.

I.2. Асосҳои назариявии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави

муайянкунанда дар забони англисӣ

Натиҷаҳои тавсифи ҳама гуна низоми мураккаб (забон яке аз чунин системаҳо мебошад) бештар ба он вобаста аст, ки дар ин бобат муҳаққиқ маркази асосии системаро, ки аз он бахшҳои дигари система вобастагӣ доранд, интихоб мекунад. Барои наҳв (ва ҳатто васеътар грамматика) чунин маркази воҳиди ҷумла мебошад. Билохира ҷумла – натиҷаи амали низоме, ки забон унвон додем, маҳсуб мешавад. Аз нигоҳи муносибатҳои пайиҳамӣ (иерархӣ) бо дигар воҳидҳои сохтори забон, ҷумла бояд болои аҳром (пирамида) ҷойгир карда шавад, ки падидаи ин воҳидҳо, зеро номгӯӣи ҳамаи дигар сохтори воҳидҳои мавҷудбуда, вопасинаш ҷумла мебошад. Ташаккули ҷумла ҳадафи сохтории онҳо буда, дар ҳоле ки ҷумла дорои дигар ҳадафи робита, на танҳо сохторӣ, балки воҳиди сохторӣ-коммуникативӣ мебошад. Ин муносибатҳоро бо диаграммаи зерин тасвир кардан мумкин аст:

Ҷумла

Танҳо ба сатҳи ҷумла расидан, муҳаққиқ метавонад тамоми гуногуншаклии падидаҳои забониро фаро гирад, ки сектори фарохи он – аз воло (просодӣ) то маъноӣ онро дарҷ кунад. Аксари муҳаққиқон танҳо дар бахши наҳв–ҷумла пажӯҳиш менамоянд. Ҳангоми эътирофи ҷумла ҳамчун воҳиди марказии тавсифи наҳвӣ (ва васеътар лингвистӣ), вале савол ба миён меояд: чӣ бояд кард бо бузургтар аз ҷумла, дар мисол сарсатр ё матн, ки ҷумла таркиби он аст? Шояд ҷумла дар сохтори забон ниҳой набошад, аммо танҳо як воҳиди миёнарав бошад. Пас саволе дигаре ба миён меояд, ки матн ҳамчун сохти махсуси нутқ метавонад, ҷумла бошад? Аммо маъноӣ асосии савол ин аст, ки оё матн (ё сархат ҳамчун матн) сохтори воҳиди забон мешавад? Ба ин савол бояд манфӣ ҷавоб дод.

Мафҳуми **ҷумла** доираи васеъ дошта, доираи васеъ ин сохторҳои ҷумларо аз калима то сохторҳои мураккаби полипредикативӣ фаро мегирад.

Се ҷанбаи таснифи ҷумла – сохторӣ, маъноӣ ва прагматикӣ – се асоси таснифоти ҷумлаҳоро аз рӯйи сохт, маъно ва хусусиятҳои прагматикиашон муайян мекунад. Дар ин бахш масъалаҳои таснифкунии ҷумлаҳо дар асосӣ хусусиятҳои сохторӣ баррасӣ мешавад.

Ҳар як ҷумла сохтори мушаххаси наҳвӣ мебошад. Дар забони англисӣ мисли забони тоҷикӣ ҷумлаҳо метавонанд сода ё мураккаб бошанд. Ҷумлаҳои мураккаби тобӣ ба ҷумлаҳои мураккаби пайваст (compound sentences) ва ҷумлаҳои мураккаби тобӣ (complex sentences) тақсим мешаванд. Ҳамаи ҷузъҳои ҷумлаи пайрави пайваст, яъне

ҷумлаҳои таркиби он баробархуққанд, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бошад, аз сарҷумла (principal clause) ва аз як ё якчанд ҷумлаи пайрав (subordinate clauses) иборатанд.

Сарҷумла ва ҷумлаи пайрав баробархуққ нестанд – ҷумлаи пайрав ҳамеша ба сарҷумла вобаста аст ва мустақилона вуҷуд дошта наметавонад. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар ҷумла мавқеи муайян надоранд – баъд аз сарҷумла ва ё дар охир ҷойгир мешаванд:

Дар он ҷо Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхон, ки инҳо писарони бобоям – тағоиҳои ман буданд, ба кор тайёр шуда буданд [157, с. 54].

There, Qurbon -Niyoz, Ravshan-Niyoz and Niyoz-Khon Grandfather's son - my uncles - were ready to start work [164, с.53].

Оби дарё монанди оинаи қаднамо, ки ба деворе така дода бошанд, як тарафтар меистод. [157, с. 112] *The water of the river, that stood on one side like a tall mirror leaning against a wall* [164, с. 111].

Дар забони англисӣ ҷумлаҳои пайрав вазифаи яке аз аъзои ҷумларо ба ҷо меоранд:

- Пайрави мубтадо (subject clauses)
- Пайрави хабар ё пайрави предикативӣ (predicative clauses)
- Пайрави пуркунанда (object clauses)
- Пайрави ҳол (adverbial clauses)
- Пайрави муайянкунанда (attributive clauses).

Яке аз гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки дар ин боб таҳқиқ шудааст – ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда мебошад, ба саволи ки *which?* – кадом? ҷавоб медиҳад. Дар ҷумлаи мураккаб бо ҷонишинҳои нисбии ***who, whose, which, that va whom*** пайваст мешаванд. Ин навъи ҷумлаҳо барои ҷумлаҳои мураккаб имкони маълумотҳои иловагӣ пайдо намударо дар бораи шахс ва ашё муҳаё месозанд. Аз ин лиҳоз, ҷумлаҳои мураккаб тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони англисӣ **relative clauses** унвон дорад.

Намудори 1

Қонишинҳои нисбӣ	Ҳолатҳои истифодашаванда	Мисолҳо
who — кадом	Ҳангоми суҳанронӣ дар бораи шахс истифода мешавад	<i>This is the girl who babysitted me when I was five. — Ин духтарест, ки дар панҷсолагииаш ба ман парасторӣ мекард.</i>
whose — аз они кӣ; кадом;	барои нишон додани мансубият ба объектҳои зинда истифода мешавад (<i>his, her</i> — вай, ӯ ва ғ. иваз мекунад)	<i>Jane is a journalist whose articles are read by thousands of people. — Ҷейн рӯзноманигорест, ки мақолаҳои ӯро ҳазорон нафар мехонанд.</i>
whom — киро, кадомро	Ба шахс ишора мекунад ва аксар вақт бо who иваз карда мешавад	<i>This is the kid whom (who) we saw in the shop. — Ин кӯдакест, ки мо дар мағоза дидем.</i>
which — кадом, кадомӣ	ҳангоми суҳанронӣ дар бораи ашё, ҳайвонҳо ё исми бечон истифода мешавад	<i>They told me her story which was supposed to be a secret. — Онҳо ба ман дostonero, ки бояд махфӣ бошад, гуфтанд.</i>
that — кадом	Ба ҷойи who ва which истифода шуда, бештар маънои ғайрирасмӣ дорад	<i>I need to find a new manager that can work in shifts. — Ман бояд мудури наверо пайдо кунам, ки дар вобаста аз баст кор карда тавонад.</i> <i>I liked the film that we watched last weekend. — Ба ман филме, ки охири ҳафтаи гузашта тамошо карда будем, писанд омад.</i>

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забони англисӣ (Attributive clause), - алоқаи ногустастанӣ дорад. Он бо пайвандаки тобеъ ё калимаҳои ҳамнисбат оғоз шуда, мубтадо ва хабарро дар бар мегирад. Чумлаҳои зерин худ аз худ изҳороти мукамалро ифода намеkunанд, балки ба хонанда маълумоти иловагӣ дар бораи исми сарчумла медиҳанд. Тавре ки аз ном бармеояд, чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда маълумоти муҳимро интиқол медиҳад, онҳо шахс ё ашёи мавриди назарро муайян мекунанд.

Мисол: *Дар даруни ҳавлӣ як хонаи калон аст, ки вай ҳалвогархона аст [177, с. 41]. Inside this yard is a large building where is halva is made [162, p. 47]*

– ***Dogs that like cats are very unusual.*** – Сағҳое, ки гурбаҳоро дӯст медоранд, хеле ғайриоддӣ мебошанд; - маълум мегардад, ки дар ҷаҳон сағҳо зиёданд, вале мо танҳо дар бораи онҳое сухан меронем, ки гурбаҳоро дӯст медоранд.

Чумлаҳои пайрави муайянкунанда аз ҷонишини нисбӣ (баъзан партофта мешаванд), феъл ва дигар унсурҳои иловагӣ ба монанди предмет ё предмети феъл иборатанд. Ин навъи чумлаи тобеъро аз чумла бо вергул ҷудо карда намешавад. Вергул ё қавс барои ҷудо кардани чумлаҳои пайрави тафсилӣ аз сарчумлаи он истифода мешавад.

Ҷонишинҳои нисбии зерин дар чумлаҳои пайрави муайянкунанда истифода мешаванд:

Намудори 2

	Шахс	Ашё	макон	Замон	Сабаб
Субъект	Who/that- ки	Which/that – чӣ			

	Шахс	Ашё	макон	Замон	Сабаб
Объект	Who/whom/that- кӣ	Which/that – чӣ	Where- дар кучо, аз кучо, ба кучо	When- кай	Why – чаро, барои чӣ
Ҷонишинҳои нисбӣ	Whose – ки	Whose – чӣ, аз они кӣ			

Дар забони гуфтугӯии англисӣ *who*, *whom* ва *which* аксар вақт ба *that* иваз карда мешавад. Ҷонишини *whom* хеле расмӣ аст ва дар нутқи хаттӣ бештар ба назар мерасад. Доираи истифодаи ин ҷонишин нисбӣ аст, яъне гуянда имкон дорад, ки аз он истифода барад ва ё истифода набарад, зеро дар ҳарду ҳолат маъно коста намешавад. Барои тасдиқи андешаамон намунаи зеринро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Ман як ҳалвои равғание, ки бисёр бамаза аст ва аз ин пеш нахӯрдаам, аз ҳамон мехоҳам [157, с. 40] I want butter-halva that is really delicious and that I have never tasted before [164, p. 46].

The dish **that I ordered** was delicious. (which) - • Таоме, ки ман фармоиш додам, болаззат буд. (ки)

The man **that came with her** has already left. (who) - • Марде, ки бо вай омада буд, аллакай рафтааст. (ки)

The doctor, **whome I was waiting to see him** was not on duty. (whom) - • Духтуре, ки ман интизори дидани ӯ будам, навбатдор набуд. (ки)

Ҷонишини нисбӣ бошад, танҳо дар сурате партофта мешавад, ки он объекти (исм ё ашё) ҷумла бошад. Дар ҳоле ки ҷонишини нисбӣ

предмети (исм) ҷумла аст, онро партофтан ё худ тарк кардан мумкин нест. Одатан мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҷонишин нисбӣ объекти ҷумла аст, зеро пас аз он мубтадо + феъли дигар меояд. Тибқи мисолҳои ҷадвал, дар ҷумлаи аввал ҷонишини нисбӣ набояд сарфи назар карда шавад, зеро он предмети ҷумлаи тобеъ мебошад ("*the woman spoke*"). Дар ҷумлаи дуюм ҷонишини нисбиро истифода накардан мумкин аст, зеро «*the woman - зан*» объекти феъли «*loved - дӯстдошта*» мебошад.

Намудори 3

Исми мубтадои сарҷумла	Ҷумлаи нисбӣ	Феъл + қисмати дигари ҷумлаи пайрав	Феъл + қисмати дигари сарҷумла
<i>The woman – зан</i>	<i>That - ки</i>	<i>spoke at the meeting - дар маҷлис ба суҳан баромад</i>	<i>was very knowledgeable - хеле донишманд буд.</i>
<i>The woman – зан</i>	<i>(that) – ки</i>	<i>the man loved - мард дӯст медошт</i>	<i>was living in New York - дар Ню-Йорк зиндагӣ мекард.</i>

“*That*” аксар вақт барои ворид намудани ҷумлаи пайрав дар ҷумлаи мураккаби тобеъ истифода мешавад, вақте пеш аз он калимаҳои **anything** (*чизе*), **everything** (*ҳама чиз*), **all** (*ҳама*) ё дараҷаи олий меоянд ва дар ҳолате ки он (*that*) ашёи ҷумла нест, онро партофтан мумкин аст, мисол:

- There’s something (**that**) you should know. - Чизе ҳафт (ки) шумо бояд донед.
- It was the best film (**that**) I’ve ever seen. - Ин беҳтарин филме (ки) буд, ки ман ягон бор дидаам.

- Could this be the movie (that) I have ever seen?- Ин метавонад филме (ки) буд, ки ман ягон бор дида бошам?
- Everything **(that) you say** seems silly to me. - Ҳар он чизе, ки шумо мегӯед, ба назари ман аблаҳ менамояд.
- I'm sorry, but that is all **(that) I saw**. - Бубахшед, аммо ин ҳама он чизе (ки) ман дидам

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони англисӣ (Attributive Clauses) вазифаи муайяншавандаро дар чумлаи мураккаби тобеъ иҷро намуда, ба саволҳои what? which? – кадом? ҷавоб мешаванд. Ҷонишинҳоро бояд ба инобат гирифт, ки суҳан оиди чӣ меравад, зеро дар ӯ тарҷума онҳо қариб маънои якхеларо медиҳанд

Чумлаҳои зерин бо сарҷумла бо ёрии ҷонишинҳои зерин пайваст мешаванд:

- who – кадом, ҳамоне ки, ки
- whom – кадомӣ, ҳамоне ки, ки
- whose – аз кӣ, кадомӣ;

Ҳангоми истифодаи ин

- which, that – кадом, ҷонишини саволи
- when – кай;
- where – аз кучо, ба кучо;
- why – барои чӣ, низ тобишҳои дигари иловагиро мегирад, ба монанди вақте ки, замоне ки, ҷое ки, бо сабаби ва ғ.

Барои тасдиқи андешаҳои зикришуда намунаҳоро аз асарҳои бадеии интихобшуда мегирем:

*Баъд аз он аз шинии тут, ки аз **Соктаре пухта оварда буд**, як коса барин дар дег андохта қиём гирифт [157, с. 39].*

*Then stirred in a cup of mulberry syrup **that she had brought from Soktare [164, p. 46].***

*Дар ҳар кадоми ин мавридҳо, **ки камаш соле як бор рост меояд**, Хуҷанд бо аҳолии худаш поймол ва вайрон мегардид [157, с. 331]*

2. *In each of these moments, **which** occurred at least once a year, Khujand was trampled and destroyed by its own population [164, p. 73]*

Агар дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда сухан дар бораи исми ҷондор равад, пас ҷониши нисбии **who** истифода мешавад. (калимаи **that** мавриди истифода қарор мегирад). Дар чунин ҳолатҳо ҷонишини **which-ро** метавон истифода накард. Агар дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда сухан дар бораи исми бечон равад, пас ҷониши нисбии **that** истифода мешавад (ҳамин тавр калимаи **which** метавонад истифода шавад).

Вақте ки **who** ё **that** дар ҷумлаи пайрав хабари ҷумларо мукамал мекунад, доираи истифодаи ин калимаҳо маҳдуд мегардад.

*Мисол: The person **you need to talk** with him is on holiday. – Шахсе, ки шумо бояд бо ӯ сӯҳбат кунед, дар истироҳат аст.*

*Вақте ки **who** ё **that** дар ҷумлаи пайрав мубтадои ҷумла мебошанд, ин калимаҳо ихтисор намешаванд.*

*Мисол: I like people, **who are kind and compassionate** – Ман одамонero дӯст медорам, ки ғамхор ва меҳрубонанд. [Айнӣ, 212]*

Ҷумлаҳои пайрав бо **which** метавонад муносибати гӯяндаро ба тамоми маънои сарҷумла баён кунанд, дар ин ҳолат, аз сарҷумла бо вергул ҷудо мешаванд.

Мисол: \bar{U} риши калони сафедашро, ки рӯйи синаашро пур карда паҳн шуда фууромада буд, бо дастони худ гирифта ба вай нигоҳе андохт [157, с. 206].

*He took hold of his long white beard, **which came down over his chest, and looked at it**[162, p. 40]*

*Jane can't come to the party, **which is a shame.** - Ҷейн ба зиёфат омада наметавонад, ки ин шармовар аст.*

*That's the woman **whose** son won the lottery. - Ин занест, ки писараи дар лотерея бурд кардааст.*

*We went back to the place **where we first met.** - Мо ба он ҷое, ки бори аввал вохурда будем, баргаишем*

Дар ҷумлаи якум **whose** барои муносибати дурусти байни калимаҳои сарҷумларо ифода менамояд, дар ҷумлаи мураккаби дуум бошад, **where** ба макон ишора мекунад.

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забони англисӣ се навъ мешаванд:

1. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдудкунанда (limiting clauses);
2. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи гурӯҳбандӣ (эзоҳӣ) (classifying clauses);
3. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи тавсифӣ (descriptive clauses);

Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдудкунанда дар забони англисӣ (limiting clauses) аломатҳое, ки танҳо ба шахс ё ашё дахл доранд ва фарқиятҳои онҳоро аз дигар шахсиятҳо ё ашёҳои ҳамон гурӯҳ шарҳ медиҳад. Исми, ки ба он ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдудкунанда дахл дорад, бо артикли муайян истифода мешавад. Одатан чунин ҷумлаҳо дар забони англисӣ аз сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо вергул ҷудо намешаванд. Агар ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдудкунандаро дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони англисӣ ихтисор кунем, сарҷумла ғалат маънидод шуда, нопурра маҳсуб меёбад.

Мисол: *Он муғулон ҳар воқеаеро, **ки** аз Темурмалик мепурсиданд, ӯ батафсил ҳикоя карда мебуд [157, с. 134].*

3. *He retold every event, **that** the Mongols asked Temurmalik [164, p. 119].*

Дар ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдудкунандаи забони англисӣ ҷонишинҳои пайваскунандаи **whom (who)** ё **which** бо ҷонишини **that** иваз мешаванд.

Мисол: *мумкин аст, ки ... - марде, ки бо он сӯбат кардам [157, с. 77].
– it is possible that ... the man, **who** I spoke with him [161, p. 10] .*

Ҷумлаи пайрави муайянкунадаи маҳдудкунанда бо исми муайяншаванда зич алоқаманд буда, ба он ба воситаи ҷонишину зарфҳои нисбӣ **who (whom, whose), which, that, when, where, why** ё пайвандак бебайваст шуда, бо вергул аз сарҷумла ҷудо намешаванд.

Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдудкунанда амал бидуни пайвандак сурат мегиранд, агар ҷонишинҳои нисбии **who, which** дар ҷумлаи мазкур истифода нашуда бошанд исм набошанд:

Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдудкунанда бебайвандакҳо бо сарҷумла ғайриимкон аст, агар пайвандак мубтадои ҷумлаи пайрав бошад. Ҷонишинҳои нисбии **which** ё **whom** ҳамеша пеш аз ҳол мавқеъ доранд. *Мисол:*

Хар аз одаме, ки чизҳои дида ва шундаашро аз ёд мебарорад, беҳтар аст [159, с. 138]. – The donkey is better than a person, who remembers what he saw and heard [162, p. 90].

Дар ҷумлаи овардашуда пайвандакӣ **ки пеш** аз пуркунандаи **он ҷасад** омадааст, дар забони англисӣ ҳам **which** пеш аз **that corpse** воқеъ шудааст.

Гуруҳбандии ҷумлаи пайрави муайянкунанда (classifying clauses)
Ҳангоми тасниф ба кадом гурӯҳ ё синф мансуб будани ашёи бо исми муайяншударо нишон медиҳад. Ҳамин гуна исмҳо дар шумораи танҳо бо артикли номуайяни ба кор бурда шуда, дар шумораи ҷамъ бошад бе артикл истифода мешаванд. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар доираи гуруҳбандиашон дар забони англисӣ аз сарҷумлаи ҷумлаи мураккаб бо вергул ҷудо намешаванд. *Мисол:*

Мо аз Ялангӣ ном манзил, ки дар байни Вобконт ва шаҳри Бухорост, гузаштем, хар ба канори роҳ баромада дар зеру як дарахти бед истод [157, с. 137].

We passed a place called Yalangi, which is between Vobkant and Bukhara, the donkey stopped on the side of the road under a willow tree

[162, p. 90].

Чумлаи пайрави муайянкунанда дар навбати худ ба навъҳо чудо мешавад, ки ба он тобишҳои иловагиро медиҳанд. Аз ин чумла (descriptive clauses), ки ба забони тоҷикӣ ба тарҷумаи таҳтулафзии “тавсифӣ” мувофиқат мекунад. Дар ин намуди чумлаҳо шахс ё ашёи сарҷумларо шарҳ медиҳад ё дар худ маълумоти иловагӣ дар бораи шахс ё ашёро илова мекунад. Исми сарҷумла, ки ба чумлаи пайрави муайянкунанда тааллуқ дорад, метавонад, ки бо артикли муайяни бидуни онҳо истифода гардад.

Чумлаҳои пайрави таснифии забони англисӣ аз сарҷумла бо вергул чудо мешавад. Агар дар чумлаи мураккаб, чумлаи пайрави муайянкунандаи тавсифиро ихтисор кунем, он гоҳ маънои чумлаи мураккаб тағир намеёбад, дар он танҳо маълумоти иловагӣ дар бораи исми сарҷумла (шахс ё ашё) ихтисор мешавад. Чумлаи пайрави муайянкунандаи тавсифӣ аслан бо ҷонишинҳои нисбӣ **who** ё **which** ифода гардида, бо вергул аз сарҷумла чудо мешаванд:

Мисол: Ӯ дар ғазаб дастаи пойтеширо, ки тарошида истода буд, дар дастаи гирифт [159, с. 81].

*In anger, he grabbed the ax, **which he was cutting** [162, p. 40]*

Исмҳои чумлаҳои пайрави таснифии забони англисӣ бо артикли номуайян истифода мешаванд.

Дар чумлаҳои номбаршуда пайвандаки **that** ба маънои **чӣ** ворид шуда, аммо бо вергул чудо намешавад. Чумлаҳои пайрави муайянкунандаи беспайвандак дар забони англисӣ дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки ҷонишинҳои нисбии **who, which** дар чумлаҳои мазкур ба вазифаи мубтадо наоянд

*:Мисол: The building (which) **our institute occupies** is big. - Биное, ки институти мо ишғол мекунад, калон аст.*

Пайвасти беспайвандак имконнопазир аст, вақте пайвандакҳои

таркибӣ мубтадо бошанд: Мисол: *The house which is occupied by the office is big.* - *Хонае, ки муассисаи мо ишгол мекунад, калон аст.*

I.3. Таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда аз нигоҳи сохт

Аз рӯи вазифаю муносибати наҳвӣ, хосияту тарзи ифодаи аъзои эзоҳшавандаи сарҷумла ва воситаҳои алоқаи грамматикӣ он гуногун мешавад. Дар дастурамалҳои таълимӣ аз фанни забони тоҷикӣ танҳо як наҳви ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда – ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҷудой, номбар карда шудааст. Мутаассифона, дар илми забоншиносии тоҷик доир ба наҳвиҳои ҷумлаи пайрави муайянкунанда баъзе қайдҳои ишораҳо дида мешавад. Олими рус Ю.А. Рубинчик ҷумлаи пайрави муайянкунандаро дар забони форсӣ ба ду гурӯҳи асосӣ: “муайянкунандаи соҳибӣ, муайянкунандаи эзоҳӣ тасниф намудааст [125, с.31].

Дар асоси таҳқиқи маводҳои забоншиносии муосири тоҷик ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба се намуд тасниф мешавад:

1. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой (аслӣ);
2. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи монандӣ-ташбеҳӣ;
3. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ-ахборӣ [148, 41].

Забоншиносони ин соҳа Б. Камоллидинов ва Ш. Рустамов оид ба таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда қайд мекунанд, ки ҳамаи аъзоҳои сарҷумла, сараъзо ва аъзоҳои пайрави сарҷумларо эзоҳ дода, аз рӯи таснифот ба ҷумлаи пайрави муайяншавандаи мубтадо, хабар, пуркунанда, баёнӣ, ҳол ва мухотаб тақсим мешавад [101, с.94].

Дар боби 2 рисола дар бораи таснифоти ҷумла мураккаби пайрави муайянкунанда маълумоти пурра додаем [ниг. ба с. 74, рисола].

1.3.1 Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой (аслӣ)

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой (аслӣ) предмети таркиби сарҷумларо аз ягон ҷиҳат эзоҳ дода, онро муайяну мушаххас менамояд ва хусусияти фарқкунандаи онро нисбат ба ҳамчинсҳои худ он шарҳ медиҳад.

Хусусияти асосии сохтори ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҷудой дар ин аст, ки ба мақсади махсус ҷудо намудани ашёи эзоҳшаванда (аъзои эзоҳшавандаи таркиби сарҷумла) калимаи ҳамнисбат, шумораи миқдории “як” ва морфемаи –е дар таркиби сарҷумла чун калимаи ҳамнисбат (бо ҳамон предмети аъзои эзоҳшаванда) дар дохил меояд. Дар ин ҳолат калимаҳои ҳамнисбат агар аз як тараф, вазифаи ишораю ҷудокунии аъзои эзоҳшавандаро иҷро кунанд, аз тарафи дигар, алоқаи грамматикӣ ҷумлаи пайравро бо сарҷумла устувор менамояд. Бо ҳамин хусусияти хос алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҷудой низ аз дигар навъҳои ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тафовут доранд. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой танҳо ба ашёи эзоҳшаванда не, балки ба ҳамон таркиби аз исму калимаҳои ҳамнисбат иборатбуда вобаста мешавад. Бо назардошти гуфтаҳои боло, қайди забоншинос Д. Тоҷиев ҳадафмандона ба назар мерасад, зеро “Агар дар таркиби сарҷумла калимаҳои ҳамнисбат бошад, байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав муносибати хеле наздик мушоҳида мешавад, зеро сарҷумла мустақилияти худро коҳиш дода, дар ифодаи маъно ба ҷумлаи пайрав вобаста мегардад.” [131, с. 9]. Калимаҳои ҳамнисбат ин воситаи дигари асосӣ ва муҳимми алоқаи наҳвӣ буда, ҷумлаи пайрави муайянкунандае, ки дар сарҷумла мубтадоро муайян мекунад, мебошад. Бо ҳамин вобаста гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави муайянкунандае, ки дар таркиби сарҷумлашон калимаҳои ҳамнисбат дида мешаванд, ба сарҷумла алоқаи ногустастани грамматикӣ пайдо мекунад. “Калимаҳои

ҳамнисбати ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар таркиби сарҷумла ҳамон нақшу вазифаеро анҷом медиҳад, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда онҳоро иҷро мекунад. Дар чунин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ зарурати ифодаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба ба хусусияти маъноӣ нисбии калимаҳои ҳамнисбат вобаста буда, задаи мантиқӣ ба ҳамон калимаи ҳамнисбат афтада, нотамоми сарҷумла ва шарҳталабии ашъи тавзеҳшавандаро таъкид менамояд” [149, 5].

Ба туфайли ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой эзоҳӣ ин ё он вожа мушаххас мешавад: баъзе муҳаққиқони забони форсӣ калимаҳои ҳамнисбатро дар сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таъкид карда, чун воситаи алоқа, онҳоро дар қатори пайвандакҳо нишон додаанд [149, 5].

Дар устувор намудани алоқайи наҳвийи калимаҳои ҳамнисбат бо пайрави муайянкунанда Нақши онҳо бағоят бузург аст. Ба туфайли ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой баъзан бар эзоҳӣ ин ё он вожа мушаххас мешавад. Барои тақвияти андешаҳои зикршуда намунаҳоеро аз асарҳои интихобшуда меоварем:

Мисолҳо: 1. *Дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам: дар барам курта-лозимии сафеди суфта буд ва аз рӯйи вай ҷомае пӯшида будам, ки гулҳои порча-порча дошт ва дар сарам каллапӯши нав буд, ки модарам гулдӯзӣ карда буд* [157, с.17].

I was wearing such fine new clothes as I had never worn before a smooth white tunic and matching pants and over this embroidered joma, as well as a new cap, which my mother had embroidered with flowers [162, p. 43].

2. *Чакраҳое, ки аз чандин чунин ҷашмаҳо мечакиданд, дар як ҷо ғун шуда, ҷӯйчаи мусалфҳоеро ба ҳам мерасонанд*[157, с. 185]. - *The drops, that dripped from several such water-resorcers gathered in one place and forms a clear pond* [162, p.70].

3. Усто амак, **ки вай ҳам дар ин тамошо ҳозир шуда буд**, ба Лутфулло гуфт [157, с. 167]. - *The uncle, who was also present at this show and said to Lutfullo* [162, p. 77].

4. Гурӯҳе, **ки на пул дошт ва на фарзанд, на ҷавонӣ ва на зӯр**, ризо ба қазо дода Бухоро рафтани шуданд [159, с.500]
- *A group, that had no money, no children, no youth and no strength, agreed and decided to go to Bukhara* [162, p. 79].

5. Як одами миёнсоли гандумгуни ришқалон, **ки қади баланде дошт**, ба дигарон корфармоӣ мекард [159, с. 113].
- *A middle-aged man, wheat-like and a big beard, who was tall, employing others.* [162, p. 29].

6. Оре, Гулбибӣ ғунҷае буд, **ки дар як лаҳза ҳам баҳорро دید, ҳам хазонро, ҳам шукуфт ва ҳам пажмурд** [159, с. 591] - *Yes, Gulbibi was a bud, that at one point saw both spring and autumn, blossomed and withered* [162, p. 86].

Дар намунаҳои зикршуда андешаҳои назариявии таъкиднамудамон дида мешавад, масалан дар намунаи аввал:

1. “Ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам” - *"I had never worn before a smooth"* ҷумлаи пайрави муайянкунандаи амалу ҳолат ва вазъияти ашёи сарҷумларо “**гулҳои порча-порча**” баён мекунад.

2. Манбаи пайдоиш “**ҷакраҳое**”- *a drops*, сарчашмаи бавучудоии “**аз чандин чунин чашмаҳо**”- *“ from several such water-resorcers* “ ашёи эзоҳшавандаро мефаҳмонад.

3. Ашёи эзоҳшавандаи сарҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҷудой “**Усто амак - The uncle**” вобаста ба хусусияту моҳияти ашёи сарҷумла боз ҳам гуногун “**вай ҳам дар ин тамошо ҳозир шуда буд**” - *“,who was also present at this show ”* шуда метавонад.

4. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда “**на пул дошт ва на фарзанд, на ҷавонӣ ва на зӯр**”, - *"He had no money, no children, no youth, no*

strength."сифату аломат маҳрум будани ашё ё шахси дар сарҷумла "гурӯҳе" -"a group" бударо нишон медиҳад.

5. Бартарии аломату сифатҳои ашёи эзоҳталабро "*қади баланде дошт*" -" *who was tall* " нисбат ба ашёҳои ҳамчинс ё ашёҳои дигар нишон дода, беҳамтоии онро таъкид менамояд "*Як одами миёнсоли гандумгуни ришқалон*". "*A middle-aged man, wheat-like and a bigbeard* ".

6. Ашёи сарҷумларо "*Гулбибӣ ғунҷае*"-" *Gulbibi was a bud*" аз ҷиҳати фасли сол-ро муайян мекунад "*дар як лаҳза ҳам баҳорро دید, ҳам хазонро, ҳам шукуфт ва ҳам пажмурд*".- "*that at one point saw both spring and autumn*" .

1.3.2. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи монандӣ-ташбеҳӣ

Як навъи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забонишиносии тоҷик мебошад, "он вазифаи монандкунию ташбеҳӣ дошта, калимаи монандкунандаи ашёи баёншавандаи сарҷумла, ё ягон ашёи дигари сарҷумларо бо роҳи монанду муқоисакунӣ шарҳу тавзеҳ медиҳад. Ин навъи ҷумлаи пайравро аз рӯи ифодаи маъноӣ вазифаи худ ҷумлаи пайрав ва ашёи эзоҳшавандаю воситаҳои алоқаи грамматикӣ ҷумлаи пайрави муайянкунандаи монандӣ-ташбеҳӣ номидан мувофиқ меояд".[]

Бояд қайд кард, ки чунин навъи ҷумлаи пайрави муайянкунанда сабаби он гардидааст, ки дар баъзе асарҳои илмӣ ва китобҳои дарсии забони тоҷикӣ ин навъи ҷумлаи мураккабро ба қатори ҷумлаи пайрави ҳоли тарзи амал ва монандӣ дохил намоем. Мисол:

Аммо реғи сурхи шаффоф, ки монанди орди бехташуда маҳин ва нарм буд, дар зери пойи бачагон намеистод, яке аз паси дигаре поҳишон ба реғ гӯтида ё лағжсида меафтоданд[157, с. 46].

But the fine red sand, as soft and powdery as sifted flour, gave way beneath the boys' s feet and one after the other they sank or stumbled and fell over
[162, p. 51] .

Ў монанди чакраи муме, ки аз шамъи афрӯхта мечакад, фаврӯ ях баста монда буд . [159, с. 88] - He was immediately frozen like a wax drop, dripping from a lighted candle [162, p. 99].

Таҳқиқи ва пажуҳиши адабиёти илмиву назариявӣ нишон медиҳад, ки ин навъи ҷумлаи пайрав дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле серистеъмол буда, дар он як навъ махсусгардонӣ ва ҷудокунии ашёи баёншавандаи сарҷумла дида мешавад. Аммо дар ин гуна ҷумлаи пайрави муайянкунандаи аломату сифат, хусусияту нишонаҳои ашёи тавзеҳшаванда ба воситаи ташбеҳу монандкунии он бо ашёҳои дигар баён мегардад:

Ҳезумкашон монанди мурғоне, ки пас аз борон барои донёбӣ мебароянд, заминро ханҷол мекашиданд [158, с. 57]. – The woodcutters, like the birds that come out after the rain come out for the grain, ravaged the land [162, p. 112].

2. *Қорӣ фарёд мекашид ва монанди бачае, ки бозичаашро аз дасташ базӯр гиранд, ҳунгос зада гиря мекунад. [158, с. 141].*

- Qori was screaming and crying like a child, who can hardly take his toy from his hand [164, p. 121].

Дар ҷумлаҳои мураккаби болоовардашуда мубтадоҳои сарҷумла “*ҳезумкашон*”, - “*woodcutter*”, “*Қорӣ*” дар ҳуди сарҷумла бо шайъи дигар “*мурғон*”, - “*a bird*”, “*бачае*” - “*a boy*” монанд карда шудааст. Устод Садриддин Айнӣ ба мақсади қиёси ҳоли ташбеҳшавандаву ташбеҳкунандаро равшан намудан ашёи сарҷумларо бо ёрии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда шарҳу эзоҳ додааст.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи дар боло овардашуда монандкунӣ дар таркиби сарҷумла дида мешавад, на дар ҷумлаи пайрави он, баъдан дар ҷумлаи пайрав сифату хусусияти исми ташбеҳкунанда, яъне “*мурғон, бача*” баён шудааст ва ба он сифату аломати “*мурғон, birds, бача- boy*” аз гурӯҳи ҳамчинсонаш ҷудо карда шудааст. Дар ҷумлаи дуёми боло исми “*бача - boy*” ҳамчун аъзои эзоҳшаванда марфемаи – *e* гирифта, онро

эҳтиёҷманди эзоҳи ҷумлаи пайрав кардааст. Ҷумлаи пайрави мазкур, бе шубҳа ҷумлаи пайрави муайянкунандаи монандӣ-ташбеҳӣ аст.

Сарчашмаи илмӣ бар он ишорат мекунад, ки забоншинос Д. Тоҷиев дар мақолаи худ зери унвони “Калимаи ҳамнисбат дар ҷумлаи мураккаби тобеъ” бори аввал дар забоншиносии тоҷик таҳқиқи ҷумлаи пайрави монандиро мавриди пажӯҳиши илмӣ қарор додааст бахшида шудааст ва чунин ҷумлаҳоро ба монанди:

Сипас чунин ақидаи забоншинос Д.Т.Тоҷиевро дигар муҳаққиқони забоншиносии тоҷик ба монанди К. Қаландаров дар татқиин навъи ҷумлаи пайравро ба радифи ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи монандӣ дохил мекунад. Забоншинос Х. Ҳусейнов ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайравро ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда мешуморад. [143, с.111]. Оид ба ҷумлаҳои мазкур дар мақолаи худ Ш. Рустамов “Таълими ҷумлаи мураккаби тобеъ” хеле дуруст таъкид менамояд, ки “Бисёр касон дар муайян намудани ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ки бар эзоҳи ҳоли монандӣ омадааст, иштибоҳ мекунад, онро ҷумлаи пайрави монандӣ мепиндоранд” [73, с.118]. Зимни таҳқиқоти мазкур ба хулосае омадем, ки дар чунин навъи ҷумлаҳои пайрав маъно ва вазифаҳои онҳо кушодани моҳияти ашё, нишон додани аломату сифат ва хусусияту характери шахсу ашёи дар сарҷумла зикргардида, ба гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда мансуб мебошанд.

1.3.3. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ-ахборӣ

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ-ахборӣ аз рӯйи сохту маъно ва муносибати грамматикӣ аз дигар навъҳои ҷумлаи пайрави муайянкунанда фарқ менамояд. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ-ахборӣ низ барои шарҳу эзоҳи ашёи сарҷумла меояд, аммо вазифаи грамматикӣ, тарзу тариқи муайянкунӣ, сохтор ва тобишҳои маъноии хос дорад. Дар ин навъ ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ҳам

тавзеҳ додани шайъ, шарҳу баёни ҷиҳатҳои гуногуни он саҳми асосӣ дорад, вале аъзои муайянкунанда бо категорияи муайяни калимаҳо ифода гардида, тарзу тариқи алоқаи грамматикӣ ин хели ҷумлаи пайрави муайянкунанда аз он иборат аст, ки вай дар бораи ашёи муайяншаванда ягон ахбори иловагӣ медиҳад. Ба ин вобаста ягон ҷиҳати ба хонанда ё шунаванда номаълуми он ашёро ошкор менамояд. Ба вазифаи аъзои муайяншавандаи сарҷумла исмҳои хоси номи одамон, тахаллусу лақаби онҳо, номи ба шахси алоҳида додашуда, номи маҳаллу муассисаҳо ва баъзан исмҳои ҷинси ифодакунандаи шахсу ғайришахс, гоҳҳо ҷонишинҳои предметӣ меоянд. Аъзои эзоҳӣ-ахборӣ ба он вобаста мешавад, калимаи ҳамнисбат ва морфемаи–е намегирад. Аз ин ҷиҳат алоқаи тобеи ин навъи ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла нисбат ба ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҷӯдой ва монандӣ-ташбеҳӣ як андоза султан ба назар мерасад. Барои ин навъи ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҷудо намудани ашё ё таъкиди махсуси он зарур нест, балки дар бораи он ашё ягон маълумоти нав ва ё ахбори иловагӣ додан лозим меояд.

Дар забоншиносии тоҷик дар бораи ин навъи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда маълумоте дода нашудааст, аммо баъзе муҳаққиқон зимни таҳқиқи гуногунии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда қайду ишораҳо кардаанд. Чунончи, М. Шаҳобова ин навъи ҷумлаҳои мураккабро вобаста ба пайвандаки “ки” ҷумлаи пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ номидааст [151, с. 71]. Донишманди тоҷик К. Қаландаров дар мақолаи илмӣ худ “Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ” характер ва хусусиятҳои аъзои муайяншаванда, ҳамчун вазифаи ҷумлаи пайрави мазкурро ба назар гирифта, онро ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ахборӣ гуфтааст [112, с. 93].

Забоншинос П. Қурбонов дар мақолааш зери унвони “Ифода ёфтани муносибати баёнӣ ва воситаи ҷумлаи пайрав” чунин навъи

ҷумлаи пайравро бо баёнияҳо муродиф дониста, онро ҷумлаи пайрави баёния шуморидааст [114, с. 64].

Дар воқеъ, баъзе аз ҷумлаҳои пайрави муайякунандаи эзоҳӣ (ахборӣ) аз рӯйи вазифаю маъно ба баёнияҳои истисноӣ наздикӣ дошта, аксар ин ду воҳиди наҳвиरो ба якдигар иваз кардан мумкин аст.

Ҷумлаи пайрави муайякунандаи эзоҳӣ (ахборӣ), чунон ки зикр гардид, вобаста ба вазифаи наҳвӣ, ифодаи аъзои эзоҳшавандаи таркиби сарҷумла, инчунин сохту воситаҳои алоқааш хеле гуногун мешавад. Як қисми онҳо ҷиҳати барои нависанда ё гӯянда дуҷумлаҷаи ашъи сарҷумларо чун ахбори иловагӣ баён кунад, қисми дигарашон аломату сифат, характеру хусусияти диққатангези он ашъро эзоҳ медиҳад. Мисол:

1. Дар Соктаре каси дигаре буд, ки диққати маро ба худ кашид, Лутфулло Гуппон ном касе буд [157, с. 110].

In Soktare was a man, who caught my attention was Lutfullo-Guppon [164, p. 100].

2. Қорӣ Нурулло, ки вазифаи ошпази Абдулхалил–махдумро адо мекард, як ҷавони аҷиб буд [159, с. 110]

– Qori Nurullah, who served as the cook of Abdul Khalil, was an amazing young man [162, p. 100]

Ҷумлаҳои боло ҷумлаи пайрави муайякунандаи эзоҳӣ (ахборӣ) буда, қисми пайрави ҷумла *ҷавони аҷиб буд* “*was an amazing young man*” касбу қор, машғулият ё унвону рутбаи шахсро эзоҳ медиҳад, ки ном ё насабаш “*Ёдгор Қобилов, Қорӣ Нурулло*” дар сарҷумла оварда шудааст.

Соҳиби боғ, ки Нурмуҳаммад ном дошт, як одами шастсола буда чеҳрааш сиёҳчатоб, риши қулутаи сиёҳ камсафед ва чашмони сиёҳи обдор, лекин андӯҳгин, пешонаи васеъ, лекин пурчин дошт [158, с. 167].

The owner of the garden, his name Nurmuhammad, was a sixty-year-old man with a black face, a light black beard, and black watery eyes, but sad, broad forehead, but wrinkled [164, с. 103].

Дар ҷумлаи боло номи хоси шахси дар сарҷумла зикргардидаро “*Нурмуҳаммад*” номбар мекунад.

Дар баъзе ҳолатҳо ҷумлаҳои пайрави муайянқунандаи эзоҳӣ (ахборӣ) таҳаллус ё лақаби шахси бо номи аслиаш омадаи сарҷумларо меорад:

Мисол: *Дар он вақтҳо писари калони бобоям, ки падари ман бошад, дар Бухоро мехондааст* [157, с. 10].

At that time, my grandfather's eldest son, who was my father, was studying in Bukhara [164, p. 30].

2. *Аз ин ҷумла чанд шеъри Ҷомиро аз Мирсолеҳ, ки шарикдасти бародарам ва ҳомии ман дар мадрасаи Олимҷон буд, нависонда гирифта буд* [157, с. 109].

Their for he was wrote some of the Jomi's poems from Mirsaleh, who was my brother's friend and my defender in Olimjon's madrasa [162, p. 31].

Ҷумлаҳои пайрави муайянқунандаи эзоҳӣ (ахборӣ) муносибатҳои гуногуни (*хешигарӣ, робита, дӯстӣ- kindship, communication, friendship* ва ғ.) , ашъи эзоҳшавандаи сарҷумларо “*писари калони бобоям, Мирсолеҳ*” *My grandfather's eldest son, Mirsoleha* ”мефаҳмонад.

Инро Ибодулло Маҳдум мегӯянд, ки дар золимӣ ном баровардааст [158, с. 156].

This was said Ibadullah Makhdumi, who made a name for himself in oppression [161, p. 200].

Ҷумлаҳои пайрави муайянқунандаи эзоҳӣ (ахборӣ) барои тавсифӣ ин ё он ҷиҳати шахси бо ном ва касбу машғулияташ зикр гардидани сарҷумларо ба монанди “*Ибодулло Маҳдум*” “*The Ibodullo- Makhdum*” дар мисоли зикришуда оварда мешавад.

Падари ӯ, ки як марди ҳафтодсола буд, дар наздикии ман нишаста буд [157, с. 91].

– *His father, who was seventy-year-old man, was sitting next to me* [162, p. 24]

Чумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ (ахборӣ) исмҳои ифодакунандаи шахсро “*Падари ӯ*”, *His father*, ки бо калимаю таркибҳои гуногун мушаххас гардидаанд, аз ҷиҳати синусолӣ ва ҷойи нишаст эзоҳ медиҳад:

Дар Қороқул, ки шохоби охирини дарёи Зарафшон буд..., обхезӣ шуда буд [158, с . 444].

– *In Korakul, which was the last tributary of the Zeravshan’s river ..., there was a flood* [161, p. 29].

Чумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ (ахборӣ) инчунин бар эзоҳи исмҳои хоси ғайришахс “*Қороқул*” низ меояд.

1. *Дар мадрасаи Мири Араб, ки дар он ҷо аз 300 нафар зиёдтар талаба ва муллоҳои хатмкарда буданд, ман дар он сол ба касе вонахӯрдем, ки аз шеърӯ адабиёт гап занад* [157, с. 165]

– *At the madrasah (University) of Mir Arab, where more than 300 students and mullahs had graduated, I did not meet anyone that year, who spoke poetry and literature* [162, p. 15].

– *Дӯкони бофандагӣ, ки дар даҳлези хонаи шимолӣ бино ёфта буд ва дӯкони чархиосиётарошӣ, ки дар зеру айвони ошхонаи он хона буд, корхонаи амакам буд* [157, с. 166]. *The loom in the anteroom of the south building and the workbench under the kitchen alcove also belonged to my uncle* [162, p. 42]

Чумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ (ахборӣ) исмҳои ғайришахсро, ки дар таркиби сарчумла бо номи хосашон (ҳамчун баёния) “*мадрасаи Мири Араб, дӯкони бофандагӣ*” *the madrasah of Miri Arab,* “*the loom* “ эзоҳ медиҳад.

Дар гузоштани аломатҳои китобат дар чумлаҳои мураккаб чанд мушкилӣ пеш меояд. Яке аз онҳо гузоштани аломати вергул дар чумлаҳои мураккаби тобеъ аст. Азбаски пайвандакҳои тобеъкунанда сершумору гуногунвазифаанд, сохту таркибашон ҳам як навъ нест, бар

замми ин, пайвандаки “ки” дар аввал, мобайн ва охири ҷумлаи пайрав меояд:

Дар пайвандакҳои таркибӣ байни ҷузъи номию пайвандаки *ки* вергул мегузоранд. Калимаҳои вақт, сабаб, мақсад, шарт ва ғ. метавонанд ҳамчун калимаи мустақил дар вазифаи ягон аъзои ҷумла омада, бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳ ёбанд. Дар ин сурат пас аз онҳо (пеш аз пайвандаки ки) аломати вергул гузошта мешавад:

Дар ин ҷо «*Вақт кофӣ нест*» «*Вақте, ки барои тайёрӣ ба имтиҳон ҷудо шудааст, кофӣ нест. – When allotted time The time is not enough” to prepare for the exam, is not enough* .сарҷумла, “барои тайёрӣ” ба имтиҳон ҷудо шудааст “*destroyed to prepare for the exam*” ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, бо пайвандаки ки ба сарҷумла тобеъ шудааст.

Вақте ки мо ба манзил баргаишта омадем, аз нимаи шаб се соат гузаишта буд [157, с. 45].

– *It was three o'clock in midnight, when we returned home* [161, с. 148].

Дар ин ҷо «аз нимаи шаб се соат гузаишта буд» *it had been three hours since midnight* сарҷумла, «мо ба манзил баргаишта омадем» *we came back home* ҷумлаи пайрави ҳоли замон буда, бо пайвандаки таркибии вақте ки ба сарҷумла тобеъ шудааст. Дар ин маврид пеш аз пайвандаки ки аломати вергул гузоштан ғалати маҳз аст. Пайвандаки *ки* дар аввали ҷумлаи пайрав омада, онро ба сарҷумла тобеъ карда бошад, пеш аз он вергул гузошта мешавад:

Чаро оқил кунад коре, ки боз орад пушаймонӣ? (Мақол)

– *Why is it wise to do something that brings regret?*

Пайвандаки *ки* пеш аз ҷумлаи пайрав омада бошад, пеш аз он вергул гузошта намешавад:

Мисол *Ба Эргаш, ки он курта -лозимиро падари ин пӯшонд, -гӯён он бачае, ки ҷӯёи чигунагии куртаи ман буд, ба он бачаи мағрурҷавоб дода ба тарафи ман ишора кард* [157, с. 17] “*This fellow’s father,*” explained the first boy, *pointing at me* “made that outfit for Ergash too [165, p. 39]

I.4. Мавқеи ҷумлаи пайрави муайянкунандаи дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Мундариҷа ва ташкили расмии ҷумлаҳои мураккаб, ки муносибатҳои атрибутиро бо забонҳои гуногунсохт, яъне забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ нишон медиҳанд. Ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забонҳои гуногунсохт одатан аз назари муносибати он бо ҷузъҳои дохилии ҷумлаи пайрав таҳқиқ карда мешавад [124, 45]. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда исми сарҷумларо муайян мекунад. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда танҳо бо пайвандаки муштараквазифаи **ки** ба сарҷумла тобеъ мешавад. Вай ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрав омада, танҳо барои алоқаманд намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хизмат мекунад, дар ифодаи маъно ё тобишҳои маъноӣ сахме намегузорад.

Сабаби серистеъмолии артикл, калимаҳои хамнисбат ва воҳидҳои нисбиро ҳам аз абстрактмаъно будани пайвандаки **ки** бояд донист. “Мавқеи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбатан маълум аст. Вай пеш аз калимаи муайяншаванда намеояд. Аз ин ҷиҳат ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда пеш аз сарҷумла воқеъ намегардад, балки дар дохили сарҷумла ва пас аз он меояд. Дар дохили сарҷумла ва ё пас аз он мавқеъ гирифтани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба муносибати маъноиву грамматикӣ ҷумлаи пайраву сарҷумла, вобаста аст”, ки ҷумлаи пайрав кадом аъзои сарҷумларо муайян мекунад [123, 45]:

Ҷавононе, ки милтиқҳояшонро ба даст гирифта буданд, ҷафта хеста аз хона баромада давон-давон ба кӯча рафтанд [159, с. 193].

-The young men, who took the guns in their hands, jumped out of the house and ran [162, p. 105].

Котибе, ки дар идораи 211 колхоз аризаҳоро қабул мекард, як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид [157, с. 305].

The secretary, who received applications at the 211 collective-farm's office, reviewed one application and asked the applicant [162, p. 121].

Дар ҷумлаи якум ҷавонон ҷаста хеста аз хона баромада давон-давон ба кӯча рафтанд – *The young men, that jumped out of the house and ran* -сарҷумла ва *милтиққояшонро ба даст гирифта буданд- took the guns in their hands.*

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда мебошад, ки исм - мубтадои сарҷумла – ҷавонро *The young men-* муайян кардааст. Дар мисоли дуюм *котиб як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза нурсид-* *the secretary reviewed an application and asked the applicant –* сарҷумла буда, дар *идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард-* *in the collective farm's office accepting applications* -ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда мебошад.

Доираи мафҳуми “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайяншаванда” дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ **номуайян** аст. Дар грамматикаи забони англисӣ, “Ҷумлаҳои мураккаби тобеи муайяншаванда, ҷумлаҳои мебошанд, ки яке аз аъзои он нақши муайянро мебозад, ки бо исм (камтар бо ҷонишин) ҳамчун як ҷумлаи мураккаб ифода карда мешавад” [35, с. 413].

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар муайян кардани шахс ё ашёи мавриди назар ёрӣ мерасонанд.

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забони англисӣ ба калимаҳои саволии зерин меоянд: **what?** –чӣ, чи хел?, **which?** - кадом? ва бо калимаҳои нисбӣ (ҷонишинҳо ва зарфҳо) **who** (кӣ), **whose** (аз они кӣ), **which** (кадом), **that** (ки) **whom** (ба кӣ) ва онҳоро муаррифӣ мекунанд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони англисӣ, монанди забони тоҷикӣ пас аз исми муайяншаванда меоянд ва дар бораи исм маълумот медиҳад. Агар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷудо

кунем, аз ҷиҳати грамматикӣ тағйирот ба вучуд намеояд, аммо маънои он ба таври назаррас тағйир меёбад.

Чунон ки дар боло зикр кардем, мавқеи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбатан маълум аст. Вай пеш аз калимаи муайяншаванда намеояд. Аз ин ҷиҳат ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда пеш аз сарҷумла воқеъ намегардад, балки дар дохили сарҷумла ва пас аз он меояд. Дар дохили сарҷумла ва ё пас аз он воқеъ гардидани ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба муносибати маъноиву грамматикии ҷумлаи пайраву сарҷумла, вобаста аст. Инчунин, кадом аъзои сарҷумларо, ки ба ҷумлаи пайрав алоқамандӣ дорад, муайян мекунад.

Донишмандони тоҷик Б Камолиддинов таъкид месозад, “Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандае, ки аломату вазъияти предметро мефаҳмонад, пас аз калимаи муайяншаванда ва ё пас аз калимаҳои тобеи он воқеъ мегардад” Ин усули маъмул ва серистеъмоли ин навъи ҷумлаи пайрав мебошад: [9, с. 125].

Имсол шағоле, ки ду мурғи моро бурд, аз шағолҳои ҳамон ҷо буд [157, с. 99].

The jackal that carried of two of our chickens this year came from there [162, p. 62].

Он овозе, ки аз ҷангали Ғарибмазор шунидӣ, нӯлаи шағолон аст. [157, p. 99].

–The noise, from the thicket is the jackals howling [162, p. 62].

Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи тавсифӣ, вобаста ба он ки исми муайяншаванда дар сарҷумла кадом бори маъниро мекашад, яъне тема аст ё рема, ҷой мегирад. Агар исми муайяншаванда рема ба шумор равад, дар назди хабар (феъл) воқеъ мегардад ва ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла омада, онро муайян мекунад ва қувват медиҳад. Ин ҳолат ва ин маънӣ вақте баръало дида мешавад, ки дар назди хабар мубтадо ҷой гирифта бошад:

Дар рӯ ба рӯи дарвозаи работ як сарҳавзе ҳаст, ки гирдогирдаширо дарахтони гуҷум (қарояғоч) соя андохтаанд [158, с. 278].

*– In front of the working gates there is a pond, **that surrounded by shady trees** [161, p. 95].*

Исми муайяншаванда ба вазифаи аъзоҳои сарчумла ҳам дар назди хабар (феъл) воқеъ мегардад, ки низ **рема** шумор меравад ва чумлаи пайрав низ пас аз сарчумла омада, хамин гуна бори маънӣ мекашад:

*Қозиқо ин гуна талабаҳоро ба ягон деҳае, **ки имом ва мактабдор надошта бошанд**, ба унвони муаллим фиристодааст [158, с.199]*

*The judges sent such students to a village **that did not have an imam or a school teacher as a teacher** [161, p. 1 62].*

Чумлаҳои пайраве, ки мубтадои муайяншавандашон бо феълҳои ёвари **ҳаст-is, буд-was, набуд-was not**, омадааст, низ пас аз сарчумла меоянд ва ифодакунандаи маънои асосии чумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

*Устохоҷа шумо Лутфуллоро дуо кардед, ки қабул шуданиш мумкин **нест** ва ба ӯ як пула фоида надорад, кист, ки дар дунё ҳазорсола шавад, кист, ки дар ин дунё намурад? [157, с. 61].*

*Usto-Khoja, you have wished something for Lutfullo **that** he cannot not possibly accept and which is no earthly use to him – who on earth could live a thousand years? [162, p. 62].*

*Кори ин рӯди нав ба болои он харобие, ки ба сари мардуми он ҷо аз рег пахикунӣ омада **буд**, «болои мурда сад чӯб» шуд [157, с. 180].*

*The work of this new river was a hundred sticks on top of the destruction, **that** had befallen the people there from the sanding [162, p. 70].*

*Ҷойи ҳашир дар деҳаи Рӯбаҳо, **ки дар ҷануби Маҳаллаи Боло буд**, ӯ расида будааст. [157, с. 110]. He got the place of work was in the village of Rubaho (foxes), **which was in the south of Mahalla bolo** [162, p. 78] Ман мехостам, ки маънии пураи ҳамаи байтҳои медонистам ё мешунидам, **фаҳмида гирам** [157, с. 21]. I wanted to understand the fully of the verses I had memorized or heard. [162, p. 112].*

Чумлаи пайраве, ки пуркунандаи бевоситаи суратнаёфтаро муайян мекунад, пас аз сарчумла меояд, чунки ин гурӯҳи пуркунандаҳои бевосита ҳамеша дар шафати хабари феълӣ воқеъ мегарданд ва барои муайян намудани маънои онҳо низ хизмат мекунанд. Ҳангоми чумлаи пайрав қабул кардан он ҷо задаи мантиқӣ гирифта, феъл як андоза мустақилтар мешавад:

Ту, ки акнун ба кори деҳқонӣ даст мезанӣ, бояд каду корӣ [157, с. 62].

You, who are now starting to work as a farmer, should should plant pumpkins [162, p. 58].

Хусусан палавқаду, ки ба замми беор буданаи серҳосил аст [157, с. 62].

Epecially pumpkins, which is unpretentious plant, is very productive [162, p. 58].

Пажӯҳиши илмӣ нишон медиҳад, чумлаҳои пайраве, ки тобиши натиҷа доранд, пас аз сарчумла ва баръакс меоянд, Чумлаҳои пайраве, ки тобиши сабаб доранд, дар мобайни аъзоҳои сарчумла мавқеъ мегиранд:

Гӯё оташе бар сарам рехта буд, ки ҳамаи ҷои баданамро сӯхта, обҳои чашмамро хушконда фиристода буд [Айнӣ, 529].

It was as if a fire had fallen on my head, that burning all over my body and sending tears to my eyes [157, с. 83].

Дар таркиби сарчумла исми муайяншаванда бо артикли –е ва калимаи ҳамнисбат гоҳо аз дигар аъзоҳо ба дараҷае ҷудо шуда меистад, ки ба назар чун воҳиди ҳамнисбат намудор мешавад ва зарурату аҳамияти чумлаи пайравро, ки рема ба шумор меравад, пешакӣ таъкид менамояд. Дар ин гуна мавридҳо чумлаи пайрав пас аз сарчумла омада, тобишҳои зиёди модалӣ пайдо мекунад:

Дар нутқи (эҳсосӣ) эмотсионали калимаи муайяншаванда ба таври махсус ҷудо мегардад ва пас аз сарчумла такроран оварда мешавад:

Он касе, ки саводи шуморо бароварда ба мадраса бурда мондааст, ҳамин шахс бояд бошанд? [157, с. 138].

*Should the person **who** taught you and entered you at the madrassah be the same person?* [162, p. 69].

Дар тасвири (эҳсосӣ) эмотсионалии батафсил, исми муайяншаванда ҳамчун монанд ба услуби такрор ба такрор оварда мешавад, ки дар ин маврид калимаи муайяншаванда дар охири ҷумлаи мураккаб ва ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда пас аз он мавқеъ мегирад:

*Дар рӯйи даричаи мо ду гулбутта буд, **ки яке аз гули сафед мекушод, дигаре гули гулобӯ*** [157, с. 71].

*There were two rose bushes in our garden by the gate: **that one had pink blooms, the other white*** [162, p. 99].

*Дар муддати даҳ рӯзе, **ки қозӣ Абдулвоҳид кор сар кардааст, андозаи кор ба миқдори кори шаимоҳаи гузашта баробар аст*** [157, с. 88].

In the ten days since Abdulvahid's work began, the amount of work has equaled the amount of work done in the previous six month [162, p. 109].

*Ӯ дар он ноҳия Муродбек ном касеро, **ки дар золимӣ ном бароварда буд, қозӣ таъин намуд*** [157, с. 99].

*He appointed Murodbek, **who was known as a tyrant, as judge in that district*** [162, p. 72].

Ба мавқеи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда тарзи ғайримуқаррарии ҷой гирифтани аъзоҳои сарҷумла низ таъсир мерасонад. Мувофиқи талаботи талаботи инверсия (дар тарҷума) гоҳо хабар пеш аз аъзоҳои ҷумлае воқеъ мегардад, ки ҷумлаи пайрав қабул кардаанд. Дар чунин мавридҳо низ ҷумлаи пайрав дар ҷойи дуҷумла меояд:

*Ҳамин ҷост шеърҳое, **ки аз шеърҳои домуллои акаат навишта гирифтаам*** [157, с. 119].

*“These are the poems **of your brother**”* [162, p. 113].

Дар ҷумлаҳои саволии мураккаби тобеъ, ки сарҷумлаи онҳо дар қолиби «кани онҳо...» меояд, ҷумлаи пайрав низ пас мавқеъ аст:

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ, ки хусусияти истисноӣ доранд ва алоқаашон бо калимаи муайяншаванда нисбатан суст аст, ҳамчун қоида пас аз сарҷумла меоянд:

Дар он ҷо зинае буд, ки мо ба он боло баромадан гирифтём [157, с. 148].
There was a step that we started to climb [162, 111].

Ҳар балое, ки омада бошад, ба ҳамон гов занад [157, с. 152]. *Whatever misfortune befell the same cow* [162, p. 150].

Пас аз исми муайяншаванда, дар дохили аъзоҳои сарчумла омадани ҷумлаи пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ танҳо ба тақозои таҷзияи актуалии қисмҳои предикатии ҷумлаи мураккаб ба амал меоянд:

Аз ҷойе, ки ман нишаста будам, қозии тиракӣ менамуд [157, с. 452].
From the place, where I was sitting, appearance an old judge [162, p. 143].

Ҳар чӣ бошад, он илтифоте, ки ман аз вай чашм доштам, ба ман накард [157, с. 363].

Whatever it was, the kindness, that I expected from him, didn't do to me any good [162, p. 153].

“Мутобиқати шаклҳои феълии ҷумлаи пайраву сарчумла аз воситаҳои муҳимми робитаи онҳо ба шумор меравад. Аммо ин фикрро нисбат ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда гуфтан мумкин нест, чунки ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда на ба феъли сарчумла, балки ба аъзоҳои номии он вобаста мебошад ва дар ифодаи маъноҳои модалӣ нисбатан озодтар аст” [9, с.45]. Дар кадом сиғаву замон воқеъ гардидани хабари он мувофиқи талаботи мундариҷаи ҷумлаи пайрав ба амал меояд. Бинобар ин, хабари сарчумла ва исми муайяншавандаро тағйир надода, хабари ҷумлаи пайравро дар замону сиғаҳои гуногун овардан мумкин аст:

Дар рӯзи аввали сар кардани ин китоб домулло якчанд суолу ҷавобро, ки ба аввали ин дарс оид аст, ёд қунонида буд [157, с. 246]. – *On the first day of learning of this book, Domullo (teacher) taught me some of the questions that were the beginning of this lesson* [162, с. 91].

Шаклҳои замонӣ ва сиғаи феъл дар ҷумлаи пайрав барои ифодаи маъноҳои гуногуни модалӣ хизмат мекунанд. Модалияти объективӣ дар ҷумлаи пайрав ба воситаи сиғаи хабарӣ ифода мешавад:

Дар миёнҷои чӯби кӯндаланг як гаргараи оҳанин парчин карда, як нӯги аргамчини канабино, ки ба вай собун зада суфта карда буданд, аз он гаргара гузаронидаанд [157, с. 363].

In the middle of the crossbar, an iron gargle was cut and one end of hemp rope, which had been smoothed with soap, was passed through it

Боғҳои тоқзори бедевор, ки атрофашон бо дастаи хор ихота карда гирифта шуда буд, ҷо-ҷо ба тарзи афшони сабз менамуданд [158, с. 581].

The orchards of vineyards, that surrounded by shrubbery, some places looked green [161, p. 100].

Модалияти субъективӣ бо шаклҳои гуногуни сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад. Агар дар тавзеҳи предмети муайяншаванда гумону шубҳа, тахмину нобоварӣ, зарурату ногузирӣ ва ё орзуву ният, хоҳишу илтимос барин муносибатҳо раво доништа шуда бошад, хабари ҷумлаи пайрав дар шаклҳои феъл (аорист), замони гузашта, замони гузаштаи ҳикоягӣ, замони ҳозираи давомдори сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва шакли муштараквазифаи замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ (мерафтам) ифода мешавад. Хабарӣ ҷумлаҳои пайраве, ки ҳоли монандиро муайян мекунанд, бештар бо шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешаванд, чунки дар ин шакли ҷумлаҳо аломатҳои низ ба предмет нисбат дода мешаванд, ки ғайриреалианд:

Бо мақсади таҳқиқи андешаҳо намунаҳои аз асарҳои интихобшуда меоварем;

1. Оби дарё монанди оинаи қаднамо, ки ба деворе така дода бошанд, як рӯятар меистод [Айнӣ, с. 277].

The water of the river, that stood like as the mirror on a wall [157, с. 90].

ӯ монанди кӯдакон, ки дар доманашон кулӯҳ майда гирифта бозӣ карда менишаст [Айнӣ, р. 301].

He was sitting as the children, playing with a cotton swab [162, p. 163].

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар мобайни сарҷумла меояд:

1. Барфе, ки ба рӯйи борони яхбаста мефуромад, рӯйи заминро сафед карда буд [157, с. 123].

- *The snow, that falls on the icy rain whitewashed on the our ground* [161, p. 131].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда кам бошанд ҳам, баъзан пас аз мубтадо ва хабари сарҷумла (дар охир) меоянд:

Дар чорбоғ дар рӯ ба рӯи меҳмонхона як сар ҳавзи шаҳсуфадор мавҷуд буд, ки гирдогирди онро дарахтҳои гуҷум ва беҳи соядор фаро гирифта буданд [157, с. 422]

- *In front of the sitting-room there was a private pool in the square, surrounded by willow and shady willows* [162, p. 41].

1. Дар як ҷои ин биёбон ду ҷуқурӣ намоён буд, ки баробари қади одам канда сангреза ба реғи чигили (бесару нӯғ) аз он ҷо баромада ба атрофи он ҷуқуриҳо деворвор рост карда, ба болои он дастаҳои хору явшон паҳи карда буданд [157, с. 356].

- *At one point of the desert, two pits were visible was dug a metre out of the sand, and a wall was built around it, and the deadwoods were pressed on it* [162, p. 41].

Дар мисоли яқум ҷумлаи “*гирдогирди онро дарахтҳои гуҷум ва беҳи соядор фаро гирифта буданд* - *surrounded by willow and shady willows пайрави*” муайянкунанда буда, мубтадои сарҷумла – калимаи «сарҳавз»-pool- ро муайян мекунад.

Дар мисоли дуюм ҷумлаи *дар баробари қади одам канда сангреза ба реғи чигили аз он ҷо баромада ба атрофи он ҷуқуриҳо деворвор рост карда, ба болои он дастаҳои хору явшон паҳи карда буданд.*

- *It was dug a metre out of the sand, and a wall was built around it, and the deadwoods were pressed on it.* пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба мубтадои сарҷумла – ба иборати *ду ҷуқурӣ* тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави муайянкунанда дар байни сарчумла меояд:

2. *Барфе, ки ба рӯи борони ях баста мефуромад, рӯйи заминро сафед карда буд* [158, с. 407].

-*The snow, **that** fell on the icy rain whitewashed the ground* [165, p. 77].

Бачагон чун гурӯҳи гунҷишкон, ки аз калхот мегурехта бошанд, якбора аз ҷойҳояшон ҷаста ба тарафи дар давиданд [157, с. 48].

Like a flock of sparrows, that have just escaped from an eagle, the boys leapt up from their places and ran to the door [164, p. 77].

*Танҳо баъзе ҳавлиҳо будани фарзандони одам аз дуди гулхане, ки **шабҳо ба ҳаво мебаромад**, намоён мегардид* [158, с. 501].

-*There were only a few houses, **where** some of the people could be seen from the smoke of the campfir, that rose into the air at night* [162, p. 93].

*Аммо бачагони ҷӯбхӯрда бо халифа ба паскӯчаи пушти мактаб, ки **роҳи ҳавлии мо буд**, баргаишт* [157, с. 64].

*Those who had been beaten, however, went with Khalifa into the back street behind the school, **which led to my home*** [164, p. 93].

Дар чумлаи зикргардида, чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар байни чумлаи мураккаби тобеъ омада аз ду тараф бо вергул ҷудо ва бо сарчумла бо пайвандаки “ки” пайваст шудааст.

Дар чумлаи якум чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда “*ба рӯи борони яхбаста мефуромад*” falls on icy rain” дар сарчумла исми (предмети) “*барфе*”- “*барфе*” "Snow"- ро эзоҳ медиҳад, ки маҳз ҳамон “*барфе, ки ба рӯи борони яхбаста мефуромад*”."Snow falls on icy-rain."

Дар чумлаи дуюм чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда “*аз калхот мегурехта бошанд-escaped from an eagle*” дар сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеъ калимаи “*бачагон*”-ро The “boys” муайян мекунад, “*бачагон*”, гӯё “*аз калхот мегурехта бошанд*”-*The boys, that have just escaped from an eagle*”

Дар чумлаи сеюм бошад, чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда *“роҳи ҳавлиш мо буд, which led to my home, иборати “наскӯчаи пушти мактаб”-ро дар сарчума эзоҳ медиҳад, яъне “наскӯчаи пушти мактаб”, “ки роҳи ҳавлиш мо буд”- the back street behind the school, which led to my home.*

Чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда пайвандакҳои маъноӣ надорад, бинобар ин аз пайвандакҳои тобеъкунанда дар алоқии наҳвӣ ин навъ чумлаи пайрав бо сарчумла танҳо пайвандаки *“ки”* ҳамроҳӣ менамояд.

Мисол: *Саксавулзорҳое, ки дар ҷо-ҷои ин биёбон намудоранд, манзараи маъмунони бешаҳои сӯхтаро ба назар меоранд* [158, с. 456].

The saxaul's trees, that in some places in this desert, are stared the landscape of burnt forests [162, p. 65].

Ҳавли монанди орухонае, ки дар вай ҷӯб халонда шуда бошад, якбора ба ҳаракат омад [158, с. 90].

The yard moved like a bee's nest, which as if pierced with a stick [162, p. 120].

Ин бемор ҳам бародари ӯ Раҳимдод буд, ки аз тарафи туркманон ба вай Некқадам ном дода шуда буд [158, с. 200].

The patient was his brother Rahimdod, who was named Nekkadam by the Turkmens [162, p. 139].

Дар чумлаи якуми овардашуда пайвандаки *“ки”* чумлаи пайрави муайянкунандаи ҷудой-таъкиди *“дар ҷо-ҷои ин биёбон намудоранд”* *stared in some places of this desert,* ки дар байни сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеъ воқеъ аст ба сарчумлаи он пайваста менамояд, дар чумлаи дуум ва сеюм бошад, чумлаҳои пайрави муайянкунандаи монандӣ-ташбеҳӣ ва ахборӣ (эзоҳӣ)- ро *“дар вай ҷӯб халонда шуда бошад, якбора ба ҳаракат омад- moved pierced with a stick”;* *“аз тарафи туркманон ба вай Некқадам ном додашуда буд”* *"was named Nekkadam by the Turkmens"* ба сарчумлаи чумлаи мураккаб тобеъ мекунад.

Хулоса, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (attributive clauses) вазифаи тавзеҳӣ ва муайянкунандагиро иҷро мекунад.

Дар забони англисӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бо сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайвандакҳои: *who* – кӯ; *whose* – аз кӯ; *whom* – ба кӯ; *which*-кадом, *that* – ки, бо ёрии зарфҳои: *when* – кай; *where* – куҷо, дар куҷо; *why* – барои чӣ ва ғ. алоқаманд мешавад [7, с. 35].

Ҳамин андешаҳоро дар мисоли боло дидан мумкин аст :

Ба хонаи занон бошад, як зани куҳансол, ки ўро баъзеҳо ходимона ва баъзе дигар бибикайвонӣ мегуфтанд, бо як-чанд кампири дигар, ки ба сарашон ҷомача буд, ошкашонӣ мекарданд [157, с. 35]. *In the women's quarters an old woman- who some addressed as if she were a servant, and others as if she were in charge – was serving the pilau, helped by a few other old woman wearing jomachas* [162, p. 40].

Дар ҷумлаи зикргардида ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бо сарҷумлаи ҷумлаи мураккаб тавассути пайвандаки “*that– ки*” алоқаманд шудааст.

Дар умум, дар ҳар ду маврид ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда баъд аз сарҷумла ё дар дохили он мавқеъ мегирад. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда, ки дар сарҷумла исро шарҳ диҳад, ҳамеша пас аз сарҷумла буда бо вергул ё дар таркиби он аз ду тараф бо вергул ҷудо карда мешавад:

Ҳосил аз ҳосилоте, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегурифтанд, зиёд баромад [157, с. 157]. *The harvest was more than the harvest that was obtained from such crops until that time* [162, p. 112].

Мактаб як хонаи танг буд, ду дар дошт, ки яке аз онҳо дари даромади як табақа буд [157, с. 54].

The school was a little house, which had two doors, one of those was a single entrance door [162, p. 71].

*Доманаи кӯҳ, замини Ҳамвори фарох, дар миёнҷои ин Ҳамворӣ қишлоқи И... воқеъ буд, ки **гирдогирди онро майдони киштзор фаро гирифта буданд** [158, p. 344].*

At the mountains, at the wide land, was the village of I ..., surrounded by a field of crops [165, p. 88].

Ин мактабдор, ки як одами борик рӯйи хурд ва лоғари пажмурдааст, бо як халачӯб задани падарам хоҳад мурд [157, с. 56].

*The teacher, **who** was a small, thin-faced, withered man, would surely die from a beating with my father's ox-goat [164, p. 118].*

*Сангин духтарчаи худаиро, ки **тахминан яксола шуда буд**, ба сари кӯча бардошта баромад [157, с.144].*

Sangin took out his daughter, who was about a year old, and went to the street [162, p. 142].

Аломати асосии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда ин аст, ки вай ба яке аз аъзоҳои сарҷумла муносибати маъноиву грамматикӣ дорад. Ин гуна аъзоҳои сарҷумла аксаран бо исм, қисман бо ҷонишинҳои шахсӣ ва аҳёнан бо масдар ифода мешаванд.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик яке аз навҳои серистеъмолтарини ҷумлаҳои мураккаби тобеъ буда, аз нигоҳи шаклу созмон ва ифода хеле гуногун мешавад. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо хусусиятҳои муҳимми нахвӣ худ аз ҷумлаҳои мураккаби пайваст фарқ мекунад. Тафовути асосии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ҷумлаҳои содаи таркибии онҳо сарҷумлаю ҷумлаи пайрав, баробархуқуқ нестанд. Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъро, азбаски ҳамчун як воҳиди ягона адои вазифа менамоянд, аз ҳамдигар ҷудо кардан мумкин нест. Онҳо вазифаи мухобиротии худро дар ҳамбастагӣю ягонагӣ иҷро

мекунанд, ҳарчанд ки ҷузъҳои онҳо ҳар яке вазифаи передикативӣ доранд. Аз ин рӯ, ин ва ё он навъи ҷумлаи пайрав ҳамеша дар алоқа бо сарҷумлааш ва ба назар гирифтани аломату хусусиятҳои шаклию маъноии ҷузъҳо ҳамаҷониба ва пурра таҳқиқ мегардад. Ҳангоми таҳлили маъноӣ-грамматикии ҷумлаи мураккаби тобеъ ба он ҷиҳат аҳамият додан лозим аст, ки шакли ҷумла як тарафи воҳиди наҳвӣ бошад, тарафи дигари он ҷанбаи маъноӣ дошта бошад. Аз ҳамин нуқтаи назар ба асоси таҳлили сохтори маъноии ҷумлаи мураккаби тобеъ ҳам аломату нишонаҳои шаклию созмонӣ ва ҳам хусусияти маъноии онҳо қарор мегирад. Дар таърихи илми забоншиносии рус, ки яке аз сарчашмаҳои назариявии илми забоншиносии тоҷик ба шумор меравад, се меъёри асосии таснифии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дида мешавад. Меъёри аввалин қиёсан бо аъзоҳои ҷумлаи сода яъне ҳаммаъноию ҳамвазифагии ҷумлаи пайраву аъзоҳои ҷумлаи сода ба эътибор гирифта мешаванд. Ҷонибдорони ин усули тасниф вобаста ба ҳамин хусусиятҳо таснифу омӯзиши ҷумлаҳои пайравро ба миён гузоштаанд. Аз рӯи ин меъёр ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба ҷумлаҳои сода қиёс карда шуда, ҷумлаҳои пайрав мувофиқ ба аъзоҳои ҷумлаи сода таснифу гурӯҳбандӣ шудааст. Ин низоми омӯзишии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар байни асри IX пайдо шудааст, ки тарафдорони аввалини он А.Х.Востоков, Н.И.Греч, П.Е.Басистов, И.И.Давидов буданд. Баъдтар ин меъёри таснифро забоншинос И.Ф.Буслаев инкишоф медиҳад. Вай таъкид мекунад, ки “ҳар як яъзои сарҷумла, ба ҷуз аз хабар, метавонад бо ҷумлаҳои пайрав ифода ёбад”[53, с. 277]. Аз рӯи ҳамин меъёру низом И.Ф.Буслаев чунин хелҳои ҷумлаи пайравро нишон медиҳад: мубтадо, пуркунанда, муайянкунанда, ҳол: макон, замон, тарзи амал, миқдору дараҷа, сабаб.

То инқилоби Октябр таснифоти И.Ф. Буслаевро ҳамаи забоншиносон қабул кардаанд. Баъди Инқилоби Октябр ҳам аксар олимони забоншинос, бо вучуди нишон додани баъзе нуқсон

камбудихояш таснифоти мазкурро асос гирифта, ҳоло низ тарафдорони ин таснифот ба вай така мекунанд. Таснифоти И.Ф. Буслаев зиёда аз 100 сол давом карда, ба ҳамаи асарҳои илмию грамматикаҳо дохил мегардад. Таснифи ҷумлаҳои пайравро қиёсан ба аъзоҳои ҷумла ба дараҷаи ифрот В.М.Никитин мерасонад. Вай миқдори ҷумлаҳои пайрав ва аъзоҳои қиёсшавандаи онҳоро ба 24 расонидааст. Меъёри анъанавӣ қиёсан ба аъзоҳои ҷумлаи сода тасниф кардани ҷумлаҳои пайрав, дар забоншиносии муосир аз ҳар ҷиҳат танқид карда мешавад. Гвоздев А.Н. хусусиятҳои ин меъёри таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъро хотиррасон карда, аз ҷумла чунин қайд менамояд: “...Яке аз камбудихои назарраси баррасии анъанавии ҷумлаҳои мураккаб ин яктарафа муайян кардани навъи ҷумлаи тобеъ буда, ки дар он танҳо хусусиятҳои ҷумлаи асосӣ ба назар гирифта мешаванд, ба монанди чиро муайян мекунад ва чи камбудӣ дорад. Дар натиҷа аксари хусусиятҳои хоси навъҳои алоҳидаи ҷумлаҳои мураккаб ошкор карда намешаванд, зеро сохтори ҷумлаи мураккаби пайрав наомӯхташуда менамояд”[68, с. 199].

Забоншиносии рус Белошапкина В. А. низ як қатор камбудию яктарафагии ин таснифотро нишон дода, ба чунин хулоса омадааст: “Ниҳоят, идеяи асосие, ки дар таснифоти анъанавӣ бар он асос ёфтааст, низ эътирозҳоро ба миён меорад: ба таълимоти анъанавии аъзои пайрав така мекунад, ки мазмуни грамматикӣ равшан надорад. Илова бар ин, монандии аъзои ҷумла ва қисмҳои пайрави он маҳдуд аст, баъзе навъҳои ҷумлаҳои тобеъ дар байни аъзои ҷумлаи сода хатто параллелҳои дурдаст надоранд” [44, с. 159]. Дар ҳақиқат, барои ошкор сохтани хусусиятҳои нозуку ҳамаҷонибаи ҷумлаи пайрав лозим аст, ки аломату нишонаҳои онҳо дар дохили худашон ва дар алоқа бо сарҷумла омӯхта шаванд. Ҷаммабной ё наздикии онҳо бо аъзоҳои ҷумла якдигарро ба таври пурра иваз намудани онҳоро имкон намедиҳад. Бинобар он, қиёсан ба аъзоҳои ҷумлаи сода омӯхтану тасниф кардани ҷумлаҳои пайрав на ҳама гуна

хусусиятҳои муҳимму нозуки онҳоро ошкор месозад. Дар забоншиносии рус меъёри дигаре вучуд дорад, ки ба асоси он воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайраву сарҷумла меистад. Ин меъёр моҳиятан аз меъёри якум фарқ карда, муқобили он меистад. Дар илми забоншиносии умумӣ ин меъёр бо номи меъёри сохторӣ маълум аст. Тарафдорони ин меъёр А.М.Пешковский, М.Н.Петерсон, Л.А.Булаховский, А.Б.Шапиро ва дигарон тамоми ҷумлаҳои пайравро вобаста ба сохторашон, воситаҳои алоқа, ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд:

1. Ҷумлаи пайраве, ки ба сарҷумла бо ёрии пайвандакҳо алоқа мебандад;

2. Ҷумлаҳои пайраве, ки ба сарҷумла бо ёрии калимаҳои ҳамнисбат алоқаманд мегарданд;

Ба така ба ҳамин меъёр забоншинос А. Б. Шапиро чунин мешуморад, ки “ҳама навъҳои ҷумлаҳои мураккаби дар забони русӣ мавҷудбударо ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст, ки аз ҳамдигар хеле фарқ мекунад”.

Ба гурӯҳи якум ҷумлаҳои мураккабе дохил мешаванд, ки дар таркиби сарҷумла калимаҳои ҳамнисбат доранд, ки мазмуни онҳо дар ҷумлаҳои тобеи ҷумлаҳои мураккаб шарҳ дода мешавад.

Ба гурӯҳи дуюм он ҷумлаҳои мураккабе дохил мешаванд, ки дар таркиби сарҷумлаи онҳо ҷонишин нест ва дар ҷумлаҳои пайрав сарҷумла шарҳ дода намешаванд” [150, с. 111]. Гурӯҳи якуми ҷумлаҳои мураккаби тобеъро А.Б.Шапиро боз вобаста ба калимаҳои ҳамнисбат ба навъҳои зиёде ҷудо менамояд.

Муҳаққиқон меъёри таснифоти А.Б.Шапироро низ ба тарзи гуногун баҳо додаанд. Аз ҷумла, забоншиноси машҳури рус Н.С.Паспелов таснифоти А.Б.Шапироро дар илми забоншиносӣ қадаме ба пеш доништа, чунин қайд мекунад: “Дар ҳалли масъалаи сохти ҷумлаи мураккаб қадами муҳим: зеро он маънои асосии мавҷудият ё набудани

калимаҳои ҷонишини мутаносибро дар қисми асосии ҷумлаи мураккаб нишон медиҳад”[123, с. 21].

С.И.Абакумов меъёри таснифоти А.Б.Шапироро танқид мекунад. Ба ақидаи ӯ, ин меъёр таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъро душвор менамояд ва ҳам нисбат ба сифати меъёр кам хизмат мекунад. Худи С.И. Абакумов бар ин ақида аст: “муносибатҳои маъноӣ, ки бо ёрии ҷумлаҳои тобеъ ифода мешаванд, он ифода бо аъзоҳои ҷумла якхелаанд” [2, с. 42].

Чунон ки мебинем, агар С. И. Абакумов ҷанбаи маънавии ҷумлаҳои пайравро дар ҷойи аввал гузорад, А.Б.Шапиро диққати асосиро ба ҷиҳати созмони онҳо медиҳад. Хизмати А.Б.Шапиро дар он аст, ки вай ҷумлаҳои мураккаби тобеъро чун як воҳиди томи нахвӣ аз назар гузаронида, калимаҳои ҳамнисбатро ба сифати меъёри иловагӣ таъкид мекунад. Меъёри сеюми омӯзишу таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меъёри сохторӣ- маъноӣ номида шудааст. Меъёри сохторӣ-маъноӣ нисбат ба он ду меъёри аввал моҳияти васеътар дошта, чунон ки аз номаш ҳам маълум аст, аломату нишонаҳои сохторӣ ва ҳаммаъноӣ ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ маҳсуб меёбанд. Аввалин кӯшиши таснифи сохторӣ-маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар таълифоти Богородитский В.А. дида мешавад. Ба асоси меъёри сохторӣ -маъноӣ Богородитский В.А. се аломату нишонаи асосии ҷумлаи мураккаби тобеъро мегузорад:

“Ҷумлаҳои пайрав ба чӣ таааллуқдоранд;

Ҷумлаҳои пайрав бо кадом пайвандаки тобеъ алоқаманд мешаванд;

Ҳар як ҷумлаҳо кадом мафҳумҳоро ифода мекунанд” [50, с. 210].

Меъёри таснифи В.А.Богородитский баъдтар аз тарафи олими рус Н.С.Поспелов боз ҳам инкишоф дода шуда, он дар асоси комёбиҳои навтарини илми забоншиносии муосир ҳамачониба асоснок карда мешавад. Муҳаққиқ дар натиҷаи таҳқиқу омӯзиши ҳаматарафаи ин масъала ба хулосаи зерин меояд: “Составные части сложного

предложения нельзя рассматривать как отдельные предложения, а только как взаимосвязанные и поэтому несомостоятельные элементы единого синтаксического построения”. [123,с.24] Меъёри сохторӣ маъной инчунин дар асарҳои забоншиносони дигари рус В.А.Белошапкина, С.Е.Крючков, Л.Ю.Максимов, И.А.Федосов, К.П. Орлов боз ҳам инкишоф дода мешавад. Махсусан таҳқиқи В.А.Белошапкина хеле ҷолиб буда, муҳаққиқ моҳияти асосии меъёри сохторӣ -маъноии омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъро чунин шарҳ медиҳад: “Таснифи сеюм дар шакли васеи ҷумлаи мураккаб асос ёфта, ба мафҳуми “навъи маъноии сохторӣ” таъяс мекунад. Азбаски ҳам меъёрҳои сохторӣ ва ҳам маъноӣ дар як вақт ба назар гирифта намешаванд, онро таснифоти сохторӣ-маъноӣ меноманд. Ин таснифот ба муқаррар намудани хусусияти муносибати байни ҷумлаҳои сарҷумла ва пайрави тобеъ асос ёфтааст”[43, 56].

Дар забоншиносии форс аз рӯйи меъёри сохторӣ-маъноӣ таҳқиқ намудани ҷумлаҳои мураккаби тобеъро, асосан, Ю.А Рубинчик ва А.М.Шафой пеш гузоштаанд. Масалан, Ю.А Рубинчик аломату нишонаҳои шаклию маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба назар гирифта, чунин қайд мекунад: “Ҷумлаҳои пайрав на аз ҷиҳати сохторӣ ва на аз ҷиҳати маъно ба ҷумлаи сода баробар нестанд... Аъзои ҷумлаи содаи аз якдигар на танҳо бо воситаҳои грамматикӣ тобеъат, балки бо вазифаҳои маъноӣ-наҳвиашон низ фарқ мекунанд”[125, с. 28]. Забоншинос Шафой А.М. низ тарафдори он гурӯҳи олимоне, ки асоси таснифу омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муносибати маъноии байни ҷузъҳо ва роҳу воситаҳои алоқии грамматикӣ онҳоро мегузоранд.

Дар забоншиносии тоҷик аввалин асоси устувор ва боварбахш оид ба меъёри сохтори маъноии омӯзишу таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз тарафи забоншинос Д.Т.Тоҷиев гузошта шудааст. Муҳаққиқ дар

тахқиқу омӯзиши ҳар як навъи ҷумлаи мураккаби тобеъ ду ҷиҳати ба ҳам алоқаманди онҳо- шакл ва маъноро ба эътибор мегирад. Махсусан, дар монографияи ӯ “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии ҳозираи тоҷик”, ки асоси онро меъёри шакливу маъноӣ ташкил мекунад, масъалаи муқаррар намудани меъёри ягона ва дурусти ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ, нишонаву аломатҳои асосии онҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифта, возеҳ нишон дода шудааст. Забоншинос Д.Т. Тоҷиев таъкид менамояд, ки: “Ҳангоми таҳлил ва таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷиҳатҳои зерин бояд ба эътибор гирифта шаванд:

- Саҳми пайвандаҳои тобеъкунанда;
- Вазифаи калимаҳои ба пайвандаҳо ҳамнисбат;
- Мутобиқати шаклҳои феълӣ хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав;
- Хусусиятҳои интонасионии (овозии) сохти он;
- Ҷойи ҷумлаи пайрав;
- Муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагии ҷумлаҳо ва сарҷумла;
- Ба ягон аъзо, гурӯҳи аъзоҳои сарҷумла, ё ин ки ба тамоми сарҷумла мансуб будани ҷумлаи пайрав” [143, с. 201].

Равиши пешгузоштаи забоншинос Д.Т.Тоҷиев дар забоншиносии тоҷик рӯз ба рӯз мавқеи мустаҳкам пайдо менамояд. Як гурӯҳ муҳаққиқони наҳви забони тоҷикӣ рисолаҳои илмӣ дифоъ намуданд, ба меъёри сохторию маъноӣ таъия кардаанд. Мо ҳангоми омӯзишу таҳқиқи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба комёбиҳои наватарини илми забоншиносии имрӯза, бо равиши пешгузоштаи забоншинос Д.Т.Тоҷиев таъия намуда, ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро дар алоқа бо сарҷумлааш аз назар гузаронида, ҳам аломату нишонаҳои шаклӣ ва ҳам ҷиҳати маъноӣ онҳоро ба эътибор гирифтём. Муайян кардани хусусиятҳои маъноӣ ва сохти ин ё он навъи ҷумлаи пайрав, маҳз бо сарҷумла ва махсусан, бо

ҳамон аъзое, ки ҷумлаи пайрав маҳз ба он вобаста гардида, маъно ва моҳияти онро шарҳ медиҳад, аҳамият додем, он аъзoi сарҷумла, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба вай тобеъ мегардад, барои ифодаи ҳамон аъзoi муайяншаванда саҳт алоқаманд аст.

Мисол:

Савдогаре, ки дирӯз ба онҳо севанҷӣ ваъда карда буд, дар тоз ба сарояи даромада аз онҳо қолин ва курпача бароварда ба зери чор ҳокими нав наҳн кард [157, с. 404].

Yesterday, the seller, who promised gifts to them, went to his house, brought the carpet and the blanket and to put it at the new landlord [162, p. 140].

Аъзoi бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳшаванда аз рӯйи мансубияти морфологӣ низ фарқ менамояд. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда, пеш аз ҳама, бар эзоҳи аъзое меояд, ки бо навъҳои гуногуни исми ифода ёфтаанд:

Исми хос: Ин зани Абдулқуддусхоҷа ном амаки падарам буд, ки ӯ кайҳо мурда рафта будааст [157, с. 100]. Tuta-posho was a widow of my father's uncle Abdulquddus-Khoja, who had died long ago [162, p. 71].

Ин зан Шарофхоҷа ном як писар дошт, ки вай ҳам коргурез буд [157, с. 100].

She had a son called Sharof- Khoja, who was a ne'er -do-well [162, p. 71].

Исми маънӣ-Аз ин ҳама некиҳои ройгон, ки дар ҳаққи ман карда истодааст, маълум мешавад, ки одами хубе аст [157, с. 429]

-From all this goodness, that is doing for me it seems, who is a good man [162, p. 106].

Он далерӣ, ки аз вай ба зери шамшери ясавул дида шуд, маълум буд, ки вай осон-осон ба зани дигар кас розӣ нахоҳад шуд [157, с. 376].

The courage, that was seen at Yasavul's sword (special representative of the Emir of Bukhara), she would not easily agree to another man's wife [162, p. 95].

Он ҷамоае, солҳо, асрҳо боз ҳукмронӣ мекарданд, хуни ҷамоаи меҳнаткашонро мемакиданд [157, с. 498].

That community has been ruling for years and centuries, sucking the blood of its working people [162, p. 135].

Фардои он рӯзе, ки ман Қорӣ –Ишкамбаро дар сартарошхона дидам, пагоҳӣ дар пайи ёфта дида шинос шудан бо ӯ ба кӯча баромаданд [158, с. 587].

The next day, that I saw Qori-Ishkamba at+ the barber shop, tomorrow for find and to get acquainted and went to the street with him [162, p. 189].

Он шаб, ки дарозтар аз сол буд, дар ҳамон таби сӯзон гузашт [158, с. 379].

That night, which was so longer than a year, passed in that burning fever [162, p. 45].

Чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда аъзоҳоро эзоҳ медиҳанд, ки бо калимаҳои исмгардида ифода ёфтаанд.

Сифат: *Умуман дар Соктаре, ки деҳаи "девбандон"ва дуохонон буд, афсонаҳои дев, чин ва аждаҳо бисёр буд[157, с. 45].*

Soktare, which was known the village of exorcists(devband) and prayer-healers(duo-khon), abounded in tales of jin and dragons[162, p. 70].

Мазор иборат аз як тал буд, ки боло ва атрофаш аз қабр нур буд[157, с. 45]. The mausoleum consisted of a mound, which was filled with graves on top and around it[162, p. 70].

Дар чумлаи овардашуда, чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи боло ва атрофаш аз қабр нур буд, мубтадои сарчумла мазорро эзоҳ медиҳад.

Шумора: *Фақирон бошанд, ба он панҷу даҳе, ки Файз Авлиё аз тақсими молҳои дуздидаи худ ба онҳо меод, аз эҳтиёҷ набаромаданд [158, с. 385].*

The poors, out of the need for the fifty-ten that Fayz Awliya received from the distribution of his stolen goods, did not come out of need[162, p. 135].

Сифати феълӣ: *Оянда ва равандагон, ки ҳанӯз нӯшоки зимистонаи худро тайёр карда буданд, дар зерин барф ва борони бемаҳал чун чӯчаҳои сихпарӣ дар об ғўтта зада ларза ба аъзоҳояшон афтод*[158, с. 326].

The comings and goings, who had prepared their winter's clothers, were trembling fell upon their limbs under this snow and untimely rain like the chickens drowning in wate[157, с. 15].

Калимаҳои тақлидӣ, ки аз ҷиҳати категорияи морфологии худ бештар ба исмҳо наздиканд, гоҳо чун аъзои эзоҳшаванда бо ҷумлаи пайрави муайяншаванда шарҳ дода мешаванд:

Ба ғайр аз шитрин шитире, ки аз чӯби арча мебаромад, дигар садое шумида намешуд [158, с. 326].-*There was no more sound was not heard, besides juniper-tree* [162, p. 59].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик як миқдор калимаҳои мавҷуданд, ки мафҳуми васеи шайъӣ дошта, дорои характеру хусусият ва сифату аломатҳои гуногун мебошанд. Бар эзоҳи ин гурӯҳи калимаҳо омадани ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бисёр мушоҳида мешавад. Ба фикри мо, сабаби ин ҳолат он аст, ки онҳо андозае дар ифодаи шахсият бо ҷонишинҳо наздик гардидаанд:

Ҷонишини кас: *Инҳо касоне буданд, ки бо бархостани шӯриш гурехта худро ба даруни ин дӯкон гирифта буданд* [158, с. 381].

These were the men which is accompanied by the rise of riot fled to the inside of the house [162, с. 99].

Дар миёни онҳо он касеро, ки ман дидан ва шинохтани ӯро мехостам, дида натавонистам [158, с. 423].

-*Among of them I could not see the ones, that I wanted to see and recognize* [162, с. 168].

Шахс: *Шахсе, ки Шохмирзоро тарсончак гуфта масҳара дода буд, сари худро ба даруни қуттии ангишт тикқонид* [158, с. 189].

The man who had ridiculed Shokhmirzo for being a coward pushed his head into a box of coal [162, p. 142].

Барои баромади майдони бозор ба пеши шахсе, ки болои суфача чорзону зада нишаста буд, рафт [158, с. 374].

For went out to the market's square, which he went to the person, who was sitting on his knees on the corridor [162, p. 179].

Чиз: Дар вақти ҳосил чизеро, ки соли гузашта забонӣ гуфтушунид карда, доду гирифт карда будем, медиҳӣ [158, с. 274].

Give me of something during the harvest, last year we had said and exchanged [162, p. 149].

Ба тӯй ғайр аз чизҳое, ки аз бисоти худи Бозор сарф шудааст, то моли ҷондор ва пули нақда аз бой ҳам панҷсад танга рафтааст [158, с. 156].

For the wedding, spent five hundred coins from the land lord, except was spent of Bazar's goods, the cattle and money [162, p. 109].

Чумлаи пайрави муайянкунанда ғайр аз исмҳои гуногун инчунин бар эзоҳи ҷонишинҳои эзоҳталаби сарчумла низ омада метавонад. Ҷонишинҳои бо чумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳшаванда вазифаи аъзоҳои гуногуни сарчумларо адо менамоянд:

Онҳое, ки монанди таппонча яроқҳои оташбори пинҳонӣ доштанд, ба худ бардоштанд [158, с. 381].

They, who carried had a secret firearms, like a pistol [161, p. 149].

Дар мисоли боло чумлаи пайрави муайянкунанда ҷонишинеро эзоҳ додааст, ки ба вазифаи мубтадои сарчумла омадааст. Бояд қайд кард, ки оид ба ин навъи чумлаҳои пайрав С.Атобуллоев ақидаи дигаре дорад. Ба фикри ӯ: “Чумлаҳои пайраве, ки мубтадои ба воситаи ҷонишинҳои шахсӣ-ишоратии инҳо, онҳо (онон) ифодаёфтаи сарчумларо эзоҳ дода, мазмуни онҳоро конкрет ва равшан мегардонанд, ба гурӯҳи чумлаҳои пайрави мубтадо мансубанд” [31, с. 123]

ХУЛОСА БА БОБИ 1-УМ

Забони адабии ҳозираи тоҷик дорои низоми басо мураккаб аст. Қисматҳои он ба ҳам алоқаманд буда, яке бе дигаре вуҷуд дошта наметавонад ва ҳар кадом дар айнаи замон низом ва қонуниятҳои махсус дорад. Наҳв системаи таркибии грамматика мебошад ва ин система ҷумла ва ибораро меомӯзад.

Дар забоншиносӣ ҷумлаҳо аз рӯйи сохт сода ва мураккаб мебошанд. Таълифоти илмӣ мо ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Ҷумлаи ин сохтори фарқунандаи наҳвӣ мебошад. Дар забонҳои қиёсшаванда ҷумлаҳо метавонанд сода ва мураккаб бошанд, дар навбати худ ҷумлаҳои мураккаб: пайваст ва тобеъ шуда метавонанд.

Ҷумлаҳои мураккаб аз якҷанд ҷумлаҳои сода иборатанд ва аз рӯйи муттаҳид шуданашон, ки бо кадом пайвадак пайваст мешаванд, номгузорӣ мешаванд. Ҷумлаҳои мураккати тобеъ бо пайвандакҳои тобеъ пайвастшуда, бо сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, ки баробархуқуқ нестанд, зеро ҷумлаи пайрав аз сарҷумла вобаста аст.

Яке аз наҳвҳои ин ҷумлаи мураккаб, ки дар боби якум таҳлили шудааст, ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда мебошад. Дар ин боб асосҳои назариявии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таҳлили шудааст. Дар боби мазкур мувофиқат ва тафовути ин наҳви ҷумлаи мураккаб дар забонҳои қиёсшаванда мавриди пажӯҳиши илмӣ қарор гирифтааст.

БОБИ II. ВИЖАГИҲОИ ФАРҚКУНАНДАИ ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДАИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мубоҳиса доир ба масъалаҳои меъёри таснифоти ҷумлаҳои пайрав, якаъзой ва дуъзоии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, муносибати ҷумлаҳои пайрав бо аъзоҳои ҷумла ҳам дар забоншиносии умумӣ ва ҳам дар забоншиносии тоҷик қатъ наёфтааст. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз ҷумлаҳо аз ҷиҳат наҳвӣ ба дигаре тобеъ буда, ин тобеият бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ сурат мегирад. Ҷумлаи тобеъкунанда сарҷумла ва ҷумлаи тобеъшаванда пайрав номида мешавад.

Сарҷумла ва ҷумлаи пайрав будани ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ на аз рӯи ифодаи маъно, балки мувофиқи мавқеи наҳвиашон муайян карда мешавад. Тобеияти ҷумлаи пайравро инчунин бо он омадани пайвандакҳои тобеъкунанда, шаклҳои феълӣ ва интонатсия далолат мекунад.

Дар аввали ин боб дар бораи таснифоти ҷумлаҳои пайрав ва меъёрҳои асосии онҳо низ маълумот додан лозим аст. Дар таснифоти ҷумлаҳои пайрав *пайвандакҳо, калимаҳои нисбӣ, мутобиқати шаклҳои феълӣ, интонатсия ва ҷои ҷумлаҳои пайрав* ҳамчун омилҳои асосӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: пайвандакҳои муштараквазифа ва хоса.

Пайвандакҳои муштараквазифа барои ба сарҷумла тобеъ намудани ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрави гуногун истифода мешаванд. Пайвандакҳои хоса бошанд, танҳо бо як наҳви ҷумлаҳои пайрав меоянд. Масалан, пайвандаки “**ки**” барои ба сарҷумла тобеъ намудани ҳамаи наҳвҳои ҷумлаи пайрав истифода мешавад, дар алоқаи ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва натиҷа бо

сарҷумла аз пайвандакҳо танҳо пайвандаки “ки” истифода мешавад. Пайвандакҳои *чун, модом ки//модоме ки, барои он ки, барои ин ки, то, то ки - as, If that // If that, for that, because, that, , so that* низ муштарақвазифа мебошанд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳамеша бо ҷумлаи пайрав меоянд ва азбаски ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ менамоянд, ҷойи онҳо асосан дар аввали ҷумлаи пайрав мебошад. **Вобаста бо услуби** нутқ ва таъкиди ягон аъзо ё тобишҳои ҷумлаи пайрав гоҳо дар байни аъзоҳои ҷумлаи пайрав гоҳо дар байни аъзоҳои ҷумлаи пайрав омадани пайвандак мумкин аст. Ин ҳолат асосан дар ҷумлаҳои пайраве мушоҳида мешавад, ки пеш аз сарҷумла омадаанд, танҳо пайвандаки ҳам дар охири ҷумлаи пайрави хилофӣ меояд.

Калимаҳои ҳамнисбат аъзои ҷумла ба шумор рафта, онҳо ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумла меоянд ва барои алоқаи сарҷумлаву ҷумлаи пайрав низ ёрӣ мерасонанд. Калимаҳои ҳамнисбат маънои умумӣ ва ишоратӣ дошта, омадани ҷумлаи пайравро ногузир мегардонанд ва маънои конкретии онҳо ба воситаи ҷумлаи пайрав ошкор мешаванд. Ҷумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи калимаи ҳамнисбат меоянд, бо пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ мешаванд, калимаи нисбӣ ва пайвандаки “ки” ба ҳам алоқаи дутарафа доранд. Пайвандакҳои таркибӣ аз калимаҳои ҳамнисбат ва пайвандаки ки ташаккул меёбанд. Аз ҳамин нуқтаи назар ҷумлаи «*Ман барои ин омадам, то ба ту хабар диҳам-That is why I came to inform you*» ба назар табиӣ менамояд, қолиби дуруст ва адабии ин ҷумла чунин аст:

Ман барои ин омадам, ки ба ту хабар диҳам- I came here to inform you.

Калимаҳои ҳамнисбат дар дохили сарҷумла меоянд.

Ба вазифаи калимаҳои нисбӣ бештар ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд, вале ҳама гуна ҷонишини ишоратӣ таркиби

сарҷумларо бо ҷумлаи пайрав ҳамвазифа гумон кардан дуруст нест. Ҷонишинҳо бештар ба калимае ишора мекунанд, ки дар ҷумлаҳои гузашта истифода шудаанд. Дар таркиби сарҷумла метавонад ду ҷонишини ишоратие ояд, ки яке ба ҷумлаи гузашта ишора кунад дигаре ба ҷумлаи пайрав:

Рӯзе ман дар лаби ҷӯйи Мазрангон, ки аз даруни деҳа мегузашт бо обкашакам бозӣ мекардам [157, с. 711]. One day, I was playing with my water pump on the river bank that was flowing through the vilage [162, p. 69].

Ба вазифаи калимаҳои нисбӣ инчунин исмҳои ифодакунандаи муносибат бо артикли *-е* ё ишораҷонишинҳо алоҳида, ё дар шакли таркибу ибора меоянд. Дар таркиби сарҷумла такрор шудани ҳамон як калимаи нисбӣ ё ки омадани калимаҳои нисбии синонимӣ мумкин аст, вале дар таркиби як сарҷумла омадани ду ва ё зиёда калимаҳои нисбии гуногувазифа мумкин нест. Калимаҳои нисбӣ дар таснифоти ҷумлаҳои пайрав ёрии калон мерасонанд. Калимаи нисбӣ ва ҷумлаи пайрави тобеи он аз ҷиҳати наҳвӣ дорои як вазифа мебошанд.

Артикли *-е* низ вазифаи ишоратиро иҷро мекунад ва баъзан бо ҷонишинҳои ишоратӣ дар як вазифа омада метавонад.

Дар муайян намудани фарқияти ҷумлаи пайрави шарту хилоф, ки бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад, пайвандаки **ҳам** нақши калон мебозад. Маълум аст, ки хабари ин ду ҷумлаи пайрав бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад, вале ҳар кадом пайвандакҳои хоси худро дорад, ки ба ҷудо кардани онҳо ёрӣ мерасонанд. Аммо агар дар охири ҷумлаи пайрав ҳам омада бошад, қатъи назар аз он ки дар аввали ҷумлаи пайрав пайвандак омадааст ё не ва он пайвандак чӣ гуна аст, ҷумлаи пайрав хилофӣ ба шумор меравад.

Пайвандаки **баъзе ки** - some that -ҳам бо қолиби пайвандакҳои таркибӣ сохта шудааст, артикли *-е* ин ҷо на бо исм, балки бо ҷонишини номуайянӣ омадааст:

Баъзе нуқтаҳое, ки аз мафкураи коммунистӣ на танҳо ба андешаву ормонҳои маорифпарваронаи ӯ мувофиқ омаданд, балки барои расидан ба марҳалаи тозаии афкори ҷомеашиносӣ - дарки озоди воқеӣ ва ҷитимоиву сиёсии миллати тоҷик раҳнамо шуданд [158, с. 567].

Some points, that were guided, that from the communist ideology not only to his educational ideas and aspirations agreed, but to reach a new stage of sociological thought perception of real freedom and the socio-political life of the Tajik nation [162, p. 162].

Ҷумлаи пайрав метавонад яке аз аъзоҳои сарҷумла ё ки тамоми сарҷумларо эзоҳ диҳад. Ҷумлаи пайрав сарҷумларо аз ягон ҷиҳат эзоҳ дода, ба он муносибати гуногуни маъноӣ дошта метавонад. Маҳз ҳамин муносибат ҳиссаи таркибии ҷумлаи мураккаб будани ҷумлаи пайравро нишон медиҳад ва ба таснифоти ҷумлаҳои пайрав ҳамчун яке аз меъёрҳои асосӣ хизмат мекунад. Муносибати ҷумлаи пайрав бо сарҷумла ба муносибати аъзоҳои ҷумлаи сода асосан баробар дониста шудааст, бинобар ин ҷумлаҳои пайрав бо аъзоҳои ҷумлаи сода асосан (ба ғайр аз ҷумлаи пайрави натиҷа) ҳамном мебошанд. Ҷумлаҳои пайрав чунин тақсим мешаванд: ҷумлаи пайрави мубтадо, ҷумлаи пайрави хабар, ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҷумлаи пайрави пуркунанда, ҷумлаи пайрави тарзи амал, ҷумлаи пайрави микдору дараҷа, ҷумлаи пайрави монандӣ, ҷумлаи пайрави замон, ҷумлаи пайрави макон, ҷумлаи пайрави сабаб, ҷумлаи пайрави мақсад, ҷумлаи пайрави шарт, ҷумлаи пайрави натиҷа ва ҳамроҳӣ.

Дар таҳқиқи ҳар як ҷумлаи пайрав муносибати он ба сарҷумла, тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрав ва тарзи ифодаи онҳо воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрав бо сарҷумла, мавқеи ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ масъалаҳои асосӣ ба шумор мераванд. Ин тарзи тадқиқ таҳлили ҳам таркибӣ сохторӣ, ҳам функционалиро дар бар мегирад.

Дар таҳлили ҷумлаҳои пайрав ба муносибати наҳвӣ ва лексии на танҳо сарҷумлаву ҷумлаи пайрав, инчунин унсурҳои ҷудогонаи забон: муносибати калимаҳои нисбӣ ва пайвандакҳо, муносибати калимаҳои ҷудогонаю пайвандакҳо (*қариб...буд, ки-almost ... ҳанӯз... буд, ки...-it was still*), муносибати исму ҷонишинҳои ишоратӣ (*одаме, ки онро- the person that, одамоне, ки онҳоро- the people who theirs , мактабе, ки дар он ҷо - the school that there* ва ғ.), муносибати ҷонишинҳо (*ҳар қадар-as much as, ҳамон қадар-as much*) махсус эътибор додан лозим аст. Ин тарзи таҳлил бо нишон додани моҳияти наҳвӣ маҳдуд нашуда, бо кушодани механизми сохти ҷумлаҳо ва алоқаи наҳвии онҳо имконият медиҳад. Аз ҳамин нуқтаи назар, ҳар як ҷумлаи пайравро аз рӯи қолабҳо ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: 1. (ҷумлаи пайраве, ки танҳо ба воситаи пайвандакҳои маъноӣ омадаанд) *чун, чунки, агар- as, because, if* ва ғ.); 2. (ҷумлаҳои пайраве, ки бо пайвандакҳои таҳлилӣ (аналитикӣ) омадаанд); дар ин гуна ҷумлаҳо пайвандакҳои таҳлилӣ (аналитикӣ) вобаста ба муносибати ҷумлаи пайраву сарҷумла вазифаҳои гуногунро адо мекунанд: баъзан ҳамчун пайвандаки маъноӣ истифода шаванд, гоҳо аз он ба кулӣ фарқ мекунанд, чунки ин пайвандакҳо аз ду қисм иборат буда, ҳиссаи номии онҳо вазифаи конкретии худро адо кунанд, пайвандак ҳамчун воситаи грамматикӣ хизмат менамояд: *new аз он ки -before that, баъд аз он ки-after that, дар ҳолате ки- in the event that, дар вазъияте ки-in the situation where, аз сабаби он ки- because of that, ба мақсади он ки-for that purpose of, - I agree on the condition that, қатъи назар аз он ки- , мисли он ки -as that* -ва ғ.; 3. дар таркиби сарҷумла истифода шудани калимаи нисбӣ: *барои он омадам, ки-for I coming, ба шарте розӣ мешавам, ки...-* -ва ғ.; 4. дар аввалу охири ҷумлаи пайрав омадани пайвандаки тобеъкунанда: *агарчи...ҳам, агар...ҳам, ва то...ки-* ва ғ. Дар наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бар замми пайвандакҳои тобеъкунанда истифода шудани дигар воситаҳои грамматикӣ мумкин аст. Чунончи, дар аввали ҷузъи якуми

ҷумлаи мураккаб омадани пайвандакҳои тобеъкунанда ва дар аввали ҷузъи дуюм омадани пайвандакҳои пайваस्तкунанда: *гарчи-althoug, аммо-but, ҳарчанд-although, вале-but* ва ғ.; 5. дар аввали ҷузъи якум пайвандак, вале дар аввали ҷузъи дуюм омадани калимаҳои пайвандаки: *агар... он гоҳ-If... then, агар ... пас – If then* ва ғ.

Кушодани моҳияту муносибати ин гуна таркибҳои наҳвӣ ва нақши онҳо дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаб яке аз вазифаҳои асосӣ ба ҳисоб меравад.

Саксавулзорҳое, ки дар ҷо-ҷои ин биёбон намудоранд, манзараи мағмунонаи бешаҳои сӯхтаро ба назар меоранд [158, с. 303].

The saxaul-bushes in this part of the desert provide a spectacular view of the burnt forests [162, p. 91].

Дар як ҷои ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаи бо ҳафт поҳса девор печида гирифта шуда буд, ба назар менамуд [158, с. 356].

At one point of the field it seemed a wide fence, which surrounded by the walls [162, p. 141].

Лекин ин мол моли подшоҳист ва моли он касонест, ки дар тахти подшоҳӣ нишастаанд [158, с. 303].

But this property is property and it is property that sits on the throne. [162, p. 56].

Дар як биёбоне, ки ҷои сархалонӣ набошад ва ба кадом тараф рафтаниро ҳам надонӣ, дар вақти ин тӯфонӣ бало чи гуна ба гӯшаи саломат мерасӣ [158, с. 478].

-In a desert, where there is no empty place and you don't know which way to go, how can you get to a safe during severe storm [162, p. 66].

Ин ҳолати бой ба зоғе монандӣ дошт, ки як чашмаи ро ба устухон ё ба дигар чизҳои хӯрданини худаш дӯзад, чашими дигари ро аз сайёд намеканад [158, с. 506].

This landlord's situation was similar as the raven, which saw one eye to the bone or eats it to others, and does not take the other eye away from the hunter [162, p. 87].

II. 1. Вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забонҳои қиёсшаванда

Омӯзиши вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар тадқиқи сохтори баъзе воҳидҳои наҳви забони муосири тоҷикӣ аҳамияти назариявӣ ва амалии зиёд дорад. Ҳарчанд муаллифони ҳамаи китобҳои дарсии грамматикаи забони тоҷикӣ ба ин мавзӯ дахл карда бошанд ҳам, онҳо дар ҷараёни тадқиқи масъалаҳои дигари сохтори грамматикӣ забони тоҷикӣ ва сохтори ҷумлаҳои тобеъ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда изҳори назар кардаанд. Вале ҳеҷ кадоме аз ин муҳаққиқон бевосита доир ба мавзӯи мазкур дар муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ анҷом намодаанд. Ҳамин тариқ, дар китобҳои дарсӣ ва тадқиқотҳои дигар дар забони тоҷикӣ мавҷуд будани навъҳои тоҷикӣ [79, с. 22-25], мавҷуд будани навъҳои асосии сохтори ҷумлаҳои тобеъ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда хотирнишон бошад ҳам, вале хусусият, нақш ва аҳамияти ин алоқа, аломатҳои хоси ҷумлаҳои мазкурро, дараҷаи густариш ва қорбурди он дар забонҳои муосири тоҷикӣ дар муқоиса бо забони англисӣ тадқиқнашуда боқӣ мемонад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва масдарӣ сарҷумларо муайян менамояд. Дар байни ҷумлаи пайрав ва калимаи муайяншаванда муносибати атрибутӣ мавҷуд буда, гоҳо вобаста ба омилҳои гуногуни луғавию грамматикӣ тобишҳои дигари маъноӣ низ дида мешавад. Дар ифодаи тобишҳои модалӣ мақоми воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ, алалхусус сифаҳои феъл басо калон аст.

Аломати асосии ҷумлаи пайрави муайянкунанда ин аст, ки вай ба яке аз аъзоҳои субстанции сарҷумла муносибати маъноиву грамматикӣ

дорад. Ин гуна аъзоҳои сарчумла аксар бо исм, қисман ҷонишинҳои шахсӣ ва аҳёнан масдар ифода мешаванд:

а) **бо исм:** *Аҳли хонаводае, ки ин боғро обод карда буданд, дар қатори дигар боғдорон ва деҳқонони он гирду пеш дар он деҳаи қалъамонанд зиндагонӣ мекарданд* [158, с. 544].

All the family, who cultivated this garden, as other gardeners and peasants lived in that village which looked like palace [162, p. 166].

Гулбибӣ як ғунҷаи ношукуфае буд, ки умеди як олам шукуфтанҳо дар дил дошт [158, с. 569].

Gulbibi was an unblooming flower that had the hope of a blossoming world in her heart [162, p. 161].

Сабзаю себарғаҳои лаби ҷӯй ба назари кас ҳим-ҳим метофтанд. [157, с. 21]
The irrigation canal was bordered with fresh grass and bushes in bloom. [162, p. 30].

Сабзаю себарғаҳое, ки лаби ҷӯй рӯйида буданд, ба назари кас ҳим-ҳим метофтанд [157, с. 21].

The irrigation canal was bordered with fresh grass and bushes in bloom. [162, p. 30].

Бояд зикр кард, ки ҳангоми тарҷума усулҳои гуногун истифода мешаванд. Масалан, дар мисоли зерин ҳангоми тарҷума усули унверсия истифода шудааст, ки боиси тарҷума нашудани ҷумлаи мураккаби забони тоҷикӣ шудааст:

Майсаҳои ҷаву гандум, ки тирамоҳ кишта шуда буданд, замини сиёхро нӯшида сабзу хуррам карданд [158, с. 21].

Tender green wheat and barley shoots blanketed the earth [162, p. 30].

Ҷумлаи якум содаи дутаркибаи тафсилӣ буда, мубтадои онро, ки бо исми **одам** ифода ёфтааст, чор муайянкунанда силсилавор омада аз ҷиҳати аломатҳои зоҳирӣ эзоҳ додаанд. Ҳар кадоми инҳоро бо ёрии ҷумлаи пайрави муайянкунанда низ ифода кардан мумкин аст. Дар ҷумлаи якум аломати рӯҳии мубтадои “Гулбибӣ” ба воситаи ҷумлаи

пайрави муайянкунанда шарҳ ёфтааст. Ҷумлаи дуюм аст мешавад, ки аломатҳои исми ба вазифаи ягон аъзои ҷумла омадаро ду тарз ифода кардан мумкин будааст:

Агар аломатҳои муайяншаванда мухтасар (бо як калима) ифода шуда бошанд, сохти ҷумларо мураккаб накарда ба як калима, вале аломатҳои муфассал ифодаёфтаре бо ҷумлаи пайрав шарҳ додан беҳтар аст. Таркиби *лаби ҷӯй* - *The irrigation canal* ва иборати сифати феълии *тиралоҳ кишташударо* - *Tender green wheat and barley* осонтар ба ҷумлаи пайрав табдил додан мумкин аст, чунки ин гуна ифодаҳо ба ҷумла наздикӣ доранд. Ин ду роҳи шарҳи муайяншаванда ба қаламкашон имкон фароҳам меоварад, ки дар тасвир ё баёни воқеаю ҳодисаҳо яке аз он тарзҳои ифодаро интихоб кунанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо интонатсияи тобеъ, пайвандаки **ки** ва калимаҳои ҳамнисбат ба сарҷумла тобеъ шуда, узви ҷудогонаи ҷумларо, ки бо исм ва дигар калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои шахсу ашё ифода ёфтааст, аз ҷиҳати аломату хусусият эзоҳ медиҳад. Он ҳамеша пас аз исми муайяншаванда ҷой мегирад:

Ў монанди шере буд, ки дар ғазаб омада бошад, дандон мехойид ва меғурид [158, с. 521]. - *It was as a lion that came anger, to bite the teeth and cried* [165, p. 119].

Барои ҳикояти онҳо шабе лазим аст, субҳ надошта бошад [159, с. 41]. - *It takes a night to tell their story, that it has not morning* [165, p. 55].

Мушоҳида мешавад, ки дар намунаи боло ҷумлаи пайрав бо пайвандаку артикли “**e**”, дар ҷумлаи дувум танҳо бо интонатсияи тобеъ бо сарҷумла алоқаманд шудааст. Ҷумлаи пайрав дар мисоли аввал дар байни сарҷумла ва дар мисолҳои дигар пас аз сарҷумла омадааст. Дар сурати ба сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо пайвандаку калимаҳои ҳамнисбат алоқамандии ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб хеле қавӣ мегардад. Дар баъзе мавридҳо муносибати маъноию

грамматикии байни ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла костатар гардида, ҷузъҳо нисбатан мустақил мегарданд ва ҷумла бо ҷумлаи мураккаби пайваст наздикӣ пайдо мекунад.

Мисол: *Дар ҳамон тирамоҳе, ки рӯди нав бароварда шуд, деҳқонони тумани Шофирком аз ин комёбиҳои худ рӯҳи нав ёфта корро сар карданд* [158, с.180].

In the same autumn when the river has been Flowed, the peasants of Shofirkom district were very happy and started work [162, p. 79].

Бо пайвандак алоқаманд шудани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба сарҷумла бештар дар забони гӯфтугӯ ва гоҳе дар назм низ мушоҳида мешавад.

Пайвандакҳои *кадоме, ки; он ки - which one* дар забон бо таъсири пайвандаки забони русӣ *который* ба миён омадааст, ки қобили қабул нест:

Мисол: *Ман ба амри худ гурӯҳи корӣ ташиқ мекунам, кадоме, ки он ба таҳияи пешниҳоди махсус машғул мешавад* [158, с. 480].

I organize control over my order, which leads to the development of a special purpose [162, p. 99].

Падару модараш дар ин қарибӣ ба ягонтаи он хостгорон, он ки бодавлаттар бошаду қалинги зиёд диҳад, ба занӣ медиҳанд [158, с. 583].

His parents will soon marry one of those matchmaker, who are richer and gives more money [162, p. 125].

б) бо ҷонишин: *Ман, ки баробари ӯ аз ҷо хеста дар рӯ ба рӯяш рост истода будам, дастони ларзони худро ба гардани латифи атласи сафедмонанди ӯ андохтам* [158, с. 309].

-That I stood up as him and stood in front of him, I put my trembling hands on her delicate white satin necklace [162, с. 88].

Then I will not moved at this man's words: it is a thousand times better to flee from such a baseless fear of death, which happens several times a day, than to be killed by the sword of the Red Army [165, p. 101].

Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи сарчумла ҳамаи навъҳои луғавию грамматикӣ исмҳо истифода мешаванд, вале дараҷаи истифодаи ҳамаи инҳо баробар нест. Масалан, ба вазифаи муайяншаванда исмҳои чинси мушаххас нисбат ба исмҳои хос фаровонтар меоянд, доираи истифодаи исмҳои маънӣ ҳам нисбат ба исмҳои конкрет маҳдудтар аст. Ин ҳодиса ба маъноӣ моҳияти луғавию грамматикӣ исмҳо вобаста аст.

Чумлаи пайрави муайянкунанда аломату хосияти бевосита ва ё бавоситаи предметро нишон медиҳад, яъне чумлаи пайрав аломати хоси предмети муайяншаванда, ё ки ҳолату вазъияти онро мефаҳмонад, ва дар бораи он маълумот медиҳад:

мисол: *Ибод ба Гуландом ном духтаре, ки ҳамсоли худаш буд, алоқаи муҳаббат дошт* [158, с. 431].

- *Ibod fall in love to the girl whose name was Gulandom* [Aini, p.164].

Чумлаи пайрави муайянкунанда вобаста ба маъноӣ вазифаи чумлаи пайрав ва хусусияти исми муайяншаванда ба чанд гурӯҳ тақсим

1. Чумлаи пайрави тавсифӣ. Аломату хосияти мансуби предметро нишон медиҳад, сифатҳои зоҳириву ботинии предметро ифода менамояд:

Фармондеҳ, ки як шахси қоматбаланди шоҳбурӯддор ва зардинаи формаи туркииш буд, пас аз болонокӣ тоб додани бурӯтҳояш гуфт [158, с. 451].

-*The commander, who was a tall, bearded man in a Turkish uniform, said after a few turns of his beard* [161, p. 175].

2. Чумлаи пайрави ташбеҳӣ. Дар чумлаи пайрави муайянкунандаи ташбеҳӣ аломат, ҳолат, вазъияти предмет ба аломату хусусиятҳои предмети дигар монанд ё муқоиса карда мешавад.

мисол:

Дар пешонааш як қашқаи сафед дошт, ки мисли ситораи рӯз медурахшид [158, с. 180].

-*On his forehead he had white spot, that glittered as morning star* [Aini, p.156].

Онҳо дар осмони соф, ки монанди оинаи шаффофи бо ранги кабуд ранг кардашуда медурахшид. чунон менамуданд, ки гӯё чароғҳои электрикии бешуморро дар он ҷо овехта бошанд [Айнӣ, 271].

–They appeared on the soft sky, which glittered like blue pure mirror, so that as were hanged innumerable electric lamps [Aini, 138].

3.Чумлаи пайрави муайянкунандаи ҳол. Чумлаи пайрави муайянкунандаи ҳолӣ амал ва ҳолату вазъияти ашёро муайян мекунад:

Он ҳучрае, ки акаҳои ман дар он ҷо зиндагӣ мекардааст “девхона” ном доштааст [Айнӣ, 369].

The room where my brother lived was called “a demon’s house”[Aini, 159].

Дар як ҷои ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаи бо ҳафт поҳса девор печонида гирифта шуда буд, ба назар менамуд [Айнӣ, 248].

In one place of this field was a large summer house that was wrapped up with seven rise-walle [Aini, 167].

Ҳаитамин, ки дар пешгоҳи меҳмонхона нишафта буд, ба сухан даромад ва ба касоне, ки дар поёни меҳмонхона нишафта буданд, нигоҳ кард [Айнӣ, 555].

Hait amin, who was sitting at the sitting-room, began to speak and looked to those ,who were sitting in the sitting-room [Aini, 137].

4.Чумлаи пайрави таъинӣ. Чумлаи пайрави муайянкунандаи таъинӣ вазифа ва таъйиноти ашёро нишон медиҳад:

Ман дар 22-юми октябр аз Тошканд баргаишта ба Самарқанд омада, дар он ҷо дар як мактаби миёнае, ки барои бачагони халқҳои маҳаллӣ аз тарафи Ҳукумати Советӣ кушода шуда буд, муаллим шудам [Айнӣ, 436].

-I returned from Tashkent on 22nd of October to Samarkand, became a teacher in one of the secondary school, that was opened by Soviet Government for local sitizens’ children [Aini, 167].

Ҳамашонро ба ин чуқурӣ, ки анбори оби завод буд, андохтем [Айнӣ, 464].

They all were put to the hole, that was plant’s barn of water [Aini, 179].

5. Чумлаи пайрави соҳибӣ. Чумлаи пайрави муайянкунандаи соҳибӣ ба кӣ мансуб будани предметро мефаҳмонад.

6. Чумлаи пайрави баёния. Чумлаи пайрави муайянкунандаи баёния муносибатҳои гуногуни як предметро ба предмети дигар нишон медиҳад, ё ки бо овардани ном, таҳаллус, лақаби худашон ё ягон хешу табор онро муайян мекунад:

Гулбибӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимбегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт [Айнӣ, 589].

- Gulbibi became an orphan from her father when she was one-year-old, and till eight-year-old was upbrought by her mother Rahimbegim who was Odina's aunt [Aini, 137].

Дар поёни ин долон, дар паҳлуи ҳавличаи Тӯпчибошӣ охирини ин хоначаҳо ҳаст, ки вайро «реғхона» мешомиданд [Айнӣ, 160].

- On the bottom of this passage next to the house of Tupchiboshi is the last house that they drawn as sand-hills [Aini, 127].

Дар тумани Вобканд як деҳа ҳаст, ки онро деҳаи «Шириниҳо» меномиданд [Айнӣ, 450].

- In the region Vobkan there is one village that is called "Shiriniho" [Aini,157].

Аҳмад-махдуми муҳандиси Дониш, ки ўро Аҳмади Калла мегуфтанд, дар он мадраса хучра дошт [Айнӣ, 415].

- Ahmad-mahdum muhandis Donish, who was also called Ahmad Kalla, had a room in the Madrasa [Aini, 110].

7. Чумлаи пайрави тавзеҳӣ. Чумлаи пайрави тавзеҳӣ бо исми муайяншаванда нисбатан алоуаи камтар дорад. Чумлаи пайрав асосан пас аз сарчумла воқеъ мегардад. Интонатсияи сарчумла аз боло ба поён рафта, нисбатан пасттар ифода мешавад, интонацияи чумлаи пайрав ба интонатсияи чумлаҳои иловагӣ қаробат пайдо мекунад. Дар таркиби сарчумлаи чумлаи мураккаб барои ҷудо ва таъйин кардани исми муайяншаванда ҳеҷ гуна воситаи луғавӣ истифода намешавад. Воситаи

алокаи тобеият дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав пайвандаки “ки” мебошад, ки дар ин маврид ба пайвандакҳои пайваस्तкунанда қариб ҳамвазифа мебошад. Омили муайянкунандаи муносибати ҷумлаи пайрав ва исми муайяншавада муносибати шакливу маъноии онҳо ба шумор меравад. Исми муайяншаванда асосан бо ду роҳ таъйин мешавад:

1) вай ҳамчун аъзои муайяншавандаи сарҷумла бештар ба вазифаи мубтадои ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад, ки ҷумлаи пайрав бо он мувофиқати грамматикиву маъноӣ дорад;

2) дар таркиби ҷумлаи пайрав воҳидҳои нисбӣ низ истифода мешаванд:

Дар вақти кофтукови молҳо аз бори Шариф ном саройбон ду қадокҳои кабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кӯҳна печонидагӣ буд [Айнӣ, 359].

-During the search of the goods, two packs of blue tea came out of Sharif's bag, which were wrapped in a copy of an old newspaper [Aini,189].

Дар якчанд яхдон доқаҳои мисқолӣ ҷой карда буданд, ки дар яке аз онҳо дастори бастаи тайёр ҳам буд [Айнӣ, 359].

- Several boxes contained gauze gauze, one of which contained a ready-made package [Aini, 167].

Пеш аз он ҳодиса дар моҳи июни соли 1920 «Ғоҷиаи алимаи як ҷавони бухорӣ» ном як ҳикояти аввалинам дар Тошкент чоп шуда буд, ки мусаввадаи он ҳам дар дастам намондааст [Айнӣ, 549].

In June 1920, my first story was published in Tashkent, entitled The Tragedy of the Alim of a Young Bukhara's man, the draft of which I do not have [Aini, 246].

II.2. Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои муқоисашаванда

Солҳои 30-юми асри XX дар забоншиносии тоҷик пас аз он ки дар забоншиносии рус оид ба таҳқиқу таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ

нуқтаи назари тоза ба вучуд омад, ба таснифу таҳлили ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ аз диди нав назар андохта шуд.

Бартарии ин равиш дар асоси омӯзишу таҳқиқи “ҳам навҳои алоҳидаи ҷумлаҳои пайрав ва ҳам масъалаҳои умумии наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба он така намуданд” [134, с. 45]. Дар забоншиносии тоҷик масъалаҳои омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб ҳануз ҳам баҳснок аст. Паҳлуҳои баҳсноки он татқиқоти бунёдиро тақозо мекунанд. Бо ҳамин андеша таҳлилу пажӯиши онро дар заминаи мисолҳо аз асарҳои бевосита тарҷумашуда ба роҳ мондем, зеро дар таркиби матни бадеӣ, махсусан осори устод С. Айнӣ, ки дар он ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда фаровон истифода шуда, тобишҳои маъноии онҳо низ то чое ба назар мерасанд. Пажӯиши аниқии илмӣ имконпазир аст.

Дар забоншиносии муосир таҳлилҳо оид ба мушкилоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъро бебаҳс ҳисобидан мумкин нест. Ҳанӯз як қатор ҷанбаҳои ҳастанд, ки таҳқиқоти бунёдиро талаб менамоянд. Бо назардошти нуқтаи назари олимони таҳлили баъзе тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунандаро тасниф кардем.

Мақсади мо дар асоси маводи фаровони забони адабии тоҷик таҳлили илмӣ ҳодисаҳои грамматикӣ, муайян намудани баъзе тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар осори С. Айнӣ мебошад.

Яке аз омилҳои, ки ҳалли саҳеҳу дурусти масъалаи таснифи ҷумлаҳои пайравро душвор мегардонад, “сермаъноии ҷумлаҳои пайрав мебошад” [134, 60-66]. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда вобаста ба як қатор омилҳои грамматикӣ лексикӣ ғайр аз маъноии асосии худ боз маъноҳои иловагӣ, тобишҳои маъноии дигарро низ ифода карда метавонанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда калимаи муайяншавандаро аз ҳар ҷиҳат шарҳу эзоҳ дода, ба ин восита маъноҳои зиёдеро ифода менамояд.

Дар ҳамин мавридҳо муносибати ҷумлаи пайраву аъзои муайяншавандаи сарҷумла **атрибути (муайянкунандагӣ)** мебошад. Ин муносибати асосии ҷумлаи пайрав вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ ва мавқеи исми муайяншаванда, ба вазифаи исм дар таркиби сарҷумла, вобаста ба тарзу шаклҳои ифодаи хабари ҷумлаи пайрав ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ таркиби ҷумлаи мураккаб тобишҳои зиёди маъноӣ пайдо мекунад, ки тобишҳои зерини маъноӣ асосӣ маҳсуб меёбанд.

1. Тобиши шартӣ. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда аломату хосият ва ҳолату вазъияти ғайривоқеии ашёро низ нишон медиҳад. Дар ин гуна мавридҳо хабари ҷумлаи пайрав бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандии феъл ифода мегардад, ки онҳо ба ифодаи ҳама гуна маъноҳои модалӣ имкон доранд: Мисол...

Монанди ду даравгаре, ки аз ду тарафи замини гандум ба дарав даромада, дар охири кор ба якдигар наздик шуда бошанд, Нусратшоҳ Чарбоги Хонақоҳи Душанберо манзил кард[158, с.233].

Like two harvesters who came in from both sides of the wheat field and came close to each other at the end of the work, Nusrat Shah Charbogi settled in Dushanbe[161, с. 45].

Тобиши маъноӣ монандии ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳангоми ба хабарҳои монанд буд, монандӣ дошт, қаробат дошт тобеъ гардидани исми муайяншаванда низ ба амал меояд:

Хабари аксари ҷумлаҳои пайрави муайянкунандае, ки бар эзоҳи ҳоли монандӣ омадаанд, бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандии феъл ифода гардида, тобишҳои дигарро ифода менамоянд:

Дар он вақт бозувони ӯ чунон бо суръат ҳаракат мекард, ки ман ба чизе монанд карда наметавонистам[158,588].

At that time his arm was moving so fast, that I couldn't compare to anything[161, с. 145].

Инчунин маънии намурдани як одам ҳам ин нест, ки вай монанди одами афсонавӣ «оби ҳаёт» хӯрда зиндаи баландтар аз мурда шуда то

қиёмат монад, балки маънии ин сухан ин аст, ки ӯ чунон корхое кунад, ки номаи дар дунё зинда монад[158, с. 537].

His name lives on in the world, also the meaning not a single person dies, that he is like a fantastic man "Water of life" was eaten the living are higher than the dead until the Day of Judgment, but the meaning of this word is, that he would do such things[161, p. 45].

Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир, ки худро сабаби аз сари нав обод шудани тумани Шофирком медонист ва он ободиро аз ёдгориҳои айёми пирии худ мешумурд, ба ин ҳол тоқат карда наавонист-ӯ ба боғбоне монанд шуда монд, ки дар пеши назараш ниҳолҳои навсабзашро бурида баранд, гулбунҳояшро шикаста партоянд ва бӯстонашро подахона кунанд[158, с. 437]. *The Judge Abdul Wahid Sadri Sarir, who had labored so tirelessly to repair the damage done by the sands and to have the province flourish had the fondest memories of those early years after his work was completed. The misfortune which befell the area he had labored so hard to restore to prosperity was a great blow to him. He felt like a gardener who has gone a great pains to prune and care for his rose bushes and then sees a herd of cattle led out to graze on them just when they are in full bloom*[161, p. 71]. *Монанди созандагони дигар ғазалҳои кардани Ҳабиба, ки бештар сабаби шикояти духтарони дигар мешуд, ба ман бисёр хуш меомад* [158, с. 201].

Her manner reciting gazels was thought as particularly laughable. I could never understand where the other girls got all this, for not once did I hear Kutbiya say a rude word or act arrogantly, and I loved the way Khabiba recited poetry [161, с. 99].

Дар мисолҳои боло тобишҳои маъноӣ монандии ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳангоми ба хабарҳои монанд буд, монандӣ дошт, қаробат дошт тобеъ гардидани исми муайяншавандаро ба амал меоранд.

Дар ҷумлаи якум, ман ба чизе монанд карда наметавонистам пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарҷумла – ба ибораи “бозувони ӯ” тобеъ гаштааст.

Дар мисоли дуввум, вай монанди одами афсонавӣ «оби ҳаёт» хӯрда зиндаи баландтар аз мурда шуда то қиёмат монад пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарҷумла – ба ибораи “як одам” тобеъ гаштааст.

Дар мисолҳои дигар бошад:

-худро сабаби аз сари нав обод шудани тумани Шофирком медонист ва он ободиро аз ёдгориҳои айёми пирии худ мешумурд, ба ин ҳол тоқат карда наавонист-ӯ ба боғбоне монанд шуда монд ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба мубтадои сарҷумла - исми хоси Қозӣ.

Абдулвоҳиди Садрӣ Сарир; дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда чашмонаш монанди чашмони гурги гӯсфанддида аз оташи ғазаб шӯълавар гардида буд ва монанди созандагони дигар ғазалхонӣ кардани Ҳабиба, ки бештар сабаби шикояти духтарони дигар мешуд ба мубтадои сарҷумла – калимаҳои “ман ва ғазаб”-ро муайян мекунад.

2. Тобиши сабаб. Тобиши сабаб дар чунин ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда мушоҳида мешавад, ки пас аз калимаи муайяншаванда воқеъ гардида, аксарияти калимаҳои муайянкунанда дар аввали сарҷумла ҷой гирифтаанд. Дар ин мавқеъ ва ба ин вазифа ҳама гуна исмҳо омада тавонанд ҳам, ин ҷой ба исмҳои хос ва ҷонишинҳои шахсӣ бештар мансуб аст. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аломати калимаи муайяншаванда ба дараҷае барҷаста ифода меёбад, ки боиси ба вуқӯъ пайвастанӣ амалу ҳолати дигаре мегардад. Аз ҳамин ҷиҳат ҷумлаи пайрави муайянкунандаро гоҳо бо сабаб омехта мекунад. Аммо аломатҳои луғавию грамматикӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ шаҳодат медиҳанд, ки ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши сабаб доранд:

Рӯди Чилвон, ки онро дар замони нав бо татбиқ кардани техникаи нав сар то по аз фароз ба нишеб сарозер канда буданд, чун новаи осӣ шаррос зада ҷорӣ мешуд [158, с. 367].

– The Jilvon’s River, which was cut from head to toe in the new era with the use of new equipment, flowed like an Asian tray [164, с. 59].

Абдурахимбой, ки аз суханони ба гӯши худаш форами бои тотор қадре кушода шуда буд, ба сухан даромада гуфт [158, с. 458].

-Abdurakhim, who was delighted by the rich Tatar's words, spoke. [161, p. 201].

Бо дидани нони гарм оби даҳони Шоқир, ки хеле гурусна буд, чакида омада бошад ҳам, ба нон даст дароз накард [158,с. 250].

- Seeing the hot bread, Shakir, who was very hungry, dripped water, but did not reach for the bread [161, p.245].

Дар ҷумлаҳои мазкур аломату ҳолат ва амали ҳамчун аломати воқеъшудаи ҷумлаи пайрав ба воқеъ гардидани қисми предикативии сарҷумла сабаб гардидааст, ин ҳолат ба мавқеи ҷумлаи пайрав, ки аз ин қисми сарҷумла пеш мавқеъ гарифтааст, вобаста аст:

3. Тобиши натиҷа. Ҷумлаҳои пайраве, ки исмҳои амалу чараёни ҳодисаҳои олами воқеъ ва ҳолату вазъиятро эзоҳ медиҳанду пас аз сарҷумла воқеъ мегарданд, аломатеро нишон медиҳанд, ки ҳамчун натиҷаи он ҳодисаву воқеа ё исми ба амал алоқаманд воқеъ гардидааст. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда будани чунин ҷумлаҳои пайравро муносибати он бо исми муайяншаванда ва аломатҳои зиёди луғавию грамматикӣ таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ, аз ҷумла артикл, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисбӣ ишорат мекунанд. Дар ин қолиби ҷумлаҳои мураккаб исмҳои конкрет ягон-ягон истифода мешаванд:

Аммо дар он миён воқеае рӯй дод, ки ин ақидаи маро зеру забар кард [158, с. 530].

- But in the meantime, something happened, that turned my mind upside down [162, p. 89].

Дар он сол дар музофоти Бухоро аъволе рӯй дод, ки зиндагонӣ ва осоиши ҳамаро зеру забар кард: ин вабои умумӣ буд [157, с. 471]. - In that year, a situation occurred in Bukhara province that upset the lives and well-being of everyone: it was a common plague [162, p. 89].

Дар мисолҳои мазкур муносибати ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда будани чунин ҷумлаҳои пайравро: ин ақидаи маро зеру забар кард; зиндагонӣ ва осоиши ҳамаро зеру забар кард , - *it overwhelmed me; destroyed lives and communities*, муносибати он бо исми муайяншаванда воқеае; аҳволе далолат мекунад.

4.Тобиши хилоф. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда аломат ва ҳолати ашӯро ифода менамояд, ки хилофи аломату амали дар хабар ифодашудаи он мебошад. Ин мухолифат бештар дар замони воқеияти он аломату амалҳо мушоҳида мешавад, ки аҳаммияти муқоисавӣ доранд:

Ман, ки як умр ба шеърнависӣ кӯшиши мекардам, аввалин гонорари худро аз наср гирифтаам [157, с. 76].

That I had been trying to write poetry all my life, got my first honorarium from prose [162, p. 59].

Қурбони пудратчӣ, ки коргарон то ҳол ӯро яке аз худашон ва дилсӯзи худашон медонистанд, ба ҷуз аз анбор ҳолӣ сад ман шолӣ бахшидан дигар коре намекард [158, с. 167].

-The victim of the contractor, whom the workers still considered to be one of themselves and their sympathizers, had no choice but to donate a hundred thousand tons of rice to the empty warehouse [161, p. 178].

Аммо маро, ки ҳеҷ изҳори талаб накардаам ва ба болои ин дар тахти таъкиби сиёсӣ ҳастам, мударрис кардаанд [158, с. 234].

- But I have been taught, that I have not made any demands and that I am under political persecution [161, p. 114].

Тобишҳои маъноии хилофи дар ҷумлаҳои зикршуда дар натиҷаи муносибати маъноии ду ҷумла – сарҷумла ва ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба вучуд меояд.

Дар ҳамаи ин ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи пайрав дар байни сарҷумла, пас аз калимаи муайяншаванда ҷой гирифтааст, вале дар ҷумлаи зерин, ки пас аз сарҷумла омадааст, тобиши хилофии ҷумлаи пайрави

муайянкунанда на ҳамчун натиҷаи мухолифоти аломатҳо, балки ба тарзи эзоҳи таъкидӣ ифода гардидааст:

Ман танҳо як ҷома ва як курта-лозимӣ доштам, ки онҳо ҳам кӯҳна шуда буданд [158, с. 176].

- I only had one shirt and a trouser, which were also old [161, p. 42].

5. Тобиши ҳолату вазъият. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрав ҳолату вазъияти ашёи муайяншавандаро ҳамчун аломат нишон медиҳад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ба вазифаи муайяншаванда ҷумлаи пайрав бештар исмҳои хос инчунин исмҳои чинси муайян меоянд:

Сардор ба пирамард, ки ҳанӯз дар рӯйи ҷойнамоз рост истода буд, салом дода, бо ӯ вохӯрдӣ кард [158, с. 456].

-The chief greeted the old man, who was still standing on the bed sheet, and met him [161, 224].

Дар ин қолиби ҷумлабандӣ агар калимаи муайяншаванда бо исми чинс ифода шуда, бо артикл ояд, муносибати муайянкунандагӣ барҷастатар ва тобиши ҳолат хиратар мегардад:

Сафаргулом... ба командире, ки то ҳол дар он ҷо рост истода буд, аммо ба кори ӯ нисбатан муноқиша намекард, бо як нигоҳи маъносона нигоҳ кард[158, с. 345].

-Safargulom glanced at the commander, who was still standing there, but did not interfere in the investigation [161, p. 255].

6.Тобиши замон. Ҷумлаи пайраве, ки ҳоли замони сарҷумларо муайян мекунад, тобиши замонӣ дорад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав амалу ҳолатеро нишон медиҳанд, ки дар ягон вақту замон ва рӯзу давраи муайяне воқеъ гардидааст. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрав исмҳои замонӣ воҳидҳои вақтро муайян мекунад. Дар бисёр мавридҳо ҷумлаи пайрав ба туфайли калимаи муайяншаванда ба тамоми сарҷумла муносибати наҳвӣ пайдо мекунад ва исми муайяншаванда бе ҷумлаи пайрав истифода намегардад:

Бозор дар рӯзҳое, ки аз сафар фарогат меёфт, ба чаронидани гӯсфандҳои хӯҷаи машгул мешуд [158, с. 365].

Bazar was used to graze the owner's sheep during the days off from the trip [161, с 155].

Дар солҳои аввале, ки ман дар Бухоро будам, мардум, хусусан муллоҳо, ба ман ба назари бисёр наст менигаристанд [158, с. 251].

-In the early years of my stay in Bukhara, people, especially mullahs, looked down on me [161, p. 99].

7. Тобиши макон. Қумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи исми макон, ки ба вазифаи ҳоли макон омадаанд, хеле серистеъмол аст. Қумлаҳои пайраве, ки мавқеи чунин исмҳо амалу ҳолати дар он ҷо воқеъшударо ҳамчун аломати он исм нишон медиҳад, тобиши маъноӣ ишорӣ нисбӣ ба вазифаи ҳоли макон меоянд:

Акнун вай ба шаҳри худ, ба диёри худ мерафт, ба диёре мерафт, ки дар он ҷо ҳеҷ таҳлука вайро дунболагирӣ намекунад [158, с. 516].

- Now he was going to his hometown, to his homeland, to a land where no danger would follow him [161, p. 278].

Ва ба хобгоҳи худ, ки дар ҳавличаи сари долони арк буд, рафт [158, с. 559].

And he went to his dormitory, which was in the courtyard at the head of the arched corridor [161, p. 240].

8. Тобиши мақсад. Қумлаҳои пайрави муайянкунанда, ки исмҳои маъноӣ монанди фармон, хабар, таклиф, фикр, ҳаракатро, ки одатан ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ва ҳиссаи номии хабари феълӣ истифода мешаванд, муайян мекунад. Бо дигар исмҳо омадани он ягон-ягон дучор мешавад. Хабарӣ қумлаи пайрав дар шаклҳои феълии сифаи шартӣ-ҳошишмандӣ ифода мешавад. Исми муайяншаванда гоҳо бо ҷонишинҳои ҳамнисбат ва артикли –е меояд, ки дар ин сурат муносибати атрибути барҷастатар ифода мегардад.

9. Тобиши миқдору дараҷа. Тобиши миқдору дараҷа дар қумлаҳои пайрави муайянкунанда бо дигар тобишҳои маъноӣ, махсусан бо

тобишҳои натиҷа ва қиёс омехта ифода мешавад, ки ин ҳодиса ба воситаи луғавӣ ва муносибати маъноиву сохтори ҷумлаи мураккаб ва ҳиссаҳои он марбут аст:

Баробари ин садо насту дунболи якдигар ба фосилае, ки шунавандагон он қадар фарқ карда наметавонистанд, аз дуру наздики кӯҳсор ин фарёд такрор ёфт [159, с. 365].

-At the same time, the sound followed each other to a distance that the audience could not distinguish so much, and this cry was repeated from a far [161, p. 99].

10. Тобиши монандӣ. Тобиши монандӣ ва қиёс дар ҷумлаҳои пайраве мушоҳида мешавад, ки дар таркиби онҳо воситаҳои қиёскунанда истифода мешаванд.

Дар таркиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда воҳидҳои гуногуни модалӣ истифода мешаванд, ки дар ифодаи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрав нақши асосӣ мебозанд. Калимаи гӯё аз ҷумлаи онҳост. Ин калима ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда тобиши тахмин ва гумону шубҳа мебахшад. Дар баъзеи ин ҷумлаҳо тобиши монандиву қиёс бо тахмину мақсад омехта мешаванд. Бо тақозои ин калимаи модалӣ хабари ҷумлаи пайрав бештар бо шаклҳои феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шуда, дар шакли сиғаи хабарӣ ягон-ягон меояд:

1. *Ваъдаи падарам он қадар дили маро ба он хона, ки гӯё барои азоби бачагон сохта бошанд, розӣ карда наметавонист* [159, с. 9].

My father's promise did not satisfy my heart so much that the house was built for the suffering of children [164, с. 99].

2. *Як гулгулаи бисёр бадҳайбате, ки гӯё ҳазорҳо кас баробар фарёд мекашида бошанд, баромад* [159, с. 381].

-There was a terrible noise, as if thousands of people were shouting [161, p. 99].

Аз таҳлилҳои боло муайян гардид, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик, аз як тараф, сифату аломат, хусусияту характер, ҳолату нисбати ашё ва ҳодисаву воқеаҳои

дар сарчумла чун аъзои эзоҳшаванда омадаро бевосита шаҳру эзоҳ диҳад, аз тарафи дигар, чунин аломату нишонаҳои онҳо бо роҳу воситаҳои гуногун тавзеҳ медиҳад. Дар натиҷа вобаста ба иҷрои ҳамин вазифаи асосии худ ва маъною вазифаҳои пайвандаки муштараквазифаи “ки” инчунин аъзои эзоҳшавандаю хабарҳои сарчумлаю ҷумлаи пайрав тобишҳои ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба миён меояд, ки онҳо низ барои пурра ва равшан гардидани маънои асосии ҷумлаи пайрави мазкур ёрӣ мерасонад.

II.3. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандае, ки аъзоҳои гуногуни сарчумларо тавзеҳ медиҳад

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ягона ҷумлаест, ки бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои сарчумла меояд. Аз ҳамин ҷиҳат муайян намудани калимаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрав яке аз масъалаҳои муҳим буда, ба таснифоти дурусти ҷумлаи мураккаби тобеъ ёрӣ мерасонад, чунки дар забоншиносии тоҷик ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда омехта кардани ҷумлаҳои пайрави дигар бисёр воқеъ шудааст. Ҳамчунин дуруст таъйин кардани аъзои сарчумлае, ки ҷумлаи пайрав онро эзоҳ медиҳад, барои муайян намудани маънои умумии ҷумлаи мураккаб, мавқеи ҷумлаи пайрав ва маънои асосию тобишҳои маъноии он, сабаби истифода гардидан ё нагардидани артикл, калимаҳои ҳамнисбат, пасоянди-ро аҳаммияти илмиву амалӣ дорад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳам сараъзоҳо ва ҳам аъзоҳои пайрави сарчумларо эзоҳ медиҳад.

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ мегарданд:

мисол: *Ҷавононе, ки милтиқҳояшонро ба даст гирифта буданд, ҷаста хеста аз хона баромада давон-давон ба кӯча рафтанд* [Айнӣ, 431].

-The young men, armed with rifles, jumped out of the house and ran outside [Aini, 230].

Котибе, ки дар идораи 211 колхоз аризаҳоро қабул мекард, як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид [159, с. 371].

- The secretary, who received collective -applications at the 211 office, reviewed one application and asked the applicant [161, p.196].

Дар ҷумлаи якум ҷавонон ҷаста хеста аз хона баромада давон-давон ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки исм-мубтадои сарҷумла - ҷавонро муайян кардааст. Дар мисоли дуюм котиб як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид сарҷумла буда, дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад.

Мубтадо. Мубтадои муайяншаванда метавонад дар як вақт ба вазифаи мубтадои ҷумлаи пайрав низ истифода шавад. Агар ҷумлаи пайрав пас аз мубтадои муайяншаванда ояд, воҳиди нисбӣ ба вазифаи мубтадо одатан намеояд, вале агар ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла ояд, воҳиди нисбии мубтадо истифода мешавад:

1.Деҳқонони безамин рӯди Ҷилвонро, ки дар доманаи ҷӯл буда солҳои бисёр ботил ва хушкрӯд шуда монда буд,бо ташаббуси худ кофтаанд [157, с. 222].

The landless peasants dug the Jilvan's river, which had been empty and barren for many years, on their own initiative [162, p. 99].

2.Як шахсе, ки миёнаш аз рӯй бо фӯта бастагӯ буд, аз дари даҳлез даромада, пас аз салом додан ба нишастагон аз бағалаш як хати лифофанок бароварда ба Ҷрмон- Полвон дод [159, с.331].

- A man with a veil in his face entered the hall and, after greeting the occupants, took out an envelope from his armpit and handed it to Urmon [161, p. 175].

3.Марде, ки Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузашташ маълум шуд, аз бағали худ дафтарчаеро бароварда, аз даруни вай

порчаи когазеро гирифта, ба вай як чаим андохт [159, с. 361].

The man, identified as Dokhunda, took out a notebook from his pocket, took a piece of paper from it, and glanced at him [161, p. 275].

4. Аспҳое, ки се моҳ боз рӯйи сериро надида, аз пой мондаанд, барои аз лой кашада баровардани саворони худ кор намеоянд [159, с. 313].

– *Horses, that have not been seen for three months do not work to pull their riders out of the mud [161, с. 275].*

Дар мисоли якум ҷумлаи *миёнаш аз рӯй бо фӯта бастагӯ буд* – ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарҷумла ба ибораи *як шахс* тобеъ гашта, онро муайян мекунад.

Дар мисоли дуюм ҷумлаи *Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузашташ маълум шуд*, - *It was revealed, that he had been stabbed, according to a part of his story* - ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки мубтадои сарҷумла, калимаи мард-ро эзоҳ медиҳад.

Дар мисоли сеюм ҷумлаи *се моҳ боз рӯйи сериро надида аз пой мондаанд*, ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, мубтадои сарҷумла, калимаи аспҳо-ро муайян мекунад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда бе аломати -е низ ба аъзоҳои сарҷумла тобеъ мегардад:

Мисол: 1. *Савор, ки аз миёнаш ду хомаи рег мерафт, асти худро нигоҳ дошта аз вай фуромад [159, с. 234].*

The rider, who was walking through the middle of two sand dunes, kept his horse and got off it [161, с. 125].

2. *Ин регзор, ки рӯзона ба тобиши офтоб тафсида монанди тӯдаи ахгар сурхча менамуд, шабона дар зери шуои моҳтоб монанди шири қаймоқбаста зардча шуда, бо як ранги дилрабо ва ҷозибадор метофт [Айнӣ, 586]. This sand, which shone in the heat of the sun during the day like a swarm of red agar, at night under the moonlight like yellow creamy milk, brightly colored and attractive [161, p. 195].*

Дар мисоли якум ҷумлаи “аз миёнаи ду хомаи рег мерафт”, ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарҷумла, ба калимаи савор, дар мисоли дуюм ҷумлаи “рӯзона бо тобиши офтоб тафсида монанди тӯдаи ахгар сурхча менамуд “ ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба мубтадои сарҷумла, ба калимаи “регзор” ба воситаи пайвандаки “ки” тобеъ гаштааст.

Якчанд мисоли дигар:

1. *Ин туркман, ки ба дасти росташ шамшери бараҳна, дар китфааш милтиқ ва дар камарбандааш ресмонҳоро ҳалқа карда овехта монда буд, бо дасти чапаш дастаи корди дар миёнбандааш халондамондаро нигоҳ дошта истода, ба тарафи Ҳасан истезакорона нигоҳ мекард [159, с. 309].*

This turkmen, with a naked sword in his right hand, a rifle on his shoulder and a rope around his belt, was holding a knife in his left hand and looking at Hasan [161, p. 244].

2. *Он деҳқон, ки аз даҳшати ин фармон ба изтироб омада буд, шитобкорона аз асп фаромаданӣ шуда ба замин галтид [158, с. 273].*

The peasants, that terrified by the order, hastily dismounted and felt on the ground [161, p. 230].

3. *Ҳасан, ки ба асп савор карда шуда, поҳояш бафта гардида буд, наздик омадани замони ҷудоии абадии худаш аз ёру диёраширо пай бурд [159, с. 445].*

Hasan, who was riding a horse with his legs tied, noticed that the time of his eternal separation from his homeland was approaching [159, p. 162].

4. *Ғозиён, ки имшаб то нимаи шаб бо хандаву бозӣ гап-гап карда нишаста буданд, фардо чоштгоҳӣ аз хоб бедор гардиданд [157, с. 277].*

The officers, who had been laughing and playing until midnight tonight, woke up the next day at noon [161, p. 225].

5. Як шахс, ки дар тани худ либоси нимрасмӣ дошт ва миёнаш аз рӯй бо фӯтаи сафед бастагӯ буд, аз дари сарой даромада омад [159, с. 355].

A man in a semi-formal dress, with a white veil tied around his face, entered the palace [161, 235].

6. Як шахсе, ки дар бариш ҷомаи кимхоб, бар сариш кӯлоҳ ва дастори сипоҳгарӣ, дар миёнаш камарбанди заррин ва ба дасташ табарзини дастанукраи симкӯб буд, пеш даромад [159, с. 452].

A man in a semi-formal dress, with a white veil tied around his face, entered the palace [161, p. 215].

Хабар. Ба вазифаи калимаи муайяншаванда хабархое меоянд, ки бо исм, ҷонишин ва масдар ифода шудаанд:

Ин марҳамате буд, ки ба бисёр кам одамон муяссар мешуд [159, с. 333].

It was a blessing that very few people could afford [161, p. 293].

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳиссаи номии хабарҳои феълии номиро низ эзоҳ медиҳад, вале ин ҳодиса хеле кам дучор мешавад:

Қозӣ Сафӣ, ки вазифаи асосиаш қозигӯ буд ба сифати шариятпаноҳӣ мардумро тороч мекард [157, с. 264].

Safi, who was a judge, he used to torture the people as a refuse from the law [161, p. 237].

Муайянкунанда ба вазифаи калимаи муайяншаванда исмҳои муайяншавандаи изофии соҳибӣ меоянд. Ин аст, ки ҷумлаи пайрави муайяншаванда пас аз ибораи изофии исму исм, исму ҷонишин, исму масдар, масдару исм воқеъ мегардад. Дар ин гуна маврид ҳам калимаи муайянкунанда, ҳам калимаи муайяншаванда ва ҳатто ҳардуро дар як вақт эзоҳ додани ҷумлаи пайрав мумкин аст: *Баъд аз ду-се дақиқа ин хомӯшӣ ва оромиро тақар-туқури аробаҳое, ки омада ба дарвозаи ҳавлича қатор шуданд, вайрон кард [159, с. 409]. - Two or three minutes later, the silence was broken by the sound of chariots lined up at the gate [161, p. 199].*

Дар ин навъ чумлаҳои мураккаб таъйин намудани исми муайяншаванда баъзан душвортар аст.

1. Меъёри асосии муайян намудани калимаи муайяншавандаи чумлаи пайрави муайянкунанда муносибати маъноиву грамматикии чумлаи пайраву калимаи муайяншаванда мебошад.

2. Омили дигари муайян намудани исми муайяншаванда артикли –е аст. Дар ибораҳои изофии аз исму исм, исму ҷонишинҳои предметӣ, масдару исм ва масдару ҷонишинҳои предметӣ ташкилёфта артикли –е бо калимаи тобеъ меояд ва танҳо ба вай мансуб аст. Аз ин рӯ, чумлаи пайрав дар ин мавридҳо калимаи муайянкунандаи ибораро муайян мекунад:

Дар наздикии деҳаи мо Сари Пули Эшон ном деҳае буд, ки аз хонаи мо ду киллометр дурӣ дошт [159, с. 247].

There was a village near our village called Eshon's village, which was two kilometers away from our house [161, p. 101].

3. Агар ба вазифаи калимаи муайянкунандаи ибораҳои изофӣ исмҳои хос, ҷонишинҳои шахсии якуму дуюм артикли –е қабул намекунанд, дар ин маврид омили таъйинкунандаи калимаи муайяншавандаи чумлаи пайрав ҳамон муносибати маъноию грамматикии чумлаи пайраву калимаи муайяншаванда мебошад, ки дар боби якум зикр шуда буд: Мисол: *Лекин танҳо як шахс буд, ки ӯ, чунон ки аз хоки ин Дарвешобод роҳи фоида бурданро ёфта буд, аз ҳавояш ҳам фоида мебурд [159, с. 317].*

He benefited from the air as well, but there was only one person, so that found a way to profit from Daryobod, benefited from the air as well [161, p. 201].

Ибораҳои исмӣ дар қолиби яке аз ҷавонон низ воқеъ мегардад, ки дар онҳо калимаи яке бо усули калимасозии конверсия аз шумора ба исм гузашта, аломати грамматикии ин ҳиссаи нутқ – артиклро қабул намудааст. Хусусияти дугонаи луғавию грамматикии шумораи исмшудаи як имкон додааст, ки вай исмҳои гуногун ва ҷонишинҳои шахсии ҷамъро

ба худ тобеъ намояд. Бо ин роҳ ибораи исмии пешояндии исму исм ба амал омадааст, ки яке аз аъзоҳои онро ҷумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳ медиҳад:

Яке аз ҷавонон, ки аз ҳама поёнтар нишаста буд, аз ҷояш ҷаста хест [159, 288]. One of the young men sitting at the bottom, jumped up [161, p. 200].

Яке аз хонаҳое, ки ба ин тӯфони бало тобоварӣ карда натавониста имрӯз галтида буд, хонаи Бозор буд [157, с. 60].

One of the houses, that could not withstand this storm was Bazar's house [159, с. 200]. Яке аз он даюсҳое, ки ман гуфтам, ту ҳастӣ [157, с. 55].

I said, that you are one of the dishonest, who I mentioned [Aini, 211].

Ҷумлаи пайрави банди якум ба калимаи яке тобеъ буда. онро муайян мекунад, инро мувофиқати шахсу шумораи хабари ҷумлаи пайрав бо он, ки мубтадот, низ далолат мекунад. Ҳамин тавр, дар ҷумлаҳои қолиби мазкур агар ҳиссаи тобеъ артикл нагирифта бошад, ҷумлаи пайрав калимаи асосии ибора якеро муайян мекунад. Ҷумлаҳои мураккаби зерин дар асоси ҳамин қоида таркиб ёфтаанд:

Яке аз ҳамхуҷраҳоям, ки аз ман пасқадамтар буд ва дарсаи ро пешу ман тайёр мекард, шеър навиштани маро фаҳмида гуфт [157, с. 91].

- One of my roommates, who was not active then me and was preparing his lesson at me, he understood of my writing poem and told [162, p. 99].

Яке аз тағоиҳоям, ки аз беморӣ нав хеста будааст, барои дидани модарам бо яке аз ҳамдеҳаҳояш омад [159, с. 160]. One of my uncles, who had on recovered from his illness, came to see my mother with one of his neighbors [162, p. 99].

Баёния. Ҷумлаи пайрав муайяншавандаю баёнияро баробар эзоҳ медиҳад. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби тобеъ исмҳои муайяншаванда бо артикл ва калимаҳои ҳамнисбат намеоянд: Мисол:

Муайянкунанда

Аробаи қўқандии капдоре, ки ба пасу пешаш намад дӯхта буданд, аз боло фуромада, ба долони арк дар пушти дарвоза истод [158, 547].

-The Quqand's cart, that sew wool on the back and front, descended from above, stood in the hallway behind the gate [161, p. 233].

Дар ин мисол чумлаи ба пасу пешаинамад дӯхта буданд пайрави муайянкунанда буда, ба муайянкунандаи мубтадои сарчумла, ба калимаи *каппадор* тобеъ гаштааст.

Дар мисолҳои дигар низ ҳамин хусусият дида мешавад:

Дар бозгашта омадани Содик, ки аз дунболи худ як каси дигарро ҳам гирифта овард, вақт аз ними шаб гузашта буд [158, с. 568].

On the return of Sodiq, who was followed by another man, it was past midnight [161, p. 108].

ӯ бо шунидани ин садо дартоз ба ҳавли дарун даромада, бо дидани манзарае, ки ба чаишаи рост омад, ҳайрон шуд [157, с. 366].

Upon hearing this sound, he entered the courtyard and was amazed to see the sight [161, p. 220].

Пуркунанда. Азбаски пуркунанда (бавоситаю бевосита) мисли мубтадо бо исму ҷонишин ва масдар ифода мешавад, бар эзоҳи он чумлаи пайрави муайянкунанда бештар меояд: Мисол: *Аризаро навишта ба бародари ту Қурбонниёз, ки ҷавони боҷасорату оқил аст, сунурдам [157, с. 279].*

I wrote the application and submitted it to your brother Qurbaniyas, who is a brave and intelligent young man [157, p. 274].

1. *Танҳо ба акаам, ки ӯ ба Бухоро мерафт, як курта лозимии суф ва як яктаҳи ҷит аз моли фабрика харида дод [157, с. 274].*

He only bought shirt and trousers from the factory for those who were going to Bukhara [162, p. 174].

2. *Ба ҳамаи ин ғайр аз як нигоҳи маънидори бо таббасуми шодиёна омехтае, ки ба модарам кард, дигар чизе нагуфт. [157, с. 274].*

He did not say anything to all this except for a meaningful look mixed with a happy smile, who gave to my mother [161, p. 214].

Пуркунандаи бевосита дар ду шакл: бо пасоянди *-ро* ва бе он истифода мешавад. Чунон ки зикр шуд, пуркунандаи назди феъл агар бо исмҳои чинс ва маънӣ ифода шуда бошад, бо пасоянди *-ро* намеояд. Ҳамин ки ҷои онро иваз кардед, пасоянди *-ро* мегирад. Аммо ин ҷоида хангоми бар эзоҳи пуркунанда омадани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳамеша риоя намешавад. Ин ҳолат ба вазифаи калимаи муайяншаванда ва муносибати он ба сарҷумлаву ҷумлаи пайрав марбут аст.

1. Исми муайяншавандаи таркиби сарҷумла дар як вақт метавонад аъзои ҳам сарҷумла ва ҳам ҷумлаи пайрав бошад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин исмҳои муайяншаванда пуркунандаи сарҷумла, вале мубтадои ҷумлаи пайрав ба шумор мераванд. а) Азбаски вазифаи пуркунандагӣ дар ҷои аввал меистад ва он бо қисми ремаи сарҷумла дар муносибати бисёр наздик аст, пасоянди *-ро* унсури хатмӣ ба шумор меравад:

Воқеаҳое, ки дирӯз боз аз сараш гузаштааст, ягон-ягон гап зада деҳ [159, с. 488].

-Tell us about something, that happened to you yesterday [164, 160].

Мехҳои ҷӯбинро, ки дар таҳхонаҳо барои ҳайвонбандӣ кӯфта шуда буд, кашида гирифта, ба ҷои онҳо мехҳои оҳанини ҳалқадор заданд [157, с. 395].

Wooden nails, which had been driven into the cellars for animal husbandry, were removed and replaced with ring iron nails [161, p. 222].

б) Дар забони тоҷикӣ ҳодисаи бе пасоянди *-ро* омадани чунин пуркунандаҳои муайяншавандаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда мушоҳида мешавад:

Хизмате, ки хӯҷаин мефармояд, аз таҳти дил бачо овард [157, с. 107].

The service commanded by the master was done wholeheartedly[161, p.99].

Танҳо худи корвонбоиш, ки гуломчаллоб буда ва ҳамаи молаш гулом ва канизон буд, лозим буд, ки... [159, с. 388].

Only the caravan leader, who was a slave trade and all his was all his property slaves and maids, needed him [161, p. 261].

2. Мубтадои муайяншавандаи сарчумла ҳамчун пуркунандаи чумлаи пайрави муайянкунанда ифода мегардад. Азбаски муносибати мубтадову хабари сарчумла асоси предикати чумлаи мураккабанд, пасоянди –ро намеояд. Дар таркиби ин гуна чумлаҳои пайрав овардани воҳиди нисбии суратёфта равонии суҳанро халалдор менамояд:

Аммо барои равшатар намудор кардани маънии феъли гузаранда дар таркиби чумлаи пайрав гоҳо воҳиди нисби ро бо пасоянди –ро меоранд:

3. Исми муайяншаванда дар як вақт вазифаи пуркунандаи бевоситаи ҳам сарчумла ва ҳам чумлаи пайравро адо менамояд. а) дар ин гуна чумлаҳои пуркунанда бо пасоянди –ро меояд:

Ин кореро, ки шумо кардед, барои худатон дуруст кунед [159, с. 483].

That's what you did, make it right for yourself [161, p. 280].

б) Агар чи исми муайяншаванда дар аввали чумлаи мураккаб омада бошад ҳам, ҳангоми эзоҳ додани муайянкунанда метавонад бидуни пасоянди –ро воқеъ гардад:

Як девони кӯтоҳ кардашудаи Навоӣ ҳам, ки падарам навишта будааст, дар даст доштам [157, с. 188].

- I also had an abbreviated Navoi's poetry collections, which written by my father [161, p. 266].

Пуркунандаҳои бавосита асосан бо пешояндҳои гуногун меоянд, бо пасоянд омадани онҳо дар забони китобӣ мансуб аст. Тарзи ифодаи пуркунанда ба табиати чумлаи пайрав таъсир намерасонад:

1. *Юзбоиш бо либоси хонагӣ тугмаи яктаҳкуртаи худро кушода, сари синаи худро бараҳна карда бо сарбозбачае, ки тахминан 15-16 сола буд, қатрабозӣ карда менишаст [159, с. 389].*

-The commander, in home clothes, opened his unbuttoned's shirt, stripped his chest, and played with a 15- to 16-year-old soldier [161, p. 246].

2. Ман мехоҳам дар бораи корҳои умумие, ки дар роҳи обод кардани Тоҷикистон карда шудааст истодааст, кӯтоҳ карда чанд сухан гап занам [159, с. 477].

-I would like to say a few words about the general work, that has been done and is being done to improve Tajikistan [161, p. 255].

3. Як зани фаранҷинок ба тағи дар омада касеро, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буд, имо карда ба берун баровард [157, с. 414].

A woman dressed in a parandju, came to the door, gestured to someone sitting at the bottom of the hotel [162, p. 99].

Чумлаи дар поёни меҳмонхона нишаста буд пайрави муайянкунанда буда, ба пуркунандаи касеро тобеъ гаштааст ва онро шарҳ медиҳад.

Мисолҳо:

1. Чор нафар пахтакаши «даҳанкалонро», ки Рустам дар сари онҳо буд, дастгир карда ба дарахтҳо бастанд [158, с. 344].

-Four people grabbed Rustam's "big ten" cotton picker and tied him to the trees [161, p. 207].

2. Пирак дар ҳамон чуқурӣ истода хонаеро, ки дар баландии арк буда даричаи шишинокаш ба тарафи майдони Регистон кушода мешуд, нишон дода гуфт [159, с. 487].

- Standing in the same pit, Pirak pointed to a house at the height of an arch with a glass window opening on the side of Registan's Square [161, p. 200].

Ин овоз ба сари Ҳасан, ки ях баста монда буд, монанди раъди ҳаво буд [159, с. 408].

- This voice was like a thunderstorm on Hasan's frozen head [161, p. 180].

5. Ҳол. Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи чумлаи пайрав аз ҳама бештар ҳоли макон, замон ва монандӣ истифода мешаванд, дигар ҳолҳо камтар воқеъ мегарданд:

Дар рӯзе, ки дар шаби гузаштаи он култиватор гум шудааст. ҷуй вайрон шудааст [158, с. 299].

The day the cultivator went missing last night. the stream is broken [161, p. 280].

Коргарони завод ба ҳолат ва тантанае, ки ба монанди он рӯз аст, байрақҳои сурхи революциониро бардошта шодона ба намоиш баромаданд [158, с. 462].

- The workers of the plant joyfully demonstrated the state of affairs and the solemnity of the day, raising red revolutionary flags [161, p. 233].

Б о ҳ о л и з а м о н

Дар рӯзҳое, ки мо дар он ҷо будем, дар Маҳалла ном деҳа аз Бухоро меҳмон омада будааст [157, с. 193].

- During the days we were there, a visitor from Bukhara came to the village called Mahalla [161, p. 269].

Дар аввалҳои моҳи сентябр, ки пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад, падарам писари калони Устохоҷа-Саидакбархоҷаро бо акаам ба Бухоро бурда монда омад [159, с.167].

In early September, shortly before the beginig of the academic year at the Bukhara madrassahs, father took my brother and Hadji Usto's Said Akbar to the capital city [162, p. 102].

Дар мисоли якум ҷумлаи мо дар он ҷо будем пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли замони сарҷумла, ба калимаи рӯзҳо, дар мисоли дуюм ҷумлаи пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ибораи ҳоли замони сарҷумла — дар аввалҳои моҳи сентябр тобеъ гаштааст.

Б о ҳ о л и м а к о н

1. *Рӯзе аз рӯзҳо бо он дӯстам дар лаби ҳавзи Девонбеги шаҳри Бухоро, ки ягона сайргоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштем [158, с. 409].*

- *Day after day, my friend and I traveled with him to the Devonbeg pool in Bukhara, which was the only place in the city* [162, p. 251].

2. *Худи Полвон-Араб ба ҷое, ки барои соҳиби хона муносиб аст, бо ҳамон вазъияти мизбони худ менишаст* [158, 467].

- *Polvon-Arab himself, who was suitable for the owner of the house, sat in the same host situation* [Aini, p. 99].

3. *Дуртар аз он боғ, ки мо дида гузаштем, дар ободони мардумнишин деҳае буд* [157, с. 467].

- *Not far from the park we visited, there was a village in the settlement* [162, p. 99].

Дар мисоли якум ҷумлаи ягона сайргоҳи он шаҳр буд пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли макони сарҷумла – дар лаби ҳавз тобеъ гаштааст.

Дар мисоли дуюм ҷумлаи барои соҳиби хона муносиб аст пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ҳоли макони сарҷумла, ба таркиби ба ҷо, дар мисоли сеюм ҷумлаи мо дида гузаштем пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли макон – аз он боғ тобеъ гаштааст.

Мисолҳо:

1. *Дар як баландии пеши кӯра, ки онро суфавор ҳамвор сохта буданд, як сағ ёзида мехобид* [158, с. 390].

- *At a height in front of the furnace, which was built on a flat platform, a dog was lying down* [161, p. 99].

2. *Ҷаллод кордаширо ба гулӯгоҳи бандӣ-ба ҷое, ки ба гӯшхонааш наздик буд, халонид* [158, с. 141].

- *The killer stabbed the prisoner in the throat near the earlobe* [162, p. 99].

3. *Даста аз байни сафи сарбозон- аз ҷое, ки махсусан барои гузаштани вай мондагӣ будааст, равон шуд* [157, с. 28].

- *The group left among the ranks of the soldiers, from where it had been left to pass* [165, 99].

Бо ҳоли монандӣ

1. Аризаҳое, ки дар бораи ба колхоздароӣ дода мешуданд, монанди пари кафтарон, ки дар вақти тулак аз ҳаво мерезанд, гӯё мебориданд [158, с. 312].

- *The applications for admission to the collective-farmer were like the feathers of pigeon, which flying out of the air during the molt's period [161, p. 67].*

2. Ӯ монанди кӯдакон, ки дар доманашон кулӯхмайда гирифта бозӣ карда нишинанд, даст зада бозӣ карда дар як ҷо менишаст [158, с. 258].

- *He would sit and play like a child with a small hat on his lap [161, p. 167].*

3. Дудҳое, ки аз отаи трактор мебароманд, монанди моҳичаҳои хокистарранг, ки дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд, дар ҳавои соф шино мекарданд [158, с. 464].

- *The smoke coming out of the tractor's fireplace, like gray fish floating in the wide clear sea, floated in the fresh air [161, p. 167].*

Дар мисоли якум ҷумлаи дар вақти тулак аз ҳаво мерезанд пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли монандии сарҷумла — монанди пари кафтарон - тобеъ гаштааст.

Дар мисоли дуюм ҷумлаи дар доманашон кулӯхмайда гирифта бозӣ карда нишинанд – пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ҳоли монандии сарҷумла — монанди кӯдакон- *like children* ва дар мисоли сеюм ҷумлаи дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд – ба ҳоли монандии сарҷумла монанди моҳичаҳои хокистарранг тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: 1. Тракторҳое, ки дар ёбон паҳн шуда буданд, монанди парвозҳое, ки дар истгоҳҳои роҳи оҳандар манёвранд, паррос зада ҳаракат мекарданд [158, с. 346].

- *The tractors, that were spread in the wilderness were moving like the ones that were flying at the railway stations in [161, p. 267].*

2. Чаимҳои калони пахта, монанди порчаҳои абри сафеди гафсе, ки дар рӯзҳои баҳорони офтобдораз уфуқи дур намудор гардидаанд, чаимҳоро мебурданд [158, с. 290].

- *Large cotton eyes, like pieces of a thick white cloud that appeared from a distant horizon on a sunny spring day, blinded the eyes [161, p. 216].*

б. Аъзоҳои истисноӣ ва иловагии ҷумла:

3.- *Оре, бо он роҳе, ки дар замони амир барои тороч кардани як қишлоқ, чунон ки қишлоқи дигар хабар наёбад, сохта шуда буд, яъне бо он бегоҳӣ, ки қишлоқро аз қишлоқ, дараро аз дара, шаҳро бо тамоми инҳо аз муносибат бозмедошт [158, с. 452].*

-*Yes, by the way, in the time of the Emir, to plunder a village. It was built so that no other village would know about it, that is, by the way that kept the village from the village, the gorge from the gorge, and the city from all this [161, p. 237].*

4. Буз ва гӯсфандоне, ки пас аз сер шуданишон дар атрофи ниғаҳбони худ ҳалқа зада хобида буданд ва хӯрокҳоро, ки аз аввали рӯз то ҳол бо як ҳирси ҳайвонона ба шиками худ ҷой кардаанд, ба «кавша» кардан машғулӣ доштанд. [159, с. 251]

The goats and sheep, which had been lying in a circle around their keepers when they were full, and were busy "chewing" the food that had been placed in their bellies by an animal greed since the beginning of the day. [161, p. 137]

5. Барфе, ки ба рӯйи оби борони яхбаста мефуромад рӯйи заминро сафед карда буд. [159, с. 321]

The snow that fell on the icy rainwater had whitewashed the ground. [161, p. 233]

б. Котибе, ки дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард як аризаро аз назар гузаронида, аз соҳиби ариза нурсид. [158, с. 505] *The secretary at the collective farm's office, who was receiving the applications, reviewed one application and asked the applicant. [161, p. 251].*

Ўумлаҳои дар болооврадашуда ҷулаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда буда, ҷумлаҳои пайрав мубтадои сарҷумларо эзоҳ медиҳанд. Ўумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла бо пайвандаки *ки* тобеъ шуда, мубтадои сарҷумларо эзоҳ медиҳанд. Дар ҳамаи ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи пайрав дар байни сарҷумла, пас аз калимаи муайяншаванда ҷой гирифтааст, ба мубтадои сарҷумла артикли – *е* илова мешавад.

1. **Тракторҳое** (мубтадои сарҷумла) – *дар ёбон паҳн шуда буданд* (пайрави муайянкунанда);
2. **Чашиҳое**(мубтадои сарҷумла) – *дар рӯзҳои баҳорони офтобдораз уфуқи дур намудор гардидаанд* (пайрави муайянкунанда);
3. **он роҳе**(мубтадои сарҷумла) – *дар замони амир барои тороч кардани як қишлоқ* (пайрави муайянкунанда);
4. **Буз ва гӯсфандоне** (мубтадои сарҷумла) – *пас аз сер шуданашон дар атрофи ниғаҳбони худ ҳалқа зада хобида буданд* (пайрави муайянкунанда);
5. **Барфе** (мубтадои сарҷумла) – *рӯйи оби борони яхбаста мефуромад*(пайрави муайянкунанда);
6. **Котибе** (мубтадои сарҷумла) – *дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард як аризаро аз назар гузаронида* (пайрави муайянкунанда).

ХУЛОСА БА БОБИ 2-ЮМ

Дар умум, ҷумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳдиҳандаи аъзоҳои гуногуни сарҷумла мебошад. Ҷумла пайрави муайянкунанда бо сарҷумла бо пайвандаки тобеъкунандаи *ки* тобеъ мешавад.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикиву англисӣ хусусиятҳои гуногун дорад.

Пуркунанда (бевосита ва бавосита) мисли мубтадо бо исму ҷонишин ва масдар ифода мешаванд, ҷумлаи пайрави муайянкунанда онро эзоҳ медиҳад.

Ҳоли сарҷумла, ки чун калимаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда бошад истифода мешавад, ки дар вазифаи ҳоли макон, замон ва монандӣ меояд.

Хулоса, Яке аз хусусиятҳои монандии забонҳо он аст, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда, аъзои сарҷумларо ба монанди исм, ҷонишини шахсӣ ва масдари, ки муносибатҳои ногусастанӣ дорад, эзоҳ медиҳад.

БОБИ Ш. ТАҲЛИЛИ СОХТОРИ МАЪНОИИ ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Ш.1. Муносибати маъноиву грамматикии сарҷумлаву ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Муносибати маъноиву грамматикии ҷумлаи пайраву сарҷумла дар ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбатан маълум аст. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда пеш аз калимаи муайяншаванда намеояд. Аз ин ҷиҳат ҷумлаи пайрави муайянкунанда пеш аз сарҷумла воқеъ намегардад, балки дар дохили сарҷумла ва пас аз он меояд. Дар дохили сарҷумла ва ё пас аз он воқеъ гардидани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба муносибати маъноиву грамматикии ҷумлаи пайраву сарҷумла, инчунин ба он вобаста аст, ки ҷумлаи пайрав кадом аъзои сарҷумларо муайян мекунад.

1. Ҷумлаи пайрави муайянкунандае, ки аломату вазъияти предметро мефаҳмонад, пас аз калимаи муайяншаванда ва ё пас аз калимаҳои тобеи он воқеъ мегардад. Ин усули маъмул ва серистеъмоли ин ҷумлаи пайрав мебошад:

Ман ҳам ин тавсияи модарамро, ки дар он вақтҳо ба ман хеле хуб таъсир карда буд, мехостам ба амал оварам ва ҳар чӣ зудтар сабақ омӯхта бо ҳамсолонам баробар шавам, ҳатто аз онҳо гузарам [157, с. 142].

My mother's parting injunctions made a strong impression on me, I determined to heed it and caught up with my classmates as soon as I could, and even surpass them [161, p. 224].

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ки дар он вақтҳо ба ман хеле хуб таъсир карда буд, мехостам ба амал оварам - *which had a very good effect on me at the time, I wanted to do* пас аз калимаи муайяншавандаи тавсияи воқеъ мебошад.

2. Чумлаи пайрави муайянкунандаи тавсифӣ, вобаста ба он ки исми муайяншаванда дар сарчумла кадом бори маъниро мекашад, яъне тема аст ё рема, чой мегирад. Агар исми муайяншаванда рема ба шумор равад, дар назди хабар (феъл) воқеъ мегардад ва чумлаи пайрав пас аз сарчумла омада, онро муайян мекунад ва қувват медиҳад. Ин ҳолат ва ин маънӣ вақте равшан зоҳир мешавад, ки дар назди хабар мубтадо чой гирифта бошад:

Дар рӯ ба рӯи дарвозаи работ як сарҳавзе ҳаст, ки гирдогирдаширо дарахтони гучум соя андохтаанд. [157, с.369]

-In front of the working gates there is a pond surrounded by shady trees. [161, p. 266].

Исми муайяншаванда ба вазифаи аъзоҳои сарчумла ҳам дар назди хабар (феъл) воқеъ мегардад, ки низ рема шумор меравад ва чумлаи пайрав низ пас аз сарчумла омада, ҳамин гуна бори маънӣ мекашад:

Мисол: *Дар охурчаи гӯшаи пешгоҳи ин хона, ки дарича ҳамон ҷо буд, ҷои мактабдорнишин буд [157, с. 21].*

The teacher sat in the corner section at the front of the room, to one side on the doorway [164, p. 224].

Чумлаи пайрави муайянкунанда дар дохили сарчумла буда ремаи калимаи пешгоҳи - ба шумор меравад, ки онро маънидод мекунад.

3. Чумлаҳои пайраве, ки мубтадои муайяншавандашон бо феълҳои ҳаст, нест, буд, набуд омадааст, низ пас аз сарчумла меоянд ва ифодакунандаи маънои асосии чумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

Мисол: *1. Гӯсфанди бечора, ки он қадар ҳарис нест ва ҳеҷ гоҳе барои хӯрок худро дар таҳлука наандохтааст, лекин аз он ҷое, ки дар роҳ рафтани ва истодани ҳамеша бузро пайравӣ мекунад [158, с. 347].*

The poor sheep, which is not so greedy and has never endangered itself for food, but always follows the goat from the place where it walks and stands [161, с. 291].

2. Дарди Гулбӣ, чунончи дар боло ишорат рафт, танҳо дарди ҷудоӣ ва доғи ҳичрон набуд [157, с. 134].

- *Gulbibi's pain, as mentioned above, was not just a pain of separation and stigma [161, p. 200].*

Чумлаи пайраве, ки хабари номии сарчумларо эзоҳ медиҳад, пас аз он воқеъ мегардад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ҳам хабар бори маънӣ мекашад, ки чумлаи пайрав онро инкишоф медиҳад.

Чумлаи пайраве, ки пуркунандаи бевоситаи суратнаёфтгаро муайян мекунад, пас аз сарчумла меояд, чунки ин гурӯҳи пуркунандаҳои бевосита ҳамеша дар шафати хабари феълӣ воқеъ мегарданд ва барои муайян намудани маъноӣ онҳо низ хизмат мекунанд. Ҳангоми чумлаи пайрав қабул кардан онҳо задаи мантиқӣ мегиранд ва феъл як андоза мустақилтар мешавад:

Дар ҷазирае ки дар он ҷо қалъаи сахте сохта буд, ҷойгир шуда, аз он ҷо ба мудофия тайёрӣ دید [158, с.400].

Was built on an island where a solid fort was built, from where he got ready to work [161, p. 87].

5. Чумлаҳои пайраве, ки 1) тобиши натиҷа доранд, пас аз сарчумла ва баръакс;

2) чумлаҳои пайраве, ки тобиши сабаб доранд, дар мобайни аъзоҳои сарчумла воқеъ мегарданд:

Гӯё оташе бар сарам рехта буд, ки ҳамаи ҷои баданамро сӯхта, обҳои чашмамро хушконда фиристода буд [157, с. 394].

- *It was as if a fire had fallen on my head, burning all over my body and sending tears to my eyes [161, p. 77].*

6. Дар таркиби сарчумла исми муайяншаванда бо артикли –е ва калимаи ҳамнисбат баъзан аз дигар аъзоҳо ба дараҷае ҷудо ҷойгир мешавад, ки ба назар чун воҳиди ҳамнисбат намудор шуда, зарурату аҳаммияти чумлаи пайравро, ки рема ба шумор меравад, пешакӣ таъкид менамояд. Дар ин гуна мавридҳо чумлаи пайрав пас аз сарчумла воқеъ мегардад ва тобишҳои зиёди модалӣ (бештар шарт) пайдо мекунад:

Мисол: *Аммо чӣ будани он садое, ки аз ғор шунидӣ ман фардо ба ту нишон медиҳам [157, с. 552].*

- *But tomorrow I will show you what that sound is that you heard from the cave* [161, p. 169].

Ҳама ба тарафе, ки вай ишора карда буд, чаши дӯхтанд [157, с. 299].

- *Everyone stared in the direction, that he had pointed* [161, p. 169].

Дар ҷумлаҳои мазкур дар таркиби сарҷумла исми муайяншаванда бо артикли –е, *садое* ва *тарафе* зарурату аҳаммияти ҷумлаи пайравро, *аз ғор шунидӣ* ва *вай ишора карда буд* пешаки таъкид менамояд.

7. Дар нутқи эмотсионалӣ калимаи муайяншаванда ба таври махсус ҷудо карда, пас аз сарҷумла такроран оварда мешавад:

Мисол: *Дарवेशобод ором буд, оромии ин ҷоро танҳо садои ғурриши оби Зарафшон вайрон мекард* [157, с. 278].

- *The Darveshobod's river was calm, the tranquility of the place was disturbed only by the roar of Zerafshan water* [161, p. 208].

Дар тасвири эмотсионалии батафсил, исми муайяншаванда ҳамчун усули услубӣ такрор ба такрор оварда мешавад, ки дар ин маврид калимаи муайяншаванда дар охири ҷумла ва ҷумлаи пайрави муайянкунанда пас аз он воқеъ мегардад:

Мисол: *Ин қишлоқ, ки ба қишлоқишурои Булдии райони Ғичдувон тобеъ буд* [157, с. 500].

This village was subordinated to Buldi's village council of Gijduvan district [161, p. 209].

8. Ба мавқеи ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба тарзи ғайримуқаррарӣ ҷой гирифтани аъзоҳои сарҷумла низ таъсир мерасонад. Мувофиқи талаботи ивазшавии ҷойи калима (инверсия) баъзан хабар пеш аз аъзоҳои ҷумлае воқеъ мегардад, ки ҷумлаи пайрав қабул кардаанд. Дар чунин мавридҳо низ ҷумлаи пайрав дар ҷои дуюм меояд:

Ҳаминҳост шеърҳое, ки аз шеърҳои домуллои акаат навишта гирифтаам [157, с. 34].

These are the works of teacher's brother [161, p. 113].

9. Дар ҷумлаҳои саволии мураккаби тобеъ, ки сарҷумлаи онҳо дар қолиби «кани онҳо...» меояд, ҷумлаи пайрав низ пасмавқеъ аст:

Мисол: *Кани онҳо, ки мо ба манзил баргашта омадем, он вақт аз нимаи шаб се соат гузашта буд* [158, с. 354].

– *When we returned to the house, it was three o'clock in the middle of the night* [161, p. 113].

10. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ, ки хусусияти истисноӣ доранд ва алоқашон бо калимаи муайяншаванда нисбатан сусти аст, ҳамчун қоида пас аз сарҷумла меоянд.

Пас аз исми муайяншаванда, дар дохили аъзоҳои сарҷумла омадани ҷумлаи пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ танҳо ба тақозои таҷзияи мубрамии қисмҳои предикатии ҷумлаи мураккаб ба амал меоянд:

Мисол: *Хуҷанд, ки ҷойи бошишгоҳ ва майдони қаҳрамони қаҳрамони ҳикояи мост, дар ободӣ забонзади мардуми Шарқ буд* [159, с. 241].

Khujand, the home of the hero of our story, was the home of the people of the East [161, p. 243].

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар байни сарҷумла воқеъ буда, муфтаҳои “Хуҷанд” сарҷумларо эзоҳ дода, танҳо ба тақозои таҷзияи мубрамии қисмҳои предикатии ҷумлаи мураккаб ба амал меояд.

Мутобиқати шаклҳои феълии ҷумлаи пайраву сарҷумла аз воситаҳои муҳими робити онҳо ба шумор меравад. Аммо, ин фикрро нисбат ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда гуфта мумкин нест. Зеро ҷумлаи пайрави муайянкунанда на ба феъли сарҷумла, балки ба аъзоҳои номии он вобаста буда, дар ифодаи маъноҳои модалӣ нисбатан озодтар аст. Дар қадом сифату замон воқеъ гардидани хабари он мувофиқи талаботи мундариҷаи ҷумлаи пайрав ба амал меояд. Бинобар ин хабари сарҷумла ва исми муайяншавандаро тағйир надода, хабари ҷумлаи пайравро дар замону сифаҳои гуногун овардан мумкин аст:

Мисол: *Маслиҳате, ки аз тарафи султон ба онҳо дода шуд, ҳамон “маслиҳат” буд* [158, с. 321].

- *The advice, that given to them by the king was the same "advice"* [161, p. 99].

Шаклҳои замони ва сифаи феъл дар ҷумлаи пайрав барои ифодаи 56 маъноҳои гуногуни модалӣ хизмат мекунанд.

Модалияти объективӣ дар ҷумлаи пайрав ба воситаи сифаи хабарӣ ифода мешавад:

1. *Дар яке аз он рӯзҳо, ки абри баҳорӣ аз партави нашъадор одамони кориро соядорӣ мекард, падарам аз деҳаи Маҳалаи Боло омад* [157, с. 271].

On one those days when the spring cloud overshadowed of working people from the light of drug addiction, my father came from Mahalai Bolo [161, p. 239].

2. *Богҳои тоқзори бедевор, ки атрофишон бо дастаи хор ихота карда гирифта шуда буд, ҷо-ҷо ба тарзи афшонӣ сабз менамуданд* [158, с. 405].

- *The unfenced vineyards, was surrounded by the brushwood, looked it green everywhere* [161, p. 99].

Модалияти субъективӣ бо шаклҳои гуногуни сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад. Агар дар тавзеҳи ашёи муайяншаванда муносибатҳои ба монанди гумону шубҳа, тахмину нобоварӣ, зарурату ногузирӣ ва ё орзуву ният, хоҳишу илтимос раво дониста шуда бошад, хабари ҷумлаи пайрав дар шаклҳои феъл: замони гузашта, замони гузаштаи ҳикоягӣ, замони ҳозираи давомдори сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва шакли муштарақвазифаи замони гузаштаи ҳикоягии сифаи хабарӣ (мерафтам) ифода мешавад. Хабарҳои ҷумлаҳои пайраве, ки ҳоли монандиро муайян мекунанд, бештар бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешаванд, чунки дар ин қабил ҷумлаҳо аломатҳои низ ба предмет нисбат дода мешаванд, ки ғайривоқеъ мебошанд. Мисол:

1. *Оби дарё монанди оинаи қаднамо, ки ба деворе така дода бошанд, якҷоятар меистод* [158, с. 376].

- *The water of the river stood like a mirror on a wall* [165, p. 59].

2. *Ū монанди кӯдакон, ки дар доманашон кулӯхмайда гирифта бозӣ карда нишинанд, ба пахтаи хасу хошокомехта... даста зада, бозӣ карда дар якҷо менишаст* [158, с. 512].

She sat together, playing with a cotton swab like a child with a hat on her skirt [161, p. 299].

Чумлаи пайрави муайянкунанда дар байни сарчумла меояд:

Барфе, ки ба рӯи борони яхбаста мефуромад, рӯи заминро сафед карда буд [157, с. 534].

-The snow that fell on the icy rain whitewashed the ground [161, p. 181].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои пайрави муайянкунанда кам бошад ҳам, баъзан пас аз мубтадо ва хабари сарчумла (дар охир) низ меоянд:

1. *Дар чорбоғ дар рӯ ба рӯи меҳмонхона як сарҳавзи шаҳсуфадор мавҷуд буд, ки гирдогирди онро дарахтҳои гуҷум ва бедии соядор фаро гирифта буданд* [158, с. 571].

- In front of the there was a private pool in the square, surrounded by willow and shady willows [161, p. 269].

2. *Дар як ҷои ин биёбон ду чуқурӣ намоён буд, ки баробари қади одам канда сангрза ба регии чигили аз он ҷо баромада ба атрофи он чуқуриҳо деворвор рост карда, ба болои он дастаҳои хору явшон пахш карда буданд* [158, с. 501].

At one point in the desert, two pits were visible, where a man dug a rock and climbed up to the sands of chigili [161, p. 219].

Дар мисоли якум чумлаи гирдогирди онро дарахтҳои гуҷум ва бедии соядор фаро гирифта буданд пайрави муайянкунанда буда, мубтадои сарчумла — калимаи “сарҳавз”-ро муайян мекунад.

Дар мисоли дуюм чумлаи дар баробари қади одам канда сангрза ба регии чигили аз он ҷо баромада ба атрофи он чуқуриҳо деворвор рост карда, ба болои он дастаҳои хору явшон пахш карда буданд пайрави

муайянкунанда мебошад, ки ба мубтадои сарчумла —ба ибори ду чуқурӣ тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави муайянкунанда дар байни сарчумла меояд:

Барфе, ки ба рӯи борони яхбаста мефуромад, рӯи заминро сафед карда буд [158, с. 541].

- *The snow that fell in an attempt to freeze the rain had whitewashed the damage to the land* [161, p. 160].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои пайрави муайянкунанда кам бошад ҳам, баъзан пас аз мубтадо ва хабари сарчумла (дар охир) низ меоянд:

Дар чорбоғ дар рӯ ба рӯи меҳмонхона як сарҳавзи шаҳсуфадор мавҷуд буд, ки гирдогирди онро дарахтҳои гуҷум ва беда соядор фаро гирифта буданд [158, с. 589].

- *In front of the hotel there was a private pool in the square, surrounded by willow and shady willows* [161, p. 149].

Дар як ҷои ин биёбон ду чуқурӣ намоён буд, ки баробари қади одам канда сангреза ба реғи чигили аз он ҷо баромада ба атрофи он чуқуриҳо деворвор рост карда, ба болои он дастаҳои хору явшон пахш карда буданд [158, с. 390].

- *In one of these deserts two pits were found, again near the man dug a rock into the coarse sand and from there was built around the wall pits* [Aini, 230].

1. Ибори ҳоли макони сарчумла бо чумлаҳои пайрави муайянкунандаи чида

Қорӣ - Ишкамба бо як растай танги болопӯшида, ки аз гарб ба шарқ дар байни растаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд ва дар он ҷо тоқияву шоҳӣ мефурухтанд, даромад [158, p. 297].

Qori-Ishkamba came in a narrow street, located from west to east between the selling dishes and perfumery, it was called called "timcha" and there they sold the scull cap and silk [164, p. 213].

Аз мисоли овардашуда ҷумлаи Қорӣ-Ишкамба ба як растачаи танги болопӯшида даромад - Qori-Ishkamba entered a narrow aisle covered сарҷумла ва ҷумлаҳои

1) аз ғарб ба шарқ дар байни растаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд.

It located from the west to east, between the selling dishes and perfumery, it was called "timcha"

2) дар ҷо тоқияву шоҳӣ мефурӯхтанд - there sold the scull cap and silk. пайравҳои муайянкунандаи чида буда, ба ибораи ҳоли макони ба як растачаи танги болопӯшида- to a narrow street - тобеъ мебошанд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар баъзе сарҷумлаҳо аъзоҳои он (мубтадо, хабар, пуркунанда, муайянкунанда ва ҳол) низ чида шуда, бо пайравҳои алоҳидаи якхела омада метавонанд.

2. Мубтадоҳои чида бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда

Ҷӯйҳое, ки ҷадвалвор кашида шудаанд, заминҳое, ки бо раҷа тақсим ёфтаанд, пахтазорҳое, ки қатор-қатор кишта шудаанд, қитъаҳое, ки бо трактор ронда шудаанд, бедҳо ва сафедорҳое, ки дар он биёбони бесояи пештара, дар лаби ҷӯйҳо қатор шинонда шудаанд, ва бешаҳои навсабзи саксавул, ки барои нигоҳдориш пешии роҳи реғи равон онҳоро сабзондаанд, менамуданд [157, с. 206].

-The canals, raked lands, cotton fields planted in rows, tractor-driven plots, willows and poplars planted in rows in the former barren desert, at the banks of streams; and new forests of green saxavils, which were planted to protect the front of the sand road. there they sold the scull cap and silk [165, p. 113].

Аз ин мисол ҷумлаи “ҷӯйҳо, заминҳо, пахтазорҳо, қитъаҳо, бедҳо ва сафедорҳо, бешаҳои саксавул” мубтадои сарҷумла буда, мубтадоҳо чида шуда омадаанд ва ҷумлаҳои “бо раҷа тақсим ёфтаанд, қатор карда кишта шудаанд, бо трактор ронда шудаанд, дар он биёбони бесояи

пештара дар лаби ҷӯйҳо катор шинонда шудаанд, барои нигоҳдории пеши роҳи реги равон онҳоро сабзонидаанд”

"They have been divided into rows, planted in rows, driven by tractors, where the former barren desert has been planted in rows along the streams, and planted to protect the flowing sand road." пайравҳои муайянкунанда буда, ҳар кадом ба яке аз мубтадо тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: *Пагоҳӯ Ҷрмон-Полвон, ки омада дар идораи худ нишаст, дирӯза пойбараҳнагон ҳам, ки аз ваҷҳи ноҳақ гирифта шудани галлаҳошон арз карда буданд, расида омаданд* [158, с. 241].

- The next day, Urmon, who had come and sat in his office, arrived yesterday as well as the poor people, who complained about the wrongful seizure of grain [165, p. 199].

Аз ин мисол ҷумлаи “пагоҳӯ Ҷрмон-Полвон”, “дирӯза пойбараҳнагон ҳам расида омаданд” сарҷумла ва ҷумлаҳои омада дар идораи худ нишаста “аз ваҷҳи ноҳақ гирифта шудани галлаҳошон арз карда буданд” пайрав буда, ба мубтадоҳои чида тобеъ гаштаанд.

3. Пуркунандаҳои чида бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда

Кӯчаҳои Гиждувон бо муллоёне, ки саллаҳошонро калон карда баста буданд, посбонҳо, ки ба миёнашон аз рӯй фӯтаҳои сафед печонда буданд, бо бойҳо, ки ҷомаҳои навашонро нӯшида ришашонро шона карда, камарчаҳошонро баста буданд, пур гардид [158, с. 506].

-The streets of Gijduvan were filled with mullahs with large turbans, guards with white veils around them, and the lords with new clothes, combs beards, and belts [165, p. 199].

Аз мисоли овардашуда ҷумлаи кӯчаҳои Гиждувон бо муллоён, посбонҳо, бо бойҳо пур гардид - the streets of Gijduvan were filled with mullahs, guards, and the lords сарҷумла буда, пуркунандаҳо чида шуда омаданд ва ҷумлаҳои -саллаҳошонро калон карда баста буданд, ба

миёнашон аз рӯй фӯтаҳои сафед печонда буданд, ҷомаҳои навашонро пӯшида ришашонро шона карда камарчаҳошонро баста буданд- They wore oversized turbans, white blankets, combed their beards, and fastened their belts. ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда буда ба пуркунандаҳои чидаи сарҷумла тобеъ гаштаанд.

Мисолҳо: 1. *Аз қаҳрамониҳое, ки пеш аз омадани душман нишон медод, аз тадбирҳое, ки барои муқобилат ба онҳо меандешид, асаре намонд* [157, с. 294].

-There was no trace of the heroism, that he showed before the arrival of the enemy, of the measures he took to counter them [161, p. 138].

2. *Дар қароргоҳи босмачиён ба ғайр other than аз ҷасадҳое, ки ба хунашон огушта шуда буданд, маҷрӯҳоне, ки менолиданд, яроқҳое, ки дар ҳар тараф пароканда шуда афтада буданд ва чодирҳое, ки танобашон кандагӣ буд, чизи дигаре ба назар наменамуд* [157, с. 249].

-At the basmachies' residence nothing else seemed, except the corpses, who were stained with their blood, the injures, that cried, the weapons had been scattered on all sides, the tents had been torn off [165, p. 201].

3. *ӯ қади мавзунӣ Ҳасанро, ки ба дигар аъзойи шинам афтада буд, пойҳои ӯро, ки монанди сутунчаҳои мраммарин маҳкам меистоданд, рӯйи ӯро, ки ҳанӯз ба тарош муҳтоҷ нашуда ба ранги донаи анор гӯё хунаш аз берун акс медод, чаҳмони сиёҳи ӯро, ки аз шӯълаи меҳнат ва нури ҷасорат медурахшиданд, иродаи ӯро, ки нӯлодвор буд, суханони ӯро, ки нарм ва баробари ин ҷиддӣ буданд, ба хотир овард* [158, с. 331].

- He remembered Hasan's slender limbs, his legs fixed like marble pillars, his face not yet shaved, the color of a pomegranate, as if his blood were reflected from the outside, his black eyes from the flames. labor and the light of courage shone, his will, which was steel, , which were soft and at the same time serious [161, p. 141].

Ба ибораи сифати феълӣ табдил додани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ибораҳои сифати феълӣ ба ҷумлаҳои пайрави

муайянкунанда наздиканд, бинобар ин ҷумлаи пайрави муайянкунандаро ба иборати сифати феълӣ табдил додан мумкин аст. Барои ба иборати сифати феълӣ табдил додани ҷумлаи пайрави муайянкунанда:

Пайвандаки **ки** партофта мешавад. Пеш аз пайвандак пасоянди **-ро** ва аломати **е** омада бошанд, онҳо ҳам партофта мешаванд ва ҷои онҳоро бандаки изофӣ (-и) гирифта, пасоянди **-ро** ба охири сифати феълӣ мегузаранд.

Феъли ҷумлаи пайрав ба сифати феълӣ бармегардад:

1. - *Ҷавононе, ки милтиқҳо ба даст гирифта буданд, ҷаста хеста аз хона баромада, давон-давон ба кӯча рафтанд* [158, с. 403].

-The young men, armed with rifles, jumped out of the house and ran outside [165, p. 129]. – *Ҷавонони милтиқҳошонро ба даст гирифтагӣ, ҷаста хеста аз хона баромада, давон-давон ба кӯча рафтанд* [158, с. 403].

Young men with guns in their hands jumped out of the house and ran out into the street [161, p. 213].

2. *Таклифе раис ба миён гузошта, ҳама қабул карданд* [159, с. 253].

The chairman's proposal, that was accepted by all [161, p. 231]. - *Таклифи ба миён гузоштаи раисро ҳама қабул карданд* - *The chairman's proposal was accepted by all.*

3. *Китобҳоеро, ки аз китобхона гирифта будам, сунурдам* [157, с. 154].

- I handed over the books, that I had taken from the library [Aini, 243] . - *Китобҳои аз китобхона гирифтаамро сунурдам.*

- I handed over the books I got from the library .

4. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо ҷумлаҳои пайрави дараҷа

Дар ин қолиби наҳвӣ ҷумлаҳо ба ҳамдигар асосан пай дар пай тобеъ шуда меоянд ва ғайр аз ҷумлаи аввалин, ки вазифаи сарҷумла ва ҷумлаи охирин, ки вазифаи ҷумлаи пайравро иҷро менамояд, дигар ҳамаи

ҷумлаҳо дорои ду вазифа мебошанд: нисбат ба ҷумлаи пешина ҷумлаи пайрав буда, нисбат ба ҷумлаи баъдина сарҷумла ба шумор меравад.

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи дараҷа чунинанд, ки дар онҳо ҷумлаҳои пайрави якхела бар эзоҳи якдигар меоянд, яъне ҳамаи ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи дараҷа ба як навъи ҷумлаи пайрав мансуб буда, яке бар эзоҳи дигаре омадааст.

Мисол: Беҳтарин мушӣ ва мактубнавис ҳамон ҳисоб меёбад, ки муддаоеро, ки бо як ҷумла ифода карданиш мумкин аст дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонд [158, с. 463].

The best secretary and handwriting, the same counts, that can be expressed in one sentence wrapped in two pages with rhyming words [161, p. 239].

Ш.2. Воситаҳои алоқии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бо сарҷумла дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Воситаи асосии алоқии ҷумлаи пайрави муайянкунанда пайвандак ба шумор меравад. Интонация бештар ба таҷзияи актуалии исми муайяншаванда ва ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаб хизмат мекунад. Воситаҳои дигари алоқии ҷумлаи пайрави муайянкунанда: артикли –е, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисбӣ (корреляторҳо), мутобиқати шаклҳои феълӣ, мавқеи ҷумлаҳои пайрав омилҳои ёрирасони алоқа ва ташкили ҷумлаи мураккаб ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда танҳо бо пайвандакӣ муштараквазифаи ки ба сарҷумла тобеъ мешавад. Вай ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрав омада, танҳо барои алоқаманд намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хизмат мекунад, дар ифодаи маъно ё тобишҳои маъноӣ саҳме намегузорад. Сабаби серистеъмолии артикл, калимаҳои ҳамнисбат ва воҳидҳои нисбиро ҳам аз абстрактмаъно будани пайвандакӣ ки бояд донист.

Артикли –е аломати муҳимми структурии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, дар алоқаи ин ҷумлаи пайрав бо сарҷумла иштирок менамояд, чунки ҳам артикл ва ҳам ҷумлаи пайрав вазифаи ҷудокунӣ дошта, барои ҷудо намудани исми муайяншаванда аз гурӯҳи ҳамчинсон ва мушаххас намудани он хизмат мекунад:

Муллое, ки навбати қабулро ба ман дода буд, маро дар роҳрав дида гуфт [158, с. 371].

The mullah, who had given me the reception desk saw me in the hallway [161, p. 231].

Бо ин боронҳои дам ба дами баҳорӣ хомаҳои реги равон, ки дар айёми гармии тобистон монанди кӯҳи отаиш гардида, бо андак бод ба ҳар тараф ҳаракат мекарданд, ҳоло вазнин шуда ором гирифта буданд ва отаиш тугёнашон фурӯ нишаста буд [158, с. 216].

With these occasional spring rains, the sand dunes, which in the hot summer days turned into a mountain of fire and moved in all directions with a slight breeze, became heavier and calmer, and their blazing fire was extinguished [161, 103].

Дар ҷумлаи якум исми муайяншаванда аз ҳамчинсонаш ҷудо карда шуда, бо аломате, ки ҷумлаи ҷумлаи пайрав дарбар мегирад, аз онҳо фарқ мекунад, вале дар ҷумлаи дуюм ҷумлаи пайрав аломатеро ифода мекунад, ки ба предмети муайян мансуб аст, бинобар ин исми муайяншаванда бе артикл воқеъ гардидааст. Азбаски вазифаи асосии артикли –е ҷудо кардан аст, вай асосан бо исмҳои чинс меояд. Ҷонишини шахси сеюми ҷамъ ҳам маънои умумӣ дорад, бинобар ин артикли –е доираи онро маҳдуд ва ҷумлаи пайрав аломати ҳамин гурӯҳи маҳдудро возеҳ мекунад:

1.Деҳқононе, ки ба сари оббурда баргашта омада буданд, дар ним соат он ҷоро бо хок гӯрониданд [158, с. 431].

- The farmers, who came back to the headwaters buried it in half an hour [161, p. 201]

2. Онҳое, ки лаб-лаби чӯй мерафтанд, ба ҷое рост омаданд, ки об аз ду ҷой роши чӯйро бардошта, тамоман ба тарафи киштзор гузаштааст [159, с. 209].

- *Those, who were walking along the edge of the stream came to a place, where the water from two places took the path of the stream and completely flowed to the side of the field* [161, p. 233].

Бо исмҳои хос ва ҷонишинҳои шахси омадани артикли –е дар забони тоҷикӣ маълум нест, фақат бо ягон нияти услубӣ воқеъ мегардад. Дар ин гуна мавридҳо муайяншаванда задаи мантиқӣ гирифта, аз байни дигар аъзоҳои ҷумла ҷудо шуда меистад:

Одинае, ки ду дақиқа пештарак барои фаҳмидани хабаре шахси ношиносро бо тадбире бар сари матлаб овард, ҳозир бо як нигоҳ ба ӯ ошноӣ дерина шуда баромада буд [158, с. 451].

Odina, who two minutes ago had brought a stranger to the scene to find out, had now glanced at him [161, p. 209].

Дар ҷудо кардани исми муайяншаванда ва ба ин восита ба устувор гардидани алоқаи калимаи муайяншаванда ва ҷумлаи пайрав мавқеи ҷонишинҳои ишоратӣ, ки ҳамчун калимаи ҳамнисбат хизмат мекунанд, калон аст. Ба ин вазифа ишораҷонишинҳои ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, ин (он) гуна, ин (он) хел, ҳамин (ҳамон) хел, ҳамин (ҳамон) гуна истифода мешаванд. Ҷонишинҳои ишоратии ҳамнисбат аз ҷонишинҳои ишоратии дигар бо ин хусусияти худ фарқ мекунанд, ки муайяншаванда бо артикл ё ишораҷонишин ояд, сарҷумла хусусияти номустақили сохторӣ ва маъноӣ пайдо мекунад, шарҳи аломати муайяншаванда ҳатмӣ мегардад.

– Ҷонишини ишоратии ин ба предмети ба муҳосибон наздик ё шинос, он ба предмету ҳодисаҳои дар нисбати масофа дуртар ишора менамояд. Ишораҷонишини ин хеле камистеъмол, вале он басо серистеъмол аст:

1. *Ин одам, ки омада истодааст, ба ман шинос менамояд* [159, с. 269].

- *This man, who is coming, introduces me* [161, p. 153]

2. Дар ин чо танҳо он воқеаҳоеро ёд мекунам, ки дар он асар баён наёфтаанд, ё ин ки ба тарзи кӯтоҳ қайд шудаанд [158, с. 344]

- Here I will mention, that only those events that are not described or briefly mentioned in the work [161, p. 73]

3. ...ин ҷанҷол ба он одам, ки дар зери шипанги шумо савлат карда нишастааст, дахлдор аст [157, с. 243]

This scandal concerns the person sitting under your bed [164, p. 163]

– Ҷонишинҳои ҳамин ва ҳамон ба ҷуз ишорат маънии таъкид ҳам доранд ва бо ин хусусият аз ин ва он фарқ мекунанд:

Ҳамин «давлат» маро бас аст, ки аз мурданиш нештар аз дасти монанди ту золими нобакор халос шавам [158, с. 365]

– This “happiness” is enough for me to get rid of a useless tyrant like you before he dies [162, p. 113]

– Ҷонишини ишоратии чунин- such as сермаъно мебошад, вале ҳангоми бо исм омадан моҳияти муайянкунандагии вай барҷастатар зоҳир мегардад. Ин хосияти чунин- such as барои муайян намудани ҷумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи исмиҳои маънӣ омадаанд, ёрии калон мерасонад: Мисол:

Чунин шайхон ва мулоён ҳам, аз як тараф, бо ташвиқоти Аҳмад аз инъому эҳсонӣ Чингизхон умедвор шуда ва аз тарафи дигар, валинеъматӣ худ – савдогарони калонро ҳаводорӣ карда, розӣ шуданд, ки шаҳро ба муғулон супоранд [158, с. 467].

- Such sheikhs and mullahs, on the one hand, at Ahmad's urging, hoped for the generosity of Chengis- Khan and on the other hand, admired their patron saint, the big merchants, and agreed to hand over the city to the Mongols [161, p. 211].

– Ҷонишини чунон- ба исме ишора менамояд, ки бо амалу аломати ҷумлаи пайрав муносибати хеле наздик дорад. ҷумлаи пайрав амалу аломат ва натиҷаи онҳоро ҳамчун аломати исми ифода менамояд:

Ба даруни гуломон чунон одамоне ҳастанд, ки аз мову шумо зиёдтар ба ҷаноби оӣ ҷонсупорӣ карда истодаанд [158, с. 345].

There are people among the slaves, who are giving their lives for your Excellency more than you and me [161, p. 209].

– *Чонишинҳои шиорати ин гуна, он гуна, ин хел, он хел, ҳамин гуна, ҳамон гуна, ҳамин хел, ҳамон хел, ҳамин тавр исмҳои нишон медиҳанд, ки дар ҷумлаи пайрави муайянкунанда танҳо ҷигунагии исми ҷудошуда ифода меёбад:*

1. *Инҳо он гуна бачагон буданд, ки дар шароити замони гузашта насибаи бештарини онҳо аз ифлосӣ, бадхӯрокӣ, бехӯрокӣ ва бепарасторӣ дар хурдсолӣ мурдан буд [158, с. 571].*

- *These were children, who in the past, had suffered the most from pollution, malnutrition, malnutrition and child neglect [161, p.112].*

2. *Дар он рӯзҳо дар он саҳро танҳо он гуна ҳайвонҳои ваҳшӣ ҷамъ шуда мегаштанд, ки онҳо аз ҷамъияти инсонӣ ронда шуда бошанд [157, с. 361].*

- *In those days, only wild animals, that had been banished from human society would gather in that field [161, p. 43].*

Калимаҳои ҳамнисбат ҳамчун муайянкунандаи изофии исм муайяншаванда низ воқеъ мегарданд. Дар ин ҳолат алоқаи ҷумлаи пайрав бо сарҷумла қавитар гардида, калимаҳои ҳамнисбат дар муайян намудани ҷумлаи пайрав эътибори бештар пайдо мекунанд.

Дар таркибҳои изофӣ ба вазифаи калимаи ҳамнисбат танҳо ҷонишинҳои ин ва он меоянд ва ҳамчун муродифи ҷунин, ин гуна, ин хел ва ғайра хизмат мекунанд:

1. *Дар тарафи шимоли деҳаи Соктаре як қитъа замин буд, ки онро “ҷорбоғи қозӣ” меномиданд [158, с. 90].*

There was a piece of land on the north side of the Sektare village, which was called “the judge’s cottage” [162, p. 259].

Дар паҳлуи ман як духтарак буд, ки дар сараш ҷомача дошт [Айнӣ, 121].

There was a girl next to me, who with a turban in her head [162, p.281].

3. *Бой ба қарори ин, ки ба бадали кашуда, ҳаллоҷӣ карда ҳафтдаҳ чоряк пахтаи холис ва ним ман пунбадона карда додани як ман гӯза 4 танга диҳад, ба пахтакашон гӯза доданӣ шуд [158,с. 119].*

- The landlord decided to give them 4 coins in exchange for pulling and sorting seventeen quarters of pure cotton and half of my cotton [161, p. 271].

Калимаи як низ чун воҳиди ҳамнисбат бо исмҳо омада метавонад. Ин тарзи ифода дар ҳамаи услубҳои нутқ бештар дар гуфтугӯ истифода мешавад:

1. *ӯ дар зерӣ як дарахти гучум, ки дар ёбони фароҳи нимторик монанди чодирӣ сиеҳ менамуд, нишаста ва ба танаи он дарахт таъя карда дар андеша фурӯ рафт [158, с. 509].*

- He sat under a birch tree, which looked like a black tent on a wide, dark field, and leaned against the trunk of the tree, lost in thought [161, p. 141].

2. *Автобус дар пеши як қишлоқи навобод, ки кӯча ва биноҳояш ба тарзи аврупоӣ сохта шуда буданд, истод [158, с. 477].*

- The bus stopped in front of a newly built village with streets and buildings in the European style [162, p. 149].

Ин ватани шумо як хазинаи сарпӯшида аст, ки барои кушодани он қувваи коргарӣ ҳам аз худаш мебарояд [158, с. 379].

- This is your homeland, a hidden treasure trove, and the labor force to open it [162,1 p. 100].

Артикли ишоратӣ –е бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва калимаи як дар ҷудо кардан ва таъйин намудани исми муайяншавандаи ҷумлаи пайрав ҳамвазифа мешавад. Аз ин ҷост, ки бо исми муайяншаванда дар як вақт ҳам артикли –е, ҳам ҷонишини ишоратӣ ё калимаи як истифода мешавад. Дар ин сурат исми муайяншаванда таъкид меёбад.

1) Артикл ва ҷонишини ишоратӣ:

1. *Дохунда мактуби нишондори сардорро гирифта, бо ин роҳе, ки ногаҳонӣ ёфт шуд, аз қалъа ба бадар шуд [158, с. 324].*

- *Dokhunda took a letter from the chief and went out of the castle, which was suddenly found* [162, p. 80].

2. *Ҳамин корхое, ки ҳамин рӯзҳо карда истодаед, чӣ натиҷа мевода бошад?* [158, с. 266].

What will be the result of what you are doing these days? [161, p. 200]

3. *Бибиоиша ҳамон ҷавоби сохтаеро, ки Одина дар вақти рафтаниш ба ӯ омӯхта буд, ба ӯ овард* [157, с. 122]

- *Bibioisha recalled the false answer, that Odina had taught her as she left* [162, p. 160].

4. *...дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам* [159, с. 166].

- *he had clothes on my body that day that I had never worn before* [157, с. 31].

...аз ин меҳмоне, ки аз Самарқанд омада буд, ... гирифтаам [157, с. 127].

- *I received it from a guest, who came from Samarkand* [162, p. 201].

Дар ҷумлаҳои боло, *ин роҳе, ҳамин рӯзҳое, ҳамон ҷавоби сохтаеро, чунон либосҳое, ин меҳмоне*, дар як вақт артикл ва ҷонишини ишоратӣ истифода шудааст.

Бо исми муайяншаванда бо артикли –е ҷонишинҳои дигар низ омада, ба вай тобишҳои маъноии дигар мебахшанд, ки он ҳам барои равшантар зоҳир шудани исми муайяншаванда ва ҷилоҳои маъноии ҷумлаи пайрав мусоидат мекунад:

1. *Кадам шабе, ки хобам гурезад, гулханро гарм карда Ҳалимро ҷегзада оварда, гап занонда менишинам* [158, с. 421].

- *Every night when I wake up, I warm the fire, call Halim and sit down to talk* [161, p. 118].

2. *Тамони ҷашмоне, ки ба оташи газаб шӯълавар шуда буданд, ба тарафи Сироч-даҳбоишӣ ва шабгардони ӯ дӯхта шуданд* [157, с. 206].

- *All the eyes, which were ablaze with rage, were fixed on Siroj-patrol and his night watchman* [162, p. 141].

3. *Дар шӯрои деҳа ҳамаи деҳқононе, ки дар он шӯро тобеъ буданд, гирд омада буданд* [157, с. 437]

- *The village council was composed of all the farmers, who were subordinate to the council* [161, p. 216]

4. *Ягон маслиҳат ва насиҳате, ки ба ту медиҳам, ин аст, ки ҳаргиз ноумед мабош* [157, с. 365]

- *One piece of advice, that I can give you, that do not despair* [162, с. 154].

Артикли ишоратӣ мавриди муайяни истифода дорад, вай бо ҳар гуна исм намеояд.

1. Артикли –е бо исмҳои хоси муайяншавандаи ҷумлаи пайрав истифода намешавад, чунки исмҳои хос предметҳои муайян ва ягонро ифода мекунад.

а) Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи тавсифӣ аломати предметҳои муайяну мушаххасро тасвир менамоянд. Дар ин гуна мавридҳо ба ишораи он исм, ё ҷудо кардани вай ҳоҷат намонад:

Мисол: *Ман ҳамеша кӯшиш менамоям, ки ба қадри қувваи худ ба падар ва модар ёрмандӣ намуда, набудани акаамро ба онҳо ҳис накунонам* [157, с. 91]

I tried to help my parents so much they wouldn't feel Muhiddin's absence [162, p. 64].

б) Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ҳолату вазъият ва қору амали исми хосро ҳамчун аломат тавзеҳ медиҳад:

Дар ин ҳолат ҷумлаи пайрав тобишҳои гуногуни маъноӣ пайдо мекунад, ки он низ ба қабул намудани артикл имкон намедиҳад:

Закотчӣ аз Фатҳуллоҳ, ки ба сари ҷанҷол расида омада, дар паси сари худаш ба поёни суфа рост истода буд, оҳиста пурсид [158, с.481]

- *The zakot picker asked Fathullah, who had come to the conflict, standing behind him at the bottom of the corridor* [162, p. 111].

2. Ҷонишинҳои шахсӣ артикл қабул намекунад, чунки онҳо шахсҳои ба дараҷае муайян мебошанд, ки ба ҷудо кардан ҳоҷат надоранд. Аммо ҷонишинҳои шахси сеюми чамъ артикл қабул мекунад,

чунки вай гурӯҳи предметҳои номуайяни шахсу ғайришахсро иваз менамояд. Аз ин рӯ, барои аз он гурӯҳи чудо кардани гурӯҳи дигар, ки бо аломатҳои гуногун тафовут дошта бошанд, имконият мавҷуд аст.

3. Исмҳои ягона, ҳамчун Офтоб, Моҳ, Замин, ки моҳиятан ба исми хос баробаранд, низ артикл қабул намекуанд. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи пайрави муайянкунанда аксар мазмун ва моҳияти исми муайяншавандаро ифода мекунад:

Офтоб, ки акнун ба қадди найза бардошта шуда буд, нурҳои найзагаш худаширо ба биёбони васеи нурбарф паҳн мекард [158, с. 417]

- The sun, which had now risen to the height of a spear, was scattering the light of its spear into a wide, snow-covered desert [161, p. 131]

4. Исмҳои ҷинси ифодакунандаи ҳешу табор, мансаб, касбу кор, ки умуман маълуманд ва ё дар ҳама шароити тасвиршаванда равшану ягонаанд, артикл қабул намекуанд. Ин гуна исми дар мавридҳои зарурӣ бо аъзои пайрави муайянкунандаи чудо карда мешаванд (амаки калонӣ, оими хурдӣ, зани миёнагӣ, раиси калон ва ғ.):

Баъд аз гуноҳини ҷуворӣ тағоиям, ки модарамро бурда буд, омад [157, с. 100].

- After the harvesting, my uncle, who had taken my sick mother away, tired up [162, p. 177].

Гӯё барои ҳисоб додан аз қорҳои савоби худ ҳамагон шаб ба хонаи қозикалон, ки соҳиби шариат аст, ба ифтори ногуфт рафтанд [158, с. 491].

- It is said that that night we went to the house of the cossacks, who have the Sharia law, to break their fast in order to count their good deeds [162, p. 23].

5. Исмҳои ҷинсе, ки дар матни собиқа дар барои онҳо сухан рафтааст, низ муайян буда, артикл қабул намекуанд:

Бо шумидани ин овоз ҷуфтрон, ки нав аз қор омада, ба рӯи суфачаи пеши саҳна хобида буд, сари худро як бардошта ба оянда як нигоҳ кард [157, с. 123].

Hearing this voice, the cowboys, who were lying on the corridor, the horse barn, raised their heads and looked to the future [161, p. 91].

Мактабдор ҳам бе ҳеҷ мулоҳиза сари бедонаро, ки ҳанӯз аз сари ҷанг хунишор буд, канда ҳаво дод [157, с. 20].

Domullo wrung this bird's neck, too, and threw it away [162, p. 46].

Саг, ки пас аз хӯрдани хӯрокаи боз хобида буд, баробари аз қӯра баромадани гӯсфандон аз ҷояи хест [157, с. 40].

– The dog, who had been asleep again after eating, got up as soon as the sheep came out of the barn for livestock [161, p. 158].

Исмҳое, ки дар матни собика истифода шудаанд, ба ҷонишини ишоратии ин дар шакли ибораи ҳамроҳӣ такрор меоянд. Дар ин сурат ҷонишини ин бо артикли –е муродиф ба шумор намеравад ва артикли –е қабул намекунад:

Ин майдони васеъ, ки бо бозори ҳезум, бозори харбуза, бозори ангур ва бозори ресмон дар як ҷо қариб масоҳаи даҳ гектар заминро ишғол мекард, бо бомҳои ҳавлӣ, дӯкон ва саройҳои дар атрофаи буда аз мардум пур буд [157, с. 97].

– This vast area, with a firewood market, a melon market, a grape market, and a rope market, occupying an area of about ten hectares, was filled with roofs, shops, and surrounding palaces [161, p. 45].

6. Агар ҷумлаи пайрав аломату хосиятеро ифода намояд, ки ба ҳамаи ашӯҳои ҳамчинс тааллуқ дошта бошад, исми муайяншаванда артикл қабул намекунад:

Дар вақти аз қалъа баромадан аз дасти босмачиён, ки шабу рӯз саҳт дидбонӣ мекунанд, албатта, гирифтор мешавӣ [157, с. 56].

- When you leave the fort, you will be caught by the Basmachies, who are on high alert day and night [162, p. 186].

7. Баёнияҳои муайяншавандаи ҷумлаи пайрав бо ягон сифати хосаш аз дигар исмҳо чудо карда шуда бошад, бе артикл меояд:

Сангин духтарчаи худаширо, ки тахминан яксола шуда буд, ба сари кӯча бардошта баромад [168, с. 44].

– *Sangin took his daughter, who was about a year old, to the street* [162, p. 129].

8. Агар ба исми муайяншаванда бандакчонишинҳои шахсии соҳибӣ васл шаванд, артикл қабул намекунад:

Мисол: *Муғулон, ки дар тирандозӣ маиҳури ҷаҳон шуда буданд, бо як ғазаби ваҳишона киштиҳоро дар зеру борони тир гирифтанд* [157, с. 105].

- *The Mongols, who had become world-famous in shooting, shoted to the ships in the rain with a savage rage* [161, p. 201].

Дар ибораҳои изофӣ исми муайяншавандаро ҷонишинҳои предметӣ эзоҳ диҳанд, артикл ба муайянкунанда васл намешавад:

Соидҳои (банди даст то оринҷ) ӯ, ки монанди моҳии тиллоӣ фарбеҳ, сурх ва шаффоф буданд, дар ҷида гирифтани бандҷаҳои пахта ... аҷаб як манзараи дилрабо ро нишон медоданд [157, с. 59].

His arms, which were as fat, red, and transparent as goldfish, showed a fascinating scene in picking cotton bundles [161, p. 45].

Дар ибораҳои изофии исм+исм калимаи муайяншаванда, ки бар эзоҳи он ҷумлаи пайрав омадааст, артикл қабул намекунад:

Ба исмҳои муайяншавандаи ҷумлаи пайрав, ки калимаҳои ишоратии **мазкур, зайл, зерин, боло** – бо бандаки изофӣ тобеъ шудаанд артикл васл намешавад:

Марди мазкур, ки шикамаш аз ҳосили замини хароб сер нашуд ва барои дурустар кор кардан, асбоби дуруст ҳам надошт, маҷбур шуд, ки бо ҳаққи арзон замини соҳибии собиқӣ худаиро ронад ва боғчаи ӯро гардонад [157, с. 78].

- *This man, whose stomach was not satisfied with the harvest of the ruined land and who did not have the right tools to work properly, was forced to drive his former owner's land and turn his garden into a cheap one* [161, p. 151].

Иброҳимбек ба мазмуни мактуби боло, ки ба шарҳ кардан ҳеҷ ҳоҷат надорад, ҳошияҳо ва иловаҳо баста, ба ҳама қурбоишони атроф навишта фиристонд [159, с. 69].

- *Ibragimbek, enclose the contents of the above letter, which does not need to be commented on, with margins and additions, and send it to all the basmachies around* [161, p. 74].

Воҳидҳои нисбӣ дар алоқаи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ва муайян намудани калимаи муайяншавандаи сарҷумла аз омилҳои муҳим ба шумор меравад.

Ин хосияти воҳидҳои нисбӣ дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ғайритавсифӣ, алалхусус дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ, ки дар онҳо на артикл истифода мешаваду на калимаи ҳамнисбат ва ҷумлаи пайрав аз исм дур, пас аз сарҷумла омада, бисёр равшан намоён мешавад:

Имсол шуроҳои ҷамоат хеле аз занҳо хоста шудаанд, ки аз инҳо чанд нафарашон корҳои роҳбариро адо мекунанд [157, с. 123].

- *This year, community councils have recruited a large number of women, some of whom will be in charge* [162, p. 61].

ӯ дар фикри чӣ гуна пайдор кардани мансаби қушбеги буд, ки дуvozдаҳ рӯз пеш аз он ба он мансаб расида буд [157, с. 90].

- *He was thinking about how to establish the position of Kushbegi, which he had reached twelve days earlier* [157, с. 254].

Ту як гавҳари бисёр қиматбаҳо дорӣ, ки вай ба ман даркор аст [162, p. 68].

- *You have a lot of precious pearls, that I need* [162, p. 84].

... падараш аз ҷой хест ва ба рӯи суфа баромада, майдони поини суфари, ки он ҷоро ба тозагӣ зардолузур карда буд, ба ман нишон дод [159, с. 82.]

- *His father got up and went up to the sofa and showed me the lower area of the sofa, where he had just planted apricots* [161, p. 148].

Ба вазифаи воҳидҳои нисбӣ, пеш аз ҳама, ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд. Серистеъмолтарини онҳо ҷонишини ишоратии он мебошад, чунки ба тамоми исмҳои ишора карда метавонад. Ба ин вазифа

ҷонишинҳои вай, ӯ, онҳо, инҳо, - her, she, they, these ҷонишинҳои нафсии худ низ истифода мешаванд:

... дар рӯйи хона як машинаи дарздӯзӣ буд, ки дар вай абраи нимқора дӯхта кӯрпае меистод [159, с. 48].

-There was a sewing machine in the house, with a half-closed cloud and a blanket [162, p. 39].

Дар пешгоҳи работ, дар рӯ ба рӯйи ҷуқуриии молхона якчанд хонаҳои сиёхро қатор барпо карда буданд, ки дар пеши онҳо бачагони хурдсол аз паими шонакарда сохташудаи шутур бо чиллик ресмон мериштанд [157, с. 75].

- In front of the farmstead, in front of the abyss, several black houses were lined up, in front of which young children were weaving camel's hair made of combed wool with forty ropes [162, с. 60].

Дар як гӯшаи машинахона як даста чархҳои ҷудогоноро мебинед, ки инҳо аз зӯри бухор дар ҳаракат омада, қувваи электрикӣ пайдо мекунанд [162, с. 98].

- In one corner of the car you can see a bunch of separate wheels, which are powered by steam and generate electricity [162, p. 30].

Ҷонишинҳои ишоратии ин, ҳамин, ҳамон - this, that, that ва ҷонишинҳои сифатӣ ба вазифаи воҳидҳои нисбӣ истифода намешаванд, балки бо исми муайяншавандаи такрор дар таркиби ҷумлаи пайрав омада, ба он нисбати ишоратӣ мебахшанд:

Ин ададе буд, ки дараҷаи болои ҷазои ҷӯбии амир ба ин адад мерасид [159, с. 70].

- This was the number that reached the highest level of the Emir's wooden punishment [162, p. 58].

Як дари даромад дошт, ки дар айни замон рӯшноӣ ҳам бояд аз ҳамон дар мебаромад [159, с. 28].

- There was an entrance door, and at the same time the light had to come through the same door [162, p. 10].

Дар сар то сари ин майдон хонаҳои паст ва ториқи бадҳавое бино ёфтааст, ки аз гошти камҳавоӣ ва рутубат деворҳои ин хона аз таҳт то шифт заҳ задааст [158, с. 143] .

– Across the square, there are low and dark houses, the walls of which are cracked from floor to ceiling due to the lack of air and moisture [162, p. 146].

Воҳидҳои нисбӣ барои алоқаи ҷумлаи пайраву сарҷумла ду вазифаи ба ҳам марбутро адо мекунанд: 1) онҳо ба калимаи муайяншавандаи сарҷумла дар ҷи гуна муносибат будани ҷумлаи пайравро нишон медиҳанд ва ба ин восита дар ифодаи муносибати маъноиву грамматикӣ онҳо мусоидат мекунанд; 2) дар таркиби сарҷумла вазифаҳои гуногунро иҷро менамоянд. Вазифаи дуҷумлаи онҳоро ҷумлаи пайрав муайян менамояд. Ин вазифаи онҳо ба вазифаи исми муайяншаванда ҳеҷ гуна умумияте надорад, чунки онҳо аъзоҳои ҷумлаҳои содаи гуногун мебошанд.

Воҳидҳои нисбӣ ба вазифаи мубтадо. Воҳидҳои нисбӣ ба вазифаи мубтадо камтар истифода мешаванд; чунки онҳо аъзои ногузири ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор намераванд; дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ғайритавсифӣ, алалхусус эзоҳӣ, барои муайян намудани калимаи муайяншаванда ёрӣ мерасонанд. Ҳам дар ин маврид ва ҳам дар мавридҳои дигар онҳо барои таъкиди субъекти амал истифода мешаванд:

Доираи аввалини ин бино иборат аз се хона аст, ки онҳо ҳуҷраҳои дафтардорӣ, мирзоӣ ва ҳуҷраи кори мудир аст [158, с. 156].

- The first floor of the building consists of three rooms, which are the office, secretary and manager's office [162, p. 164].

Пас аз ин суфа то охири долон боз як қатор суффачаҳои равоқдори пешгоҳашон ҳуҷранок буданд, ки ин ҷо макони мерганони дарвозабон буд [158, с. 84].

- Then to the end of the corridor there were a number of sofas with a porch in front of them, which was the place of the gatekeepers' shooter [162, p. 108].

Воҳидҳои нисбӣ дар вазифаи пуркунанда. Воҳидҳои нисбии пуркунанда (бевосита ва бавосита) аъзои зарурии ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошанд, инро ҳам сохт ва ҳам маънии ҷумлаи пайрав тақозо менамояд:

Дар ҳамин вақт як харидор ба бозор омад, ки ӯро ман мешинохтам
[159, с. 66].

- *At the same time a buyer came to the market, whom I knew* [162, p. 88].

Воҳидҳои нисбӣ дар вазифаи муайянкунанда. Воҳидҳои нисбии муайянкунанда ҳамеша дар таркибҳои изофӣ воқеъ гардида, аъзои аз ҷиҳати мазмуну сохт ногузири ҷумлаи пайрав ва унсури луғавию грамматикӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор мераван.

Ҷонишинҳои ишоратиро дар ин вазифа бандакҷонишинҳо озодона иваз карда метавонанд:

Ба фикри ман, дар ин замин, ки ғӯзааш пояхушк шудааст, поруи маъданӣ аз ҳад зиёд бисёр афтодааст [159, с. 121].

- *In my opinion, there is too much mineral manure on this land, where the cotton has dried up* [165, p. 48].

Одина дар заводе, ки шумо дар фасли боло дарун ва берунашро тамошо кардед, кор мекунад [157, с. 33].

- *Oдина works at the factory you saw inside and out in the upper section* [165, с. 99].

Воҳидҳои нисбӣ дар вазифаи ҳол. Воҳидҳои нисбӣ аз ҳама бештар ба вазифаи ҳоли макон меоянд. Воҳиди нисбии ҳоли макон унсури сохту маънии ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Вай ба ҳоли макони сарҷумла камтар ишора мекунад, чунки дар ин маврид асосан вазифаи услубии таъкиди исми муайяншавандаро ба ҷо меорад. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаб исми муайяншаванда аъзои пайрави ҳарду ҳиссаи ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Ба вазифаи ҳоли макон ҷонишинҳои ишоратии нисбӣ ягон-ягон, вале барои он ҷо фаровон меояд, ки бо пешоянд бештар ва бе он камтар истифода мешавад. Ҷонишинҳои ишоратӣ асосан бо пешояндҳои таркибии номӣ меоянд:

Мисол: Дар даруни работ дар наздикии дарвоза ба тарафи дасти чапи он як чуқурии ҳавзмонанде, ки дар он ҳазор сар гӯсфанд меғунҷид, канда, атрофи онро бо хокҳои аз он чуқурӣ баромада ба қадри қадди одам баланд карда буданд [158, с. 59].

- Inside the farmstead, near the gate, to the left of it, a ditch with a capacity of a thousand sheep was dug out and surrounded by soil raised to the height of a man [161, p. 214].

-Пас аз он ба пеши суффае, ки чӯпонон ба болои он хобида буданд. омада, боз гур-гур кард [158, с. 163].

-Then to the front of the couch on which the shepherds were lying, came and muttered again [165, p. 103].

Аз ин ҷо ба воситаи зинапоя ба болохонае мебарояд, ки пахтаи тозашуда он ҷо мебарояд [157, с. 34].

- From here he goes up the stairs to the upstairs, where the ginned cotton goes [162, p. 122].

Ба наздикии дарвозаи калони завод борхонаи бисёр баланди барҳавое бино шудааст, ки дар он ҷо пахтаҳои тоибасташударо мегузоранд [157, с. 37]

-Near the big gate of the factory there is a very high and spacious warehouse, where the baled cotton is stored [161, p. 47].

Ибораи он ҷо бар хилофи ҷонишинҳои ишоратӣ бо исми муайяншаванда аз ҷиҳати шумораи грамматикӣ мувофиқат намекунад. Исми муайяншавандаи макон хоҳ дар шакли танҳо ояд, хоҳ дар шакли чамъ ва ё чида, вай дар шакли танҳо воқеъ мегардад. Ин ҳолат ҳатто дар мавридҳои мушоҳида мешавад, ки воҳиди нисбии он ҷо ба мубтадои шаклан чамъи сарчумла нисбат дорад, ки хабари он низ дар шакли чамъ воқеъ гардидааст:

Дар ҷануби шарқии ин шаҳр қаторкӯҳҳои сероб ҳастанд, ки сои Хучанд аз он ҷо шорида, шаҳр ва районро аз об таъмин мекунад [159, с. 119].

- *In the southeast of the city there are floodplains, from which the Khujand River flows, providing water to the city and the district* [162, p. 132].

Ба вазифаи ҳоли замон воҳидҳои нисбӣ кам меоянд. Сабаби ин пеш аз ҳама дар он аст, ки исми замони муайяншаванда дар вазифаи ҳол замонро чунон равшану барҷаста ифода мекунад, ки ба таъкиди замони он дар ҷумлаи пайрав ҳолате намоёнад. Ҳамин хосияти исми замон хангоми ба вазифаи мубтадо ва пуркунанда омадани вай низ равшан ифода мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат дар ин гуна мавридҳо ҳам воҳидҳои нисбии ҳоли замон, ки одатан бо ибораи он вақт ифода мешавад, аҳаммияти услубӣ дорад ва истифода нашудани он ҳодисаи умумӣ мебошад:

Як вақт меояд, ки ман ҳам риши худро метарошам ва ту ҳам дар он вақт мӯятро кӯтоҳ мекунӣ [157, с. 175].

- *The time will come when I will shave my beard and you will cut your hair short* [165, p. 70].

Воҳидҳои нисбӣ ба ҷонишинҳои шахсӣ ишора намекунанд, ки ин ҳодиса ба маълум ва муайян будани ҷонишинҳои муайяншаванда марбут аст. Аммо дар таркиби яке аз аъзоҳои ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ки мубтадои алоҳида доранд, омадани бандакҷонишини шахсии соҳибӣ маъмул аст:

Онҳое, ки манфиаташон бо манфиати амир як аст (монанди амалдорон), албатта, ба ӯ ёрӣ медиҳанд [159, с. 135].

- *Those, who have the same interests as the Emir (like officials) will certainly help him* [165, p. 68].

Ш.3. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ ва муодили онҳо дар забони англисӣ

Ҳамаи гуна ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сарҷумла ва ё ягон аъзои онро шарҳу эзоҳ медиҳанд ва барои нишон додани чигунагии фикрҳои дар сарҷумла ифодаёфта хизмат мекунад.

Аз ин ҷост, ки онҳо чи аз ҷиҳати сохт ва чи аз ҷиҳати мазмун ба аҳаммияти бузург молик буда, хусусиятҳои гуногун доранд.

То ба ҳол наҳви ҷумлаи мураккаби тобеъ–сарҷумла ва ҷумлаи пайрави он аз ҷиҳати илмӣ ба таври кофӣ кор карда нашудааст. Асарҳои то солҳои охир нашр гардидаи забоншиносон нишон медиҳанд, ки хусусиятҳои грамматикӣ ҷумлаҳои пайрав, махсусан ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, ба дараҷаи бояду шояд ҳал нашудааст.

Муаллифони “Сарфу наҳв”- и забони тоҷикӣ Б. Ҳоҷизода, П. Деҳотӣ дар хусуси наҳви ҷумлаҳои мураккаб ҳеҷ чизеро қайд накардаанд. Дар ин китоб танҳо оид ба ҷумлаҳои сода маълумоти мухтасар дода мешавад.

Дигар боз як қатор муаллифони “Грамматикаи забони тоҷикӣ” бо фикри “Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда – исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва масдари сарҷумларо муайян менамояд, ба саволҳои ки?, чи? ҷавоб мешавад; бо сарҷумла ба воситаи пайвандҳои ки ва арткли –е аломати муҳимми сохтори ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда пайванд мешавад” қаноат кардаанд.

Н. Масъумӣ дар китоби худ “Нишонаҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ”, ки барои синфҳои 3-4 омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибонаи таълиф намудааст, дар бораи ҷумлаи пайрави замон бо ифодаи “шарҳи ашӣи сарҷумларо мефаҳмонад” қонун мегардад [119, с. 45].

Гуфтан ҷоиз аст, ки Н.Масъумӣ нисбат ба дигар муаллифони китоби дарсӣ оид ба пайвандаки тобеъкунандаи муайянкунанда ба таври васеъ маълумот додааст.

Муаллифони дигари “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ” Б.Ниёзмухаммадов ва Ш.Ниёзӣ дар ҷамаи нашрҳои китобашон дар бораи мавзӯи номбаршуда хеле кам сухан меронанд. Онҳо баъзе пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави муайянкунандаро номбар мекунанд (*чӣ, ба, гӯё, мисли, оё, инчунин* ва ғ.). Хусусиятҳои наҳвии ҷумлаи пайрави муайянкунандаро бо як нишондоди кӯтоҳ “хосияти бевосита ва ё бавоситаи предмети сарҷумларо нишон медиҳад” ба охир мерасонанд. С.Д.Арзуманов дар китоби “Забони тоҷикӣ” хусусияти грамматикӣи ҷумлаи пайрави муайянкунандаро бо ибораи “ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба саволи кӣ?, чӣ?, чи хел? ҷавоб мешавад” ба итмом расонида, бо овардани ду мисол қонеъ мешавад, ки ин маълумот, албатта, хеле кам аст, В.С.Расторгуева дар “Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ” дар хусуси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда назар ба муаллифони дар боло номбаршуда маълумоти васеъ медиҳад, аммо, барои он ки вай очерки мухтасар аст, хусусиятҳои гуногуни мавзӯро ҷаматарафа шарҳ намедиҳад. Муаллифони очерк ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ барои шарҳу эзоҳ, муайян кардани сифату аломат ва хусусиятҳои хоссаву ҷудоғонаи шахсу ашё ва ҳодисаҳои меояд, ки дар сарҷумла ба вазифаи ягон аъзо омада бошанд. Вобаста ба исми эзоҳшаванда ҷумлаи пайрави муайянкунанда ду ҷойи муқаррарии ифода дорад – пас аз сарҷумла ва дар байни сарҷумла – пас аз аъзои эзоҳшаванда. Агар ҷумлаи пайрави муайянкунанда пас аз сарҷумла омада бошад, пас аз он вергул гузошта мешавад:

Мисол: *Ба зури қамчин вақте ки маҷбур мешуд, ки як қадам партояд, чор пояи ба чор тараф лағжида мерафтанд* [159, с. 43].

When he was forced to take a step with the force of a whip, his four legs slipped in four directions [165, p. 159].

В.С.Расторгуева дар “Очерки мухтасари грамматикаи забони форсӣ” низ оид ба ҳамин мавзӯ истода мегузарад ва баъзе аз хусусиятҳои грамматикии ҷумлаи пайрави муайянкундаро ба таври васеъ шарҳ медиҳад. В.Л. Неменова ҳам дар “Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ” дар бораи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунда суҳан ронда, бо мубтадои сарҷумла алоқаманд будани ҷумлаи пайрав ва ҷойи ҷумлаи пайравро дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбат ба муаллифони номбаршуда васеътар шарҳ медиҳад. Вай пайвандакҳоеро, ки дар таркиби ҷумлаи пайрави муайянкунда бисёртар кор фармуда мешаванду серистеъмол ба ҳисоб мераванд, номбар мекунад, лекин дар хусуси пайвандакҳои камистеъмол маълумоте намедиҳад.

М.В.Шаҳобова дар рисолаи илмии худ “Пайвандаки “ки” дар забони адабии ҳозираи тоҷик” дар ҳангоми нишон додани вазифаи пайвандаки “ки” ба мавзӯи “ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунда” дахл намуда, оид ба баъзе хусусиятҳои мавзӯ, сатҳӣ бошад ҳам, суҳан меронад. Вай пайвандакҳои муайянкундаро нишон дода адади онҳоро қариб ба 14-то мерасонад, ки ин хеле кам аст. Ӯ кӯшиш менамояд, ки хусусиятҳои грамматикии пайвандакҳои тобеъкунандаи муайянкундаро як ба як шарҳ диҳад, вале ба ин мақсади худ мувафақ шуда наметавонад, зеро дар бисёр ҷойҳо фикрҳои мутлақ ӯро аз мақсад дур мекунад кори худ менависад [152, с.157]. “Пайвандакҳои тобеъкунанда дар забони ҳозираи тоҷик бисёранд, серистеъмолтарин ва сервазифатарини яке аз онҳо пайвандаки “ки” мебошад. Вай қариб дар ҳама навъҳои ҷумлаҳои пайрав кор бурд мешавад ва асоси ба вучуд омадани (сохта шудани) пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакии навро ташкил менамояд”. Аммо ин гуфтаи

худро дар саҳифаи 158 рад мекунад, яъне вай мегӯяд: “Дар забонамон чи дар асоси пайвандаки “ки”, чи дар асоси пайвандакҳои дигар пайвандакҳои нав ба вуҷуд меоянд, дар натиҷа пайвандаки “ки”, оҳиста-оҳиста маъноӣ полисемантикӣ (дар маъноҳои гуногун кор фармуда шудани) худро гум мекунад. Ҳамин тавр, мустақилона истеъмоли кардани пайвандаки “ки” каммаҳсул мегардад” [152, 157-158]. Ба ин фикри Шаҳобова М.В. розӣ шудан душвор аст, зеро вай ислоҳи зиёдро талаб мекунад. Пайвандаки “ки” ба ҳар ду давраи забонамон ба таври мувозӣ хос аст. Пайдоиши шаклҳои нави пайвандакҳо истеъмоли “ки”-ро маҳдуд ва камистеъмоли накардаанд, чунки бештарин пайвандакҳои нав дар таркиби худ “ки” доранд. Аз ин ҷиҳат, хулосаи М.В.Шаҳобова дуруст нест. На фақат ба маъноӣ муайянкунӣ, балки ба маъноҳои дигар низ истифода бурда шудани пайвандаки “ки” ва боз дигар хел пайвандакҳо бо ҳамроҳии “ки” дар забони адабӣ серистеъмоли аст. М.В. Шаҳобова дар саҳифаи 34 рисолаи мазкур дар қатори пасоянд ва пешоянди таркибии муайянкунанда кор фармуда шудани “бо, аз, барин” ва дигарҳоро қайд намуда, ҳарчанд дар назди худ вазифаи шарҳ додани хусусиятҳои морфологӣ ва нахвӣ пайвандакҳоро гузошта бошад ҳам, ба мақсади худ ноил намегардад. Хусусияти гуногуни пайвандакҳо дар маъхазҳои классикӣ “Ғиёс-ул-луғот”, “Бурҳони қотей” ва боз дигар луғатҳо ба таври васеъ шарҳ дода шудааст, аммо ба ҷойи аз онҳо истифода бурдан, ба онҳо ба таври зарурӣ эътибор надодааст. Фикри сатҳии М.В. Шаҳобова дар ин аст, ки вай пайвандакҳои “монанди, барин” пайвандаки муайянкунанда мешуморад.

“Грамматикаи забони форсӣ” нисбат ба “Грамматикаи забони ҳозираи тоҷик” як қатор корҳои илмӣ, китобҳои дарсии шарқшиносони ҷаҳон шуда тадқиқоти олимони шуравӣ гардидаанд. Забони тоҷикӣ ҳамчун яке аз забонҳои эронӣ бо забони форсӣ алоқаи ҷудонашаванда доранд. Аз ин ҷиҳат корҳои илмӣ ва тадқиқотҳои оид ба забони форсӣ

мавҷудбударо низ аз нуқтаи назари ҳалли мавзӯи номбаршуда дида мебароем, ки ин, албатта, аз манфиат холи нест. Н.Березин дар китоби “Грамматикаи забони форсӣ” оид ба наҳви ҷумлаҳои мураккаб чизе нагуфтааст. Вай, танҳо дар хусуси ҷумлаҳои сода дар саҳифаҳои 272-274 маълумоти ноқисе медиҳад. Дар “Грамматикаи забони форсӣ” П.Платте ва А.Ранкинг оид ба мавзӯи зикршуда маълумоти дуруст намедиҳанд. Дар қисми наҳвии ин китоб, ки ба А.Ранкинг мансуб аст, ба ғайр аз баъзе пайвандакҳои тобеъкунандаи муайянкунанда ягон хусусияти муҳимми грамматикии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда қайд карда намешавад. А. Ранкинг бо пайвандакҳои нишон додаш мисоле ҳам намеорад. Илова ба ин ӯ таркибҳои “монанди, мисли, ба монанди, чун, ҳамчун, ба мисоли, ба қадри”-ро пайвандак ҳисоб мекунад, ки ин, ба фикри мо, дуруст нест. Онҳо пешояндҳое мебошад, ки қисми пайвандакҳои муайянкунандаро ташкил медиҳанд, вале ҳеҷ гоҳ пайвандак шуда наметавонанд, зеро онҳо, одатан, дар таркиби сарҷумла бо ин пешояндҳо ҳам пеш аз муайянкунанда ва пас аз он меоянд.

А.Ранкинг дар китоби худ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаеро, ки ашёи сарҷумларо тавзеҳ медиҳад, “ҷумлаҳои муайянӣ” меномад. Ин фикр ҳам чандон дуруст нест. Филлот дар китоби худ “Грамматикаи забони форсӣ” дар қатори пайвандакҳои тобеъкунандаи макон, тарзи амал дар хусуси пайвандакҳои муайянкунанда низ суҳан ронда, баъзе калимаҳои ифодаи замони дошта монанди “баъд, пас”-ро чун пайвандакҳои муайянкунанда қайд менамояд, ки ин гуфтаҳои Филлот бо фикри А.Ранкинг мувофиқ мебошад. Филлот ҷумлаҳои муайянкунанро қайд намуда мегӯяд: “ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда аз рӯи вазифа ҳамеша вобастаи исм – ашёи шарҳёбанда мебошад”. Ин, албатта, хуб аст, аммо дар бобати шаклҳои муайянкунӣ ва хусусиятҳои грамматикии

ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда чизе намегӯяд. Муаллифи дигари “Китоби дарсии забони форсӣ” оид ба ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда маълумоти муфассал медиҳад. Вай тақрибан 20-то пайвандакҳои муайянкунандаро номбар карда, дар бораи хусусиятҳои онҳо сухан меронад. Мавридҳои кор фармуда шудани пайвандакҳо ва вазифаи аксари онҳоро баён менамояд. А.И.Азерӣ дар “Китоби дарсии забони форсӣ”, ки соли 1940 таълиф ёфтааст, ба ғайр аз “ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бо сарҷумла алоқаи грамматикӣ ду хел сурат мегирад:

- 1) бо роҳи алоқаи восбастагӣ
- 2) бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ, дигар чизе нагуфтааст.

А.К.Арендс ҳам дар “Наҳви забони форсӣ” дар бобати мавзи номбаршуда хеле кам сухан меронад. Вай дар ин ҷо як хислати ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро қайд мекунад, яъне менависад: “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба сарҷумла боисти (таваккуф) пайвандкунанда тобеъ мегардад”[21, с. 99]. Ин фикри А.К.Арендс, танҳо як ҷиҳати масъала мебошад. Дуруст аст, ки муаллиф дар ин мавзӯ ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи муайянкунанда бо сарҷумла васл ёфтани ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайравро нишон медиҳад, аммо дар бораи хусусиятҳои грамматикӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда фикре ба миён намегузорад. Ниҳоят, муаллифи дигари “Китоби дарсии забони форсӣ” А.К.Овчинникова ба ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда таърифоти дуруст медиҳад. Ӯ як қатор пайвандакҳои муайянкунандаро ном бурда, бо баъзеи онҳо мисолҳои равшан меорад. Овчинникова А.К. ба як қатор пайвандакҳои муайянкунанда ва ба баъзе ҷумлаҳои пайрав ҳудуди муайян мегузорад, ки ин, ба фикри мо, чандон саҳеҳ нест, чунки ин тавр ҳолатҳо, яъне танҳо дар ҷои аввал ё дар ҷои дуюм омадани пайвандакҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави

муайянкунанда доимӣ нестанд. Пас дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик инчунин дар забони форсӣ маълумоти пурра мавҷуд нест. Қариб ҳамаи муаллифон дар ҳалли хусусиятҳои грамматикӣ мавзӯ маълумоти қаноатбахш намедиҳанд. Масалан, ҳатто дар бораи пайвандакҳои тобеъкунандаи замон, навҳои онҳо ва таркиби онҳо маълумоти муфассал дида намешавад. Аз ин рӯ, мо инро ба назар гирифта, ин андешаҳо ба фикри шумо дахл надорад дар таҳқиқоти худ, пеш аз ҳама, муайян кардани хусусиятҳои грамматикӣ сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави замон, нишон додани алоқаи наҳвӣ, муносибатҳои муайянкунандаи хусусиятҳои эзоҳшавандаи мубтадоро дар сарҷумла, пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҷойи пайвандакҳо дар таркиби ҷумлаҳои пайрав, инчунин муайян намудани мавқеи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ вазифаи аввалини худ қарор додем. Мақсади асосии тадқиқоти мавзӯи мазкур аз он иборат аст, ки баробари ба қадри имкон ҳал кардани масъалаҳои асосии грамматикӣ ва вазифаи наҳвӣ ҷумлаи пайрави замон ба шакл, мазмун ва ба хусусиятҳои гуногуни сарҷумла низ эътибори ҷиддӣ дода, мувофиқати онро бо тобеъшавандаи муайян намоем. Дар тадқиқот фактҳои мавҷудаи забони адабии ҳозираи тоҷик, адабиёти пас аз инқилобӣ, асосан, адабиёти бадеӣ, жанрҳои мухталифи он назму наср, илова ба ин адабиётҳои сиёсӣ, илмӣ ва матбуоти замон, услуби гуногуни забони адабӣ асос гирифта шудааст. Кори зикршуда аз муқаддима, чор боб ва хотима иборат аст. Дар охир номгӯи адабиёти илмӣ ва бадеие, ки истифода бурда шудаанд, оварда мешавад. Дар боби якум хусусиятҳои грамматикӣ, вазифаи наҳвӣ, маъноҳои иловагии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда нишон дода мешавад. Дар боби дуюм бошад, оид ба пайвандакҳои муайянкунанда маълумот дода, вазифаи

наҳвии онҳоро муайян кардаем. Дар ин боб калима ва ибораҳои ҷудогонае, ки ба пайвандаҳои муайянкунанда шабоҳат доранд, низ тадқиқ карда шудаанд. Дар боби сеюм, асосан муносибатҳои замони сарҷумла ва ҷумлаи пайравро нишон дода, вобаста ба пайвандшави бо сарҷумла ва ҷумлаи мураккаби тобеъро бо пайрави муайянкунандаро мавриди пажӯҳиш қарор додаем. Боби чорум ба мафҳуми замони ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда молик будани мубтадои сарҷумла дар бар мегирад. Дар ин боб хусусиятҳои бо ҳамдигар муродиф (синоним) будани ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва мубтадои сарҷумла баён карда шудааст. Ниҳоят, дар хотимаи кор ба таври мухтасар аз ҳама бобҳои рисола хулоса бароварда шудааст. Дар вақти ҳал кардани баъзе масъалаҳо докторҳои фанҳои филологӣ Б.Н.Ниёзмӯҳаммадов, М.Боголюбов, номзадҳои фанҳои филологӣ: М.Ф.Фозилов, Ш.Н.Ниёзӣ, Д.Т.Тоҷиев, В.А.Лившиц, Н.А.Маъсумӣ, В.С.Расторгуева, А.Каримова, А.З.Розенфелд, Р.Л.Неменова, Н.Беҳбудӣ дар рисолаҳо ва мақолаҳои илмиашон маслиҳатҳои хуб додаанд, ки дар рисолаи ҳеш истифода шудаанд.

Ш.4. Ҷойи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаҳои сертаркиби забони тоҷикӣ ва муодили онҳо дар забони англисӣ

Таҳти истилоҳи «ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб» он воҳиди мураккаби нутқ фаҳмида мешавад, ки дар он се ё зиёда ҷумлаҳои сода ба тавассути алоқои тобеъ ва бе пайвандак ба ҳамдигар марбут гашта, бо мақсади ифода намудани муносибатҳои гуногуни грамматикӣ, махсусан муносибатҳои паиҳамчинӣ ва номбаркунии ҳодисаю воқеаҳо, изҳори маъноҳои хилофу қиёс, сабабу натиҷа ва тавзеҳу истисно воқеъ мегарданд. Омӯхтан ва ба таҳлилу тадқиқ гирифтани чунин қолаби ҷумлаҳои мураккаб ҷолиби диққат аст, зеро онҳо қонуну қоидаҳои махсуси маъноию –сохтории худро доранд, ки то ҳол аз тарафи олимони

суханшинос ҳамачониба равшан карда нашудаанд. Солиёни охир ин кабил ҷумлаҳо ба китобҳои дарсию дастурҳои таълимии мактабҳои олии ҳамчун мавзӯи алоҳида дохил шуда, ҳамчунин ба нақшаҳои илмию тадқиқотӣ ворид гаштаанд. Ҷумлаҳои мураккаби навъи мазкур дар адабиёти лингвистӣ бо истилоҳҳои «сетаркиба», «бисертаркиб», «бисерпредикатӣ (хабарӣ)», «мураккаб кардашуда» «сертаркиб» ва ғайра номбар карда мешаванд. Аммо ин истилоҳҳо бо назардошти танҳо як нишонаи зохирии ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб- ин ҳам бошад, таркибан зиёд будани онҳо –муқаррар гардиданд, ки ин хусусияти шаклӣ ва миқдории масъала аст, на шаҳодат аз сифати он. Албатта, нишонаи мазкури ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб муҳим аст, вале он паҳлӯҳои дигари муҳимтари ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро дар бар намегирад. Аз ҷумла, алоқаву муносибатҳои махсуси наҳвӣ, таркибҳои якхела ва ҳархелаи ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб, дараҷаи инкишофи маъноӣ дохили бандҳои мураккаб, хусусиятҳои умумӣ ва ҷузъии онҳо масъалаҳои актуалии ин муамморо ташкил менамоянд. Тору пуди ҷумлаҳои мураккабе, ки аз се ва зиёда марказҳои предикативӣ ташкил меёбанд, пеш аз ҳама, аз рӯйи хусусияти алоқаи наҳвии байни ҳиссаҳои таркибиашон муайян карда мешавад. Вобаста ба ин олимони забоншиноси рус, аз ҷумла Н.С.Валгина қолабҳои мураккаби мазкурро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: а) ҷумлаҳои мураккаб, ки дар асоси алоқаи якхела ташкил меёбанд, ҷумлаҳои мураккаби серҷумла (сертаркиб) номида мешаванд. б) ҷумлаҳои мураккабе, ки тавассути алоқаи ҳархела сурат мегиранд, «бандҳои мураккаб» ба ҳисоб мераванд.

Дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб аввалин бор дар наҳвшиносии тоҷик забоншинос Д.Т.Тоҷиев як асари ҷудогона таълиф намуда [136, 24], баъдтар дар рисолаи докторӣ (134, 176- 212) маълумоти нисбатан мукамал ва муназзам дода буд. Сипас дар асарҳои таҳқиқотии забоншиносони дигар, аз ҷумла дар фасли «Ҷумлаҳои

мураккаби тобеи сертаркиб»-и грамматикаи илмӣ, ки ба қалами узви вобастаи АУ Тоҷикистон Ш.Рустамов тааллуқ дорад (70, 156-180), инчунин дар китобҳои дарсии мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва олий ҳамон маълумот бо андаке дигаргунӣ зикр гардидааст.

Дар асарҳои Д.Т.Тоҷиев ҳам қолабҳои асосии ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб зикр ёфтаанд. Тадқиққар чунин ҷумлаҳои мураккаби тобеъро аввал ба ду навъ: ҳампайраву паёпай ва гурӯҳи аввалро ба чидаю ғайричида ҷудо карда буд. Ш.Рустамов низ ҷумлаҳои мураккаби тобеъро аввал ба ду гурӯҳ: «1) ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайрави онҳо ба як ҷумла ва 2) ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайравашон силсилавор яке ба дигаре тобеъ мешаванд» ва гурӯҳи аввалро ба ду навъ: «ҷумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи як ҷумла меоянд, аз ҷиҳати мансубияташон ба навъҳои ҷумлаи пайрави якхелаву ҳархела ва аз ҷиҳати тарзи алоқа чидаву ғайричида» ҷудо кардааст (71, 156).

Дар заминаи ҳамин се қолаби асосии ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб навъҳои зиёдро сохтан ва аз маводи забони адабии муосири тоҷик намунаҳо пайдо кардан мумкин аст. Ин кор дар асарҳои илмии дар боло зикршуда анҷом дода шудааст. Ба андешаи мо, онҳоро дар маҷмӯъ метавон навъи чорум, яъне ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби омехта номид. Дар таркиби чунин ҷумлаҳо унсурҳои чидаю ғайричида, чидаю паёпай, ғайричидаю паёпай ва ё чидаю ғайричидаю паёпай омада метавонанд: *Бобоям ба ин мулоҳизаҳо ин таклифро хуш қабул кардааст, барои ӯ дар аввали кор меҳмонхонаи Ҳамроҳон номero, ки дар ҳамсоягии масҷид будааст, бошишгоҳ қарор додааст* [157, с.15].

My grandfather accepted with this consideration this offer and decided of the Hamrohkhon sitting-room, whose yard was in the neighborhood of the mosque as a rent-room [165, p. 31].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои мураккаби тобеъ истифода мешаванд, ки дорои якчанд ҷумлаи пайрав мебошанд. Чунин

ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб меноманд. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб вобаста ба тарзи алоқаи ҷумлаҳои пайрави таркибиашон гуногун мешаванд:

1. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибе, ки дар онҳо ду ва ё зиёда ҷумлаи пайрав ба як сарҷумла тобеъ шуда меоянд.

Мисол: Аҳолии деҳа, ки дар он ҷо ягон нафар одами саводнок набудааст, ҳатто мактаби пешимасчидӣ ҳа надоштааст, як устои дерадгарро дида мондаанд [159, с. 14].

The villagers, none of whom could read and who did not even have a maktab attached to the mosque, were amazed that a carpenter should be literate as well [165, p. 43].

Ман аз вай ниқор гирифта натавонистам, чунки ман як бачаи хурдсол, ӯ як ҷавони пурқуввати калонсол буд [157, с. 56].

I could not take revenge of him and I was a small boy and he was a strong young [165, p. 105].

Дар ин мисол ду ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба як сарҷумла тобеъ шуда омадаанд. Чунин хели ҷумлаҳои пайравро, ки ба як сарҷумла тобеъ шуда, ба як савол ҷавоб мешаванд, ҷумлаҳои пайрави чида меноманд.

Дар шакли нақша тасвири ин ҷумла чунин аст:

2. Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб ҳамчунин бар эзоҳи сарҷумла ҷумлаҳои пайрави гуногун меоянд. Чунин ҷумлаҳои пайравро ҷумлаҳои пайрави ғайричида меноманд.

Мисол: Раиси колхоз ҳам бо нутқи кӯтоҳе, ки оид ба ваъдаҳои боз ҳам мустақамтар кардани колхоз буд, актро қабул кард [158, с. 136].

The head of the collective farm also adopted an act, that with a short speech promising further strengthening of the collective farm [161, p. 21].

Дар мисоли боло сарчумларо чумлаи пайраве, ки дар дохили сарчумла ҷойгир буда – чумлаи пайрави мақсад, эзоҳ додааст.

Дар шакли нақша тасвири ин чумла чунин аст:

С , **ки** – П, - С.

Эзоҳ: С. – сарчумла, П. – пайрави чумла.

Дар тарафи шарқи рӯйи ҳавлӣ ду айвонча буд, ки яке барои хонаи ҷанубӣ дигаре барои хонаи шимолӣ вазифаи ошхонагӣ ва танурхонагиро адо менамуданд. Айвончае, ки ба хонаи шимолӣ оид буд, дар қатори оташдон як дӯкони чархиосиётарошӣ ҳам дошт [158, с. 141]

*At the east end of the inner yard were two porches **which served as a combined kitchen and bakery, one for south and one for the north building**; the one attached **to the north building** also had another carpenter's workbench set up next to the hearth [165, p. 46].*

Дар ғарбии рӯйи ҳавлӣ дар пушти оғил ва собот ва пайваста ба онҳо як суфаи дароз буд, ки бошандагони ин ду хона дар айёми тобистон шабона дар он ҷо менишастанд [158, с. 15].

*At the west end of the inner yard, behind the barn and stable and adjoining them, was a long sufa **where the family would sit outside on summer evenings** [165, p. 46]*

Дар рӯзе, ки ман аввалин бор ин хонаро дар ёди худ гирифтам, хонаи ҷанубӣ ва рӯйи суфа нур аз меҳмони мардина будаа, хонаи шимолӣ нур аз меҳмонзанон буд [159, с. 15].

*The first memory I have of this yard was on a day **when the south building and sufa were full of men and the north building was full of women** [165, p.47].*

Дар вақтҳое ки ман ба синни мактабӣ расидам, дастӣ падарам намерасид, ки маро шахсан хононад [159, с. 9].

- By the time I reached the school age, my father could not afford to learn me personally [165, p. 99].

Бинобар ин, маро дар мактаби пеши масҷиди қишлоқи худамон - қишлоқи Соктаре гузошт [157, с. 10].

- So, he put me at school of our mosque's village – the Sektare's village [165, p. 99].

Чун ман дар ин мактаб чизеро наомӯхтам, маро аз он ҷо гирифта, ба пеши зани имоми қишлоқ, ки мактаби духтарона дошт ва нисбат ба мактабдори мард беҳтар буд, гузошт ва дар ин миён абҷад ва ҳисоби абҷадро ба ман ёд дода, ба қушода шудани зеҳнам сабаб шуд [157, с. 55].

- Since I made no progress there, he transferred me to the girl's school. She began to teach me from the middle of the abjad alphabet [165, p. 100].

- Ман дар пеши бибихалифа (дар мактаби занона), аз Ҳофиз, чанд ҷузъ аз Бедил ва чанд ҷузъ аз Ҷазалиётӣ Соиб (Дар мактабҳои он замон Соибхонӣ расм нашуда бошад ҳам, падарам, ки Соибро дӯст медошт ва чанд Ҷазали ӯро аз қучо навишта гирифта будааст, бо ман ба бибихалифа фиристод, ки ҳамон Ҷазалҳоро ҳам ба ман хононад) хонда, дар даҳсолагӣ мактабро тамом карда баромадам [157, с. 29].

- I continued at Bibi Khalifa's school. I could read poem by Hafez [161, p. 249].

Саъдӣ, Ҳофиз, Бедил, Соиб, Навоӣ ва Ҷузӯлӣ барин шоирҳои гузаштаре «валӣ» медонистам ва шеърҳои онҳоро аз ҷумлаи каромати онҳо мешумурдам [159, с. 59].

I considered the poets of the past such as Saadi, Hafez, Bedil, Soib, Navoi and Fuzuli as "guardians" and considered their poetry as one of their blessings [165, p. 49].

Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибе, ки дар ҳаёти онҳо ду ё якчанд ҷумлаи пайрав омада, ҷумлаи пайрави яқум ба сарҷумла тобеъ шуда, ҷумлаи пайрави дуҷум ба ҷумлаи пайрави яқум тобеъ мешавад. Онҳо пайёпай, дараҷа ба дараҷа чун занҷир бо якдигар тобеъ шуда

меоянд. Чунин чумлаҳои пайравро чумлаҳои пайрави дараҷа ва ё пайдарпай меноманд.

Мисол: *Фардои он рӯз маро модарам ба мактаби бибихалифа бурд, барои ҳалвоӣ ба болои лаълӣ мавиз ва кулча, як рӯмол ва каллапӯширо ҳам, ки ба нияти тӯи ман дӯхта буд, зам намуд* [159, с. 23].

The next day my mother took me to Bibi Khalifa's school. For the "sweetener," she took raisins and cookies on a tray covered with a napkin and the cap that she had embroidered for my circumcision feast [165, p. 247].

Дар мисоли боло ба сарчумла чумлаи пайрави муайянкунанда “ *ки ба нияти тӯи ман дӯхта буд, зам намуд* ”,-" *she had embroidered for my circumcision feast* тобеъ шуда, нақши сарчумларо адо кардааст, ки дараҷаи дуҷум аст ва худ чумлаи пайрави сабаб тобеъ намудааст, ки он дараҷаи якум мебошад.

Агар чумлаи мураккаби тобеи сертаркибаи болоро ба тариқи нақша нишон диҳем, чунин аст:

Дар забони тоҷикӣ миқдори чумлаҳои пайраве, ки ба тариқи дараҷа воқеъ мегарданд, аз ду-се адад ҳам зиёд мешаванд.

Мисол: *Одина дар заводи пахта кор мекунад* [159, с. 30].

Odina works in a cotton's factory [161, p. 308].

Одина маҷбур буд, ки ҳар рӯз қанор ва ҷувол бардошта ба зинапоёе, ки дар таърифи завод дидед, боло барорад, ё ки дар ҳар шабонарӯз дувоздаҳ соат ба даруни пахтахонае, ки шумо 5 дақиқа тоб оварда натавонистед, истода, ҷувол холӣ кунад [159, с. 436].

- *Odina had to carry a sack and a sack every day to the stairs you saw in the factory description, or to stand and empty a sack for twelve hours a day in a cotton mill, that you could not stand for five minutes* [161, 156].

Ба чунин хизматҳо на танҳо Одина кор мекард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, ўзбек ва барбарӣ дар таҳти дасти як нафар пудратчӣ кор мекарданд [159, 437].

Нақшаи чумлаи пайрави муайянкунанда чунин аст:

1-сарҷумла;

2 – ки пайрави муайянкунанда дар дохили сарҷумла буда аз ду тараф бо вергул чудо шудааст;

3 – ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак.

Намудори 4

Муайянкунанда	who <i>кадом, ки</i> whose <i>аз кӣ,</i> whome <i>аз чӣ,</i> which, that <i>кӣ,</i> where <i>дар куҷо,</i> why <i>чаро</i>	People who can neither hear nor speak talk to each other with the help of their fingers. Одамоне, ки намешунаванд ва гап намезананд, бо ишорати ангуштони худ бо ҳамдигар муошират мекунанд.
	<p><i>Агар дар ҷумла пас аз ду исмҳои дар паҳлуи якдигаристода бо артикл ё ҷонишинҳои соҳибӣ (ё исм ва ҷонишин) феъли шахсӣ истифода шавад, исми дуҷум (ё ҷонишин) одатан муҷтамади ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ҷумлаи асосӣ бе пайвандак пайваस्त мешавад.: The students studied the machines they had to use on the farm – Талабагон машинаҳои, ки бояд дар колхоз истифода мебуданд, омӯхтанд.</i></p> <p><i>Аз ин рӯ, дар пайванди ду исм ё исм ва ҷонишин калимаи ҳамбастаро партофтан мумкин аст.: Give me the book you are speaking about – Китобро, ки дар бораи мегӯед, ба ман деҳ.</i></p>	

Хулоса ба боби 3-юм

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба саволи *кадоме аз* ҷавоб медиҳанд; на аз ҷумлаи асосӣ, балки аз исм гузошта мешавад. Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ҳамеша калимаи "**ки**" ё калимае мавҷуд аст, ки онро иваз кардан мумкин аст.

Мисол: She played **melodies** that **brought her to tears**.

– Вай **оҳангҳои** мезад, ки **ӯро ба ашк меовард**.

Аз сарҷумлаи ҷумлаи мураккаб ба ҷумлаи мураккаби тобеи муайянкунанда савол додан мумкин аст. Ҷузъи тобеъ ба сарҷумла вобаста аст. Мавриди зикр аст, ки сарҷумла бидуни ҷумлаи тобеъ

маънои худро гум мекунад, дар ҳоле ки ҷумлаҳои мураккаб аз ҳам вобаста нестанд.

Ҷумлаи тобеъ аз сарҷумлаи ҷумлаи мураккаб бо вергул ҷудо карда мешавад, агар он дар дохили сарҷумла бошад аз ҳар ду тараф бо вергул ҷудо карда мешавад. Намуна: Намудори № 5

Намудори 5

Навъи ҷумлаҳои пайрав		
Ҷумлаи пайрави муайянкунанда	Ҷумлаи пайрави эзоҳдиҳанда	Ҷумлаи пайрави ҳол
кадом? чӣ гуна? аз кӣ? аз чӣ? ва ғ.	кӣ? чӣ? киро? чиро? ба кӣ? дар бораи чӣ? дар бораи кӣ?	дар кучо? кай? ба кучо? аз кучо? барои чӣ? чӣ тавр?

ХУЛОСА

Таҳлили масъалаҳои назариявии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони тоҷикӣ ва муодилҳои онҳо дар забони англисӣ имкон медиҳад, ки мушоҳидаҳои зеринро баён намоем:

1. Масъалаҳои таснифоти сохти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ дар заминаи забонҳои гуногун мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Ин масъала дар забоншиносии рус танҳо дар даҳсолаҳои охир мавриди таваҷҷуҳи ҷиддӣ қарор гирифтааст. Дар монографияҳои, ки ба таҳлили намудҳои сохти ҷумлаҳои мураккаб ва ҷумлаҳои тобеъ бахшида шудаанд, муаллифон ҳодисаҳои истифодаи мувозинати воситаҳои гуногунро ифодаи як муносибатҳои наҳвири муайян кардаанд.

2. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бо раванди инкишофи сохти грамматикӣ, ташаккули услубҳои функционалӣ, ташаккули меъёрҳои грамматикӣ ва забонҳои гуногунсохт алоқаманд аст.

3. Ба ҳам мувофиқ омадани ҷумлаҳои мураккаб, махсусан бо пайрави муайянкунандаи системавии сохтори муносиб меъёри асосии наҳв мебошад.

4. Дар асоси таҳлили мавод метавон гуфт, ки ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави муайянкунанда, тағйирёбанда аз ҷиҳати маъноҳои функционалии худ, аз ҷиҳати хусусиятҳои сохтори шаклӣ ва маъноӣ фарқ мекунад. Тағйирёбӣ дар забонҳои қиёсшаванда хеле кам ба назар мерасад, тариқи ба раванди зиндаи инкишофи забони адабии забонҳои қиёсшаванда ба ташаккул ва «тағйирёбии» шаклҳои наҳвии он вобаста аст.

5. Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ танҳо воҳидҳои таркибии наҳвӣ мустақил буда метавонанд. Қисмҳои таркиб,

ки бо дигар ҷузъҳои таркиб робитаи тобей доранд, қобилияти мустақилона ифода кардани муносибатҳои наҳвиरो надоранд.

6. Барои ифодаи як муносибати наҳви забон бо ягон шакл ё сохтор маҳдуд нашуда, воситаҳои гуногунро ба қор мебарад. Далелҳои баррасишуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки раванди тадриҷан инкишофи сохти наҳвии забони тоҷикӣ бо роҳи алоқаи пайвандакҳо муайян мешавад.

7. Дар забони муосири тоҷикӣ ва англисӣ се намуди ҷумлаҳои мураккаб вучуд доранд:

- ҷумлаҳои мураккаби тобей – бо муносибати тобеи байни қисмҳои предикативӣ;
- ҷумлаҳои мураккаби пайваст – бо ҷузъи ҳамоҳангсози байни ҷумлаҳои предикативӣ;
- ҷумлаҳои мураккаб бидуни пайвандак - воситаи муошират интонатсия (овоз) мебошанд.

8. Дар сохти ҷумлаҳои мураккаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ умумияти зиёд мавҷуд аст, вале дар маънои пайвандакҳо тафовути муайянеро низ дидан мумкин аст. Дар ин забонҳо пайвандакҳои пайвасткунанда, хос ва ҷудокунанда барои пайваст кардани қисмҳои предикативӣ дар ҷумлаи мураккаб истифода мешаванд.

Ҳамин тавр, ҷумлаи мураккаби тобей бо пайрави муайянкунанда ҷумлаест, ки дар он ҷумлаи асосӣ ва як ё якчанд ҷумлаи пайрав мавҷуд аст. Ҷумлаи мураккаби тобей бо пайрави муайянкунанда аъзоҳои ҷумлаи асосиро, бахусус мубтадоро эзоҳ дода, ба саволҳои кадом? Чӣ гуна? ҷавоб шаванд. Дар рисола ҳангоми муқоисаи ҷумлаҳои мураккаби тобей бо пайрави муайянкунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳам монандӣ ва ҳам тафовут ба назар гирифта шудааст.

Тадқиқотҳои гузаронидашуда собит карданд, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеи пайрави муайянкунанда дар забонҳои гуногунсохт аломати грамматикӣ якхеларо талаб намуда, бо истифода аз воситаҳои нахвӣ махсус, барои эзоҳдиҳии мубтадои сарҷумлаи ҷумлаи мутаккаби тобеъ бунёд ёфтааст.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда вазифаи рематикиро ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба ҷо оварда, мубтадои сарҷумларо муайян мекунад.

Тартиби ҷумлаҳои мураккаб бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ бетағйир мемонад: ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда баъзан баъд аз сарҷумла қарор дорад.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки омӯзиши ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар доираи илми забоншиносии муосир – падидаи мунтазам ва босуръат инкишофёбанда буда, вазифаи коммуникативӣ (иртиботӣ) ҷумлаи мураккабро ишғол намуда, дар инкишоф ва тақомули забон мавқеи муҳим дорад.

Дар тадқиқоти пешниҳодшуда дар асоси тадқиқоти илмӣ забоншиносони хориҷӣ ва тоҷик муяссар гардид, ки маълумот оид ба таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда аз нигоҳи ҷанбаҳои гуногун ба низом дароварда шавад. Инчунин маълум карда шуд, ки аз рӯи таносуби ҷумлаи тобеъ миёни дар байни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда сарҷумлаҳои як аъзо ҷудо карда шаванд.

Бо истифода аз усули таҳлил ва ҷамъбаст дар мисоли матнҳои бадеӣ муайян кардан мумкин буд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ду варианти ҷойгиркунии ҷузъҳо қобили қабул аст: ҷумлаи тобеъ бо пайрави муайянкунанда баъди сарҷумла (тартиби бевосита).

Чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ҳеҷ гоҳ пеш аз сарчумла ҷой намегирад.

Инчунин, пажӯҳиш дар заминаи асарҳои бадеӣ намуд, ки мубтадои сарчумла дар чумлаи мураккаб ҳамеша шакли вобаста дошта, дар дохили сарчумла бошад, шакли пешоянд озодона тағйир ёфта метавонад.

Ҳамаи гуфтаҳои боло гувоҳӣ медиҳанд, ки чумлаи тобеъ ҳамеша аломатгузори шуда, аз сарчумла бо як қатор хусусиятҳои расмӣ фарқ мекунад: сохти ихтисорӣ, - мавҷудияти шакли вобастаи мубтадо, - тартиби аъзо, - ҷойи сарчумла ва ғ.

Таҳқиқи чумлаҳои мураккаби забони англисӣ ва муқоисаи он бо забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки мувофиқати сохтори чумлаҳо бештар ба назар мерасад. Доираи истифодаи пайвандакҳо фарқкунандаанд, яъне чумлаҳои забони англисиро метавон бидуни истифодаи пайвандакҳо ва дигар воситаҳои дар кор таҳлилшуда дар кор ифода кард. Мусаллам аст, ки забонҳои гуногуни дунё доимо дар ҳолати рушду такомул қарор доранд ва забони англисиву тоҷикӣ низ истисно нест.

Чумлаи пайрави муайянкунанда як сохти наҳви инкишофёфтаре ифода мекунад, ки дар забоншиносии муосир тоҷик васеъ истифода мешавад. Дар чумлаҳои номбаршуда ибораҳои сифати феълӣ кам истифода мешаванд. Бинобар ин бар хилофи забони англисӣ, ки дар аксар маврид чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба худ синоними муайяниро доранд, дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забони тоҷикии муосир чунин пайрави муайянкунанда мушоҳида карда намешавад.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки миёни калимаи муайянкунанда ва чумлаи пайрав алоқаи мантиқӣ вучуд дорад.

Таҳлили илмиву бадеӣ ба хулосае меоварад, ки дар чумлаи мураккаби тобеъ дар чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави

муайянкунанда одатан ҳолатҳое истифода мешаванд, ки бо як калима ё ибора ифода кардани хусусияти ашё ё падида душвор ё ғайриимкон аст.

Ҳамин тариқ, кушишҳои ҳалли масъалаҳои назариявии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ва ба низом даровардани онҳо тавассути маводи осори насрии С. Айнӣ ба хулосаҳои зерини илмӣ асоснокшуда овардаанд:

1. Асарҳои С.Айнӣ ганҷинаи гавҳарҳои пураарзиши калом буда, дорои сарвати бепоёни лексикӣ, фразеологӣ, грамматикӣ ва бадеии забони ҳазорсола буда, тавассути онҳо имконияти таҳқиқ ва пажӯҳиши нуқтаҳои баҳсбарангези забони тоҷикии мо бо забонҳои дигар имконпазир аст.
2. Хизмати васеи Садриддин Айнӣ дар он аст, ки бо асарҳои худ имконоти забони тоҷикиро нишон дода, дар рушди он саҳми арзанда гузоштааст. Нависанда на танҳо дар асарҳои бадеӣ ва публисистии худ, балки дар мақолаҳо, мактубҳо ҳам ба сохти ҷумлаҳои мураккаб ва интиҳоби дурусти онҳо аҳамият додааст.
2. Навоварии Садриддин Айнӣ дар он аст, ки нависанда аз имконоти наҳвии забони муосири тоҷикӣ васеъ истифода бурда, дар ғанӣ ва асолати таркиби наҳв, махсусан ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони муосири тоҷикӣ саҳм гузоштааст.
3. Дар таҳқиқи ҳамин масъала маводи осори насрии С. Айнӣ имкон дод, ки пажӯҳиши илмӣ комил гардад:
сарҷумла ва ҷумлаҳои тобеъ бо ёрии пайвандакҳо дар ҷумлаи мураккаб пайваست шуда, аз рӯйи сохти онҳо (пайвандакҳо) илман асоснокшуда тасниф гардад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

Адабиёти назариявӣ:

1. Абадуллаев А.З. Сложноподчинённые предложения в современном азербайджанском языке. - Афтореф. дис... д-ра филолог наук. – Баку, 1963. - с. 360.
2. Абакумов С.И. О придаточных предложениях // Русский язык в школе, 1938, №2.
3. Абакумов С.И. О придаточных предложениях. – Рус яз. В школе, 1938, 85-95.
4. Абрамов А.П. Вариантные формы определительного придаточного предложения / А.П. Абрамов; отв. ред. Ю.Н. Власова. Ростов н/Д: Изд-во Рост, ун-та, 1983. - 56 с.
5. Адмони, В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка / В. Г. Адмони. - М.: Изд-во литератур на иностранном языке, 1955. – 392 с.
6. Адмони, В. Г. Обладают ли модели предложения обобщенным грамматическим значением? / В. Г. Адмони // Грамматические исследования: сб. науч. труд. Ч.1. – Л., 1975. – С.3-25.
7. Адмони, В. Г. Содержательные и композиционные аспекты предложения / В. Г. Адмони // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С.5-12.
8. Адмони, В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л.: Наука, 1979. – С. 6-36.
9. Академическая грамматика современного таджикского литературного языка (на тадж. яз.) / ответственные редакторы Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов. - Душанбе: Ирфон, 1966. – 220 с.
10. Акимова Г.Н. Конструкции типа дом, что стоит напротив / Г.Н. Акимова // Рус. яз. в шк. М. : 1970. - № 6. - С. 34-38.

11. Акимова, Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г.Н. Акимова. –М., 1990. - 166 с.
12. Акрамов М. Ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷик.- Душанбе;Дониш,1977.с.164.
13. Акрамов М. Ибораҳои сифатии изофӣ-Дар забоншиносии тоҷик.- Душанбе: Дониш,1976, с.50-62.
14. Актуальные проблемы русского синтаксиса / под ред. К.В Горшковой, Е.В. Клобукова. -М., 1984. - 307 с.
- 15.Александрова С.Я. Семантический анализ сложноподчиненных предложений с придаточными, вводимыми союзами as и as though // Вопросы грамматической структуры предложения и текста в английском языке / С.Я. Александрова. Сб. науч. тр. – М., 2008. – С. 86–96.
16. Алибейли Э.Ю. Соотносительные слова в сложноподчинённых предложениях современного персидского языка. – Автореф. Дис...канд. филолог наук. -Баку,1974. - с.37.
17. Андриянова Е.К. Модальность сложноподчиненного предложения в современном английском языке. : автореф. дис. . канд. филол. наук / Е.К. Андриянова. Л., 1966. - 28 с.
- 18.Апресян Ю.Д.Синтаксис и семантика в синтаксическом отношении.Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие.-М.:наука, 1969,302-307с.
19. Апресян, Ю.Д. Синтаксическая обусловленность значений / Ю.Д. Апресян // Русский язык в национальной школе. – 1967.- № 6. – С. 3-15.
- 20.Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д. Аракин. – Л.: Просвещение, 1979. - 259 с.
21. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского языка. М,-Л.,Акад наук СССР,1941. – 191с.
22. Арендс А.К.Краткий синтаксис современного персидского литературного языка,-М-Л,:Изд-во АН СССР,1941.с.95-108.

23. Арзуманов С.Д. Забони тоҷикӣ./Учебник таджикского языка для взрослых. – Салинабад.: Таджикосиздат,1951. – с.251-257.
24. Арзуманов, С. Дж., Забони тоҷикӣ / С. Дж. Арзуманов, А. Сангинов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.
25. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы / Н.Д. Арутюнова. М. : Наука, 1976. - 383 с.
26. Арутюнова Н.Д. Предложения и его смысл: логико-семантическая прблема.-М.:Наука,1976.-383с.
27. Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
28. Арутюнова, Н.Д. Вариации на тему предложения / Н. Д. Арутюнова // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. –С. 38-48.
29. Атобуллоев С. Мақоми артикл дар ташаккули ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда.Дар асоси материали шеваҳои ҷанубӣ.-Дар забоншиносии тоҷик.- Душанбе:Дониш,1977,с.138-148.
30. Атобуллоев С. Ҷумлаи пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик. – Душанбе:Дониш,1975,с.193.
31. Атобуллоев, С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (Ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ дар шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ) / С. Атобуллоев; под ред. Растаргуева В.С., ответственный редактор Гаффуров Р. -Душанбе: Дониш, 1984. – т.4. – 251с.
32. Барабаш Т.А. Пособие по грамматике современного английского языка = (A Guide to Better Grammar) / Т.А. Барабаш. М. : Междунар. отношения, 1975.-288 с.
33. Бархударов Л.С. Грамматика английского языка / Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг. М. : Высш. шк., 1973. - 424 с.
34. Бархударов Л.С. Проблема предложения в трактовке различных грамматических направлений .-Вопр.языкознания ,1976,с89-100.

35. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка.-М.:Высшая школа,1966.-200с.
36. Бархударов, Л.С. Грамматика английского языка / Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг. –М, 1973. - 423 с.
37. Бах, С.А. К вопросу о структуре союзного СПП с причинно-следственным значением в современном русском языке / С.А. Бах // Уч. записки Саратовского государственного ун-та им. Н.Г. Чернышевского. Филологический выпуск. -Саратов, 1958. - Т. XLVIII. - С. 25-33.
38. Бейлина А.М. Сложно-подчиненные предложения с придаточным определительным в современном английском языке : автореф. дис. . канд. филол. наук / А.М. Бейлина. Л., 1954. - 24 с.
39. Беленицкий, А.М. Навҳи забони тоҷикӣ. Барои синфҳои VI-VII, к.2 // А.М.Беленицкий,Б.Ҳочизода. – Сталинобод: Самарқанд: Наш.дав.Тоҷикистон, 1936. – с. 22-35.
40. Беловольская, Л.А. Современный русский язык для студентов заочного отделения педагогических вузов.:учеб. пособие / Л.А. Беловольская. – Таганрог: ТГУ, 2001. – 120 с.
41. Белоусов, Н.И. Актуальное членение сложноподчиненных предложений / Н.И. Белоусов// Русское предложение: исследование и преподавание в школе и ВУЗе. // Межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж, 1986. – С. 97-109.
42. Белошапкова В.А. О принципах классификация сложноподчиненных предложения. – М.: Рус.яз. в школе, №6., 1963. – с. 7-12.
43. Белошапкова В.А. Сложноподчиненных предложения в современном русском языке. /Некоторые вопросы теории/. – М.:Просвещение, 1967. – с.20-108.
44. Белошапкова В.А. Современный русский язык. // Синтаксис. – М.: Выс.Школа, 1977. – с.158-243.

45. Белошапкова В.А.К изучению типов сложного предложения Докл. И общ. Инта языкознания АН СССР.-М.,1952№2.с.20-25.
46. Беляева, Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е.И. Беляева. -Воронеж, 1985. -179 с.
47. Биренбаум, Я.Г. Классификация придаточных предложений в современном английском языке / Я.Г. Биренбаум // Синтаксический анализ разносистемных языков. – М., 1979. - С. 14-19.
48. Биренбаум, Я.Г. Установление исходного состояния при деривационной интерпретации системы сложноподчиненного предложения в современном английском языке / Я.Г. Биренбаум // Деривация в речевой деятельности. Межвузовский сборник научных трудов. -Пермь, 1990. -С. 92-104.
49. Блох, М.Я. Теоретическая грамматика английского языка / М.Я. Блох. – М., 1983. – 383 с. (на английском языке).
- 50.Богородижий В.А. Общий курс русской грамматики. М-Л.:Соцгиз, 1935. – с. 208-254.
- 51.Божно Л.И. Артикль в современном немецком языке-Пособие для преподавателей. – М.:Учпедгиз, 1956. – с.3-24:104-112.
52. Бузургзода Л. Синтаксиси мухтарсари забони тоҷикӣ. Барои хонандагони омӯзишгоҳҳои ғоибона. – Сталинобод, 1942. – с.36-55.
53. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка.-М.: Учпедгиз, 1959. – с.274-287.
- 54.Валимова В.Г. Сложное предложение и сочелание предложений. //В кн. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - М.: Наука, 1978. – с.183-190
- 55.Валимова Г.В. О сочинительных союзах в сложном предложении // Материалы IX и X конференций Северо–Кавказского зонального объединения кафедр русского языка / Г.В. Валимова. – Ростов н/Д: Изд–во Рост. ун–та, 2007. – С.87–93.
56. Василенко И.А. Сложное предложение с неоднородным сложноподчиненные. М.:Рус.яз. в школе, 1953, в.6. – с. 18-22.

57. Вейхман, Г.А. Новое в английской грамматике / Г.А. Вейхман. -М., 1990. - 132 с.
58. Верховская И.П. К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений в современном английском языке // Проблемы грамматики английского языка / И.П. Верховская : Сб. науч. тр. – М., 2009. –С.31 – 43.
59. Верховская, И.П. К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений в современном английском языке / И.П. Верховская // Проблемы грамматики английского языка: сб. науч. труд. -М., 1981. - Вып. 1736. -С. 31-43.
60. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса/От Ломоносова до Потебни и Фортунотова/. – М.: Моск.У-та, 1953. – с.223-251.
61. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Там же - С. 254-294.
62. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения// Вопросы грамматического строя.-М.: АН СССР,1955.614с.
63. Виноградов В.В. Основные принципы русского синтаксиса // Избр. тр. Исследования по русской грамматике.- М.: Наука, 1975. - С. 221-230.
64. Виноградов, В.В. Исследования по русской грамматике.- Изб.труды/Предисл.Н.Шведовой/. – М.: Наука, 1975. – с.284-294.
65. Виноградов, В.В. История русских лингвистических учений / В.В. Виноградов. – М., 1978. –367 с.
66. Габучян Г. М. Теория артикля и проблемы арабского синтаксиса. – М.:Наука, 1972. – с.206.
67. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка / И.Р. Гальперин. – М., 2008. – 459 с.
68. Гвоздев А.Н. Современный русский язык. М.: Учпедгиз.1958, с.198-264

69. Грамматика английского языка. Синтаксис / Н.А. Кобрина, Е.А. Корнеева, М.И. Оссовская [и др.]. -М., 1986. - 237 с.
70. Грамматика современного русского литературного языка, -М: Наука, 1970. – с.682-740.
- 71.Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синаксис. – Душанбе:Нашр.дав.тоҷик,1963. – 183с.
72. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. – Душанбе: Дониш,1986. – 372с.
73. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. – Душанбе: Нашр.дав.Тоҷикистон, 1963. – с.129-154.
74. Гулыга, Е.В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке / Е.В. Гулыга. – М., 1971. – 206 с.
75. Евсеев, Н.А. Об усвоение придаточного определительного предложения. / М.: Рус.яз. в школе, 1965. – с.20-24.
76. Жельвис, В.И. К вопросу о видах синтаксической связи между частями сложного союзного предложения (На материале английского языка) / В.И. Жельвис. –2003. – С.343-366.
77. Жельвис, В.И. Существуют ли в языке сочинительные и подчинительные союзы? (На материале английского языка) / В.И. Жельвис. – 2002.– С.253-273.
78. Журавев, А.Н. Одночленные сложноподчинённое предложения в современном русском языке, -Афтореф. Дис...канд. филолог. наук. – Саратов, 1967. – с.5-14.
79. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои мактабҳои олии.- Душанбе: Ирфон, 1970, с.212-265.
80. Запарожченко, Н.Е. Структурно –семантические типы сложноподчиненных предложений с придаточными определительными в современном английском языке. - Афтореф. Дис...канд. Филолог. наук. – М., 1965. – с.17.

81. Зиёев, М. Оид ба усули омӯзонидани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва миқдору дараҷа. Дар маҷмӯи илмӣ/Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик/Сер.филолог. – Душанбе: Ирфон, 1970. – с.108.-114.
82. Зикриёев, Ф. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1976. – с.121.
83. Зикриёев, Ф. Ҷумлаҳои туфайлӣ ва муносибати онҳо ба ҷумлаҳои пайрави тарзи амал. Дар маҷмӯи илмӣ/Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик/Сер.филолог., ҷ.5. – Душанбе: Ирфон, 1967. – с.83-110
84. Зикриёев, Ф. Хусусиятҳои грамматикӣ ва воҳидҳои туфайлӣ// Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1978. – 24-35с.
85. Зикриёев, Ф.К. Структурно-семантические особенности таджикского паратаксиса / Ф.К. Зикриёев; под. ред. Ш. Рустамова. – Душанбе: Дониш, 1986. – 190 с.
86. Зикриёев, Ф.К. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ф.К. Зикриёев. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 167 с.
87. Зикриёев, Ф.К. О сложном предложении в современном таджикском литературном языке / Ф.К. Зикриёев // Забошиносии тоҷик. АФ РСС Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 1984. – 127 с.
88. Зикриёев, Ф.К. Сложноподчиненные предложения в разносистемных языках / Ф.К. Зикриёев, Н.Ш. Рахмонова. - Душанбе, 2013. – 96 с.
89. Зикриёева, М.В. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии тоҷик (Душанбе, 1976): автореф.дис.канд.филолог. наук. – Душанбе, 1976. – 27с.
90. Иванова, И.П. Вид и время в современном английском языке / И.П. Иванова. -Л., 1961. -178 с.

91. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. -М., 1981. - 285 с.
92. Иленько, С.Г. Бессоюзные предложения в русском языке. //Лекция по курсу современный русский литературный язык. Л. Ленинградский гос. пед инс-т им. А.И. Герцена/. – Л., 1961. – с.26.
- 93.Ильиш, Б.А. Современный английский язык / Б.А. Ильиш: Теорет. курс: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2007. – 347 с.
- 94.Ильиш, Б.А. Строй современного английского языка / Б.А. Ильиш: Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов. – Л. : Просвещение, 2005. – 365 с.
95. Ильиш, Б.А. Строй современного английского языка / Б.А. Ильиш. -Л., 1971. - 366 с. (на английском языке).
96. Исматуллоев, М.Ф.Оид ба чумлаи пайрави истисноӣ Дар маҷмӯи илмӣ/Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик/.Сер.филолог.,ҷ.42-Душанбе: Ин-ти дав.пед. ба номи Т.Г. Шевченко, 1963 – с.3-11
- 97.Иртенъева, Н.Ф. Исследование по синтаксису английского языка. Ч. 2. // Н.Ф. Иртенъева. – М., 1961, - 160с.
98. Қаландаров, К. Ташаккул ва тақомули чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик (асрҳои X - XIX) / К. Қаландаров. – Душанбе, 2004. – 464с.
99. Калонтаров, Я.И. Мудрость трех народов / Я.И. Калонтаров. – Душанбе: Адиб,1989. – 428 с.
100. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим.-Душанбе: Ирфон,1967. – с.127-163.
101. Камолиддинов, Б. Масъалаҳои баҳсноки навҳи забони тоҷикӣ (Мулоҳизаҳо доир ба чумлаҳои пайрави мутобиқат, натиҷа, макон, шарт, хилоф) / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Девашниҷ, 2003. -132 с.

102. Камолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 136 с.
103. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2012. -288 с.
104. Камолиддинов, Б. Як мавқеъ ба кор бурдани пайвандаки «ки» / Б. Камолиддинов // Вестник Таджикский национальный университет. –Душанбе: Сино, 2010. – С. 214-218.
105. Каримов Ҳ.Дар бораи баъзе хухсусиятҳои калимаи-як-. // Дар масъалаҳои забоншиносии тоҷик.-Душанбе:Дониш.1967,с.23-31.
106. Каримов Ҳ.Мухтасар барои морфемаи -е-. Дар масъалаҳои забоншиносии тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1967. – с.18-23.
107. Карпова Л.В. О функциональном критерии в синтаксисе (на материале сложноподчиненных предложений с союзом as, when) // Некоторые проблемы слова и предложения в современном английском языке / Л.В. Карпова: Респ. сб. – Горький, 2003. – С.176-192.
108. Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами / К.Н. Качалова, Е.Е. Израилевич. – М., 2004. – 717 с.
109. Конькова И.П. Сложносочиненное союзное предложение в современном английском языке / И.П. Конькова. – Душанбе, 2005. – 240 с.
110. Кормановская, Т.И. О коммуникативной организации сложноподчиненного предложения (на материале английского языка) / Т.И. Кормановская // ВЯ. – 1987. -№3. -С. 102-110.
111. Корнеева, В.В. Временная и аспектуальная характеристика сложноподчиненных предложений с придаточными следствия: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / В.В. Корнеева. -Воронеж, 1984. - 20 с.

112. Қаландаров К. Сложноподчиненных предложения в таджикском литературном языке. - ХҮ-ХҮI вв. На материал Бадаи-ал-вакаи Зайниддина Восифи. Автор. Диссер. канд. филол. наук. Душанбе: Дониш.1967. – с.23-37
113. Қосимова, М.Н. Чумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик / М.Н. Косимова. -Сталинобод, 1961. – 77 с.
114. Қурбонов, П. Ифода ёфтани муносибати баёниягӣ ва воситаи чумлаи пайрав. / П. Қурбонов. – Душанбе, 1977. – 162с.
115. Лагоденко Ж.М. Сложноподчиненное предложение с описательным определительным в английском языке.: автореф. дис. канд. филол. наук / Ж.М. Лагоденко. Л., 1975. - 26 с.
116. Левицкий Ю.А. Основы теории синтаксиса: учеб. пособие для студ. вузов / Ю.А. Левицкий. 3-е изд., испр. и доп. - М. : КомКнига, 2005. - 367 с.
117. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. -М.: Сов. энцикл., 1990. 682 с.
118. Лич Д. Коммуникативная грамматика английского языка / Д. Лич, Я. Свартвик. М. : Просвещение, 1983. - 304с. - (на англ. яз).
119. Масъумӣ, Н. Нишондодоҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ. / Н. Масъумӣ. // Қисми 2, барои синфҳои 3-4 омӯзишгоҳи педагогии ғоибона. – Сталинобод, 1949. – 80с.
120. Ниёзмухаммедов, Б.Н. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик (Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба, чумлаи мураккаби омехта) / Б.Н. Ниёзмухаммедов, Ш. Рустамов. - Душанбе: Ирфон, 1968. – 197 с.
121. Ниёзмухаммадов Б.ва Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, Ирфон, 1968, 200с.
122. Ниёзмухаммадов, Б. Забони тоҷикӣ. Қисми 2. Синтаксис барои синфҳои 7-8 / Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Ниёзӣ, А. Каримов. - Душанбе, 1962. -120 с.

123. Поспелов, Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы / Н.С. Поспелов // ВЯ. - 1959. -№2. -С. 19-27.
124. Рахмонова, Н.Ш. Системная структура СПП в системе синтаксиса: лингвокогнитивный аспект. / диссер. док. филологич. наук. // Н.Ш. Рахмонова. – Душанбе: Эргграф, 2018. – 196с.
125. Рубинчик Ю.А. Сложное предложения с придаточными определительными в современном персидском языке. – М., 1959. – 215с.
126. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. – М. 1960. – 140с.
127. Руднев А.Г. Синтаксис простого предложения. М.: Учпедгиз, 1960.-169с.
128. Саидризо Ализода. Сарфу наҳви тоҷикӣ. Душанбе. Нашрдавтоҷ. 2006. 90с.
129. Слюсарева Н.А. Проблема функционального синтаксиса современного английского языка / Н.А. Слюсарева. М. : Наука, 1981. - 207 с.
130. Смирницкий, А.И. Древнеанглийский язык / А.И. Смирницкий; ред. В.В. Пассек. М.: Госиноиздат, 1955. - 317 с.
131. Смирницкий, А.И. Морфология английского языка / А.И. Смирницкий. -М.: Наука, 1959.-439.
132. Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка. // подготовил к печати и отредактировал к.ф.н. В.В. Пассек. / А.И. Смирницкий. – М.: Литература на иностранном языке., 1957. – 284с.
133. Тоҷиев Д.Т. Калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаи мураккаби тобӣ // Иранская филология (филологияи эронӣ) К.1. – Душанбе, 1973. – 471с.
134. Таджиев, Д.Т. Сложноподчиненные предложения с обстоятельственными придаточными определительными в

- современном таджикском литературном языке. Автореф дис .док. фил.наук-Душанбе 1971.-51 с.
135. Таджиев, Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке. -Сталинобод, 1955. – 70 с.
136. Тоchieв, Д.Т. Чумлаи мураккаби сертаркиба. // Д.Т.Тоchieв. – Душанбе,1966-32с.
137. Тоchieв, Д.Т. Доир ба сермаъноии чумлаҳои пайрав // Д.Т. Тоchieв. – Душанбе:Мактаби советӣ,1970,№1,-С.5-12.
138. Тоchieв, Д. Воситаҳои алоқаи чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик. // Д.Т.Тоchieв. – Душанбе,1971-52с.
139. Тоchieв, Д. Калимаҳои бо пайвандакҳо ҳамнисбат дар чумлаи мураккаби тобеи забони адабии тоҷик //Межвузовский научная конференция по иранской филологии(тезиси докладов) К.1-Душанбе,1966.46-50с.
140. Тоchieв, Д. Калимаҳои ҳамнисбат дар чумлаи мураккаби тобеъ//Иранская филология К.1-Душанбе,1970.-С.5-11.
141. Тоchieв Д. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба. - Душанбе: Ирфон, 1966. – 231с.
142. Тоchieв Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1981. – 198с
143. Хаймович Б.С. Теоретическая грамматика английского языка / Б.С. Хаймович, Б.И. Роговская. М. : Высш. шк., 1967. - 298 с. - (на англ. яз.).
144. Хаймович Б.С. Теоретическая грамматика английского языка / Б.С. Хаймович, Б.И. Роговская: Учеб.пособие для вузов. – М. : Высшая школа, 2007. – 297 с.
145. Хлебникова И.Б. Сослагательное наклонение в английском языке (как общелингвистическая проблема) / И.Б. Хлебникова. Калинин: Изд-во Калинин. ГПИ им. М.И. Калинина, 1971. - 174 с.

146. Хорнби А.С. Учебный словарь современного английского языка = Oxford Student's Dictionary of Current English / А.С. Хорнби при участии Кристины Руз. М.; Оксфорд:Просвещение:Изд-во Оксфорд, ун-та, 1984. - 769 с. - (Спец. изд-ние для СССР).
147. Хочаев, Д. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик. / Д. Хочаев. – Душанбе, 2010. – 178с.
148. Ҳочизода, Б. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик./ Б. Ҳочизода. – Душанбе, 1960. – 154с.
149. Хусейнов, Х. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Х. Хусейнов // АН ССР Таджикистан. - Сталинабад, 1960. -178 с.
150. Шаҳобова М.Б. Опыт сопоставительного исследования грамматического строя таджикского и английского языков. // М.Б. Шаҳобова. – М., 1985. – 252с.
151. Шаҳобова, М.Б. Пайвандаки “ки” дар забони адабии ҳозираи тоҷик. // М.Б. Шаҳобова. / рисолаи док. илми филолог. – Душанбе.
152. Шаҳобова, М.Б. Забони англисӣ. / М.Б. Шаҳобова. – М., 1982. – 255с.
153. Шапиро А.Б. Принципах классификации сложноподчиненных предложений.// Русский язык в школе. №2, 1973. – 421с.
154. Шифой, А. Маводи илмии дастури забони форсӣ / А. Шифой. -Тегеран, 1963. - 79 с.
155. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. // А.И. Смирницкий. – М., 1957. – 284с.
156. Эшонҷонов А. Чумлаи пайрави муайянкунанда ва хусусиятҳои грамматикӣ он// Маориф ва маданият, 26.06.1960.
157. Ярцева В.Н. Развитие сложноподчиненного предложения в английском языке / В.Н. Ярцева. Л. : Изд-во ЛГУ, 1940. - 116 с.

АДАБИЁТИ БАДЕЙ:

157. Аини С. Куллиёт. Т.2 / С. Аини. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -462 с.

158. Аини С. Куллиёт. Т.3 / С. Аини. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -606 с.

159. Аини С. Куллиёт. Т.7 / С. Аини. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1962. -519 с.

160. Аинӣ С. Мактуби кушода ба рафиқ Толис.Куллиёт.ҷ.11./ С. Аинӣ – Душанбе: Ирфон. 1964,1964, с.377-384.

161. Aini, S. Bukhara: Remembrance / Ainy S. – Raduga,1986. – 392 p.

162. Aini. The Sands of Oxus / Boyhood Reminiscences of Sadriddin Aini / J.R. Perry, R. Lehr. – California: Mazda, 1998. – 193 p.

163. Aini S. *Ahmadi Devband* / S. Aini / Translated by John R. Perry. University of Chicago. USA. 1981. – 196-222 p.

164. Aini S. The Village School/ S. Aini. Translated by John R. Perry. The Sands of Oxus. USA. Mazda publishers 1998. – 223-252 p.

165. Aini S. Pages from my own story / S. Aini. – M.: Foreign Languages Publishing House, 1955. – 128 p.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶИИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:

- 1. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:**

[1-М] Раҳмонова Д.И. Муайянкунандаи изофӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси маводи осори тарҷумаи устод С. Аинӣ) /Д.И.Раҳмонова// Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ) – Бохтар-2021. - №1/2(86).-с 38-42.ISSN 2663-5534

[2-М] Раҳмонова Д.И. Таҳлили баъзе тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда / Д.И. Раҳмонова // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ)– Душанбе, 2021.-№ 2(014) –с. 290-293. ISSN 2076-2569

[3-М] Раҳмонова Д.И. Мавқеи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ/ Д.И. Раҳмонова // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ)– Душанбе, 2022.-№ 2(014) –с. 207-212. ISSN 2076-2569

[4-М] Раҳмонова, Д.И. Вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ/ Н.Ш. Раҳмонова, Д.И. Раҳмонова // Ахбори Академияи миллии илми Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои гуманитарӣ)– Душанбе, 2024. - № 1(274) – с. 255-266. ISSN 2076-2569.

2. Мақолаҳои, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд:

[1-М] Раҳмонова Д.И. Навъ ва вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ // Конференсияи байналмиллалии илмӣ амалӣ дар мавзӯи “Роль изучения иностранных языков в укреплении международных коммуникаций. МДТ “Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода”, 25 ноябри соли 2021. – С. 166-171.

[2-М] Раҳмонова Д.И. Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар асоси осори насрии С. Айнӣ. // Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати профессорону устодон, кормандон, магистрон, ва донишҷӯёни МДТ “Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода, 18 апрели соли 2022. – С. 411-417.

[3-М] Раҳмонова Д.И. Гурӯҳбандии таркиби ҷумлаи мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунандаи забони тоҷикӣ ва ҳамаҷониби онҳо дар забони англисӣ // Конференсияи байналмиллалии илмӣ амалӣ дар мавзӯи “Таъсири забонҳои хориҷӣ ба фарҳанги миллии МДТ “Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода, 27 майи соли 2022. – С. 78-84.

[4-М] Раҳмонова Д.И. Актуальные проблемы преподавания русского языка иностранного языка за рубежом (на примере СПП в системе синтаксиса). // Межвузовской научно-практической конференции с

международным участием “Лингвометодические аспекты профессионально ориентированного обучения иностранным языкам в неязыковом вузе : традиции и инновации. – Барнаул, 30.11.2023. – С. 312-317.

[5-М] Раҳмонова Д.И. Новые государственные программы развития языков и их политика в управлении организациями и предприятиями // Конференцияи ҷумҳурияи илмӣ амалӣ дар мавзӯи “Аҳамияти омӯзиш ва такмили забонҳои хориҷӣ барои хизматчиёни давлати, роҳбарону ташкилоту корхонаҳо дар шароити тағйирёбии равандҳои сиёсӣ” бахшида ба “Эълон гардидани соли 2023 Соли забони русӣ”/ Академияи идоракунии давлатии назди президенти ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. 24.02.2023. – С. 412-418.